

Kamarás István

Az irodalmi mű befogadása
(szociológiai és szociálpszichológiai megközelítés)

Pannon Egyetem BTK Antropológiai és Etika Tanszék – Gondolat Kiadó 2007

TARTALOM

1. Bevezetés

- 1.1. Vizsgálódásom tárgya
- 1.2. Előzmények
- 1.3. A téma körülhatárolása és hipotézisek
- 1.4. A felhasznált empirikus kutatások és módszertani megfontolások
 - 1.4.1. Kifejezetten az irodalmi mű befogadását vizsgáló kutatások
 - 1.4.2. Más irodalomszociológiai kutatások
 - 1.4.3. Egyéb szociológiai és szociálpszichológiai kutatások

2. Befogadás-modellek

- 2.1. A „mindenható mű”
- 2.2. A „mindenható olvasó”
- 2.3. Dialógus-modellek
 - 2.3.1. Az olvasót irányító üres helyek
 - 2.3.2. A hermeneutikai kör és a javítható sémák
 - 2.3.3. A pre-textus befogadás általi realizálódása
 - 2.3.4. A horizontváltás
 - 2.3.5. Az optimális távolság elve
 - 2.3.6. Egy lehetséges Én–Te modell M. Buber nyomdokán
 - 2.3.7. Monologikus és dialogikus olvasás
- 2.4. Lélektani kiegészítések
- 2.5. Antropológiai kiegészítés

3. A befogadás dimenziói

- 3.1. Mikor kezdődik és meddig tart a befogadás?
- 3.2. Kiválasztás és döntés
- 3.3. Az olvasás folyamata
 - 3.3.1. Az olvasási stratégia alakulása
 - 3.3.2. Az olvasói elvárások alakulása
- 3.4. A szöveg megértése
- 3.5. A szereplőkhöz való viszony
- 3.6. Hatás
 - 3.6.1. A hatás erőssége
 - 3.6.2. A hatás iránya
 - 3.6.3. Az olvasói horizontnak való megfelelés
 - 3.6.4. A hatás tartalma
 - 3.6.5. A hatás szerkezete
 - 3.6.6. Magával ragadó részletek
 - 3.6.7. A megváltoztató hatás
 - 3.6.8. A hatás időbeli alakulása
- 3.7. Az élményvilágban elfoglalt hely
 - 3.7.1. Hasonló élmények
 - 3.7.2. Az irodalmi élményvilág és az élményalakzatok

3.8. Értelmezés

3.8.1. Védekezés a komplexitással szemben: olvasói redukciók

3.8.2. A szöveg egészének értelmezése

3.8.3. A szereplők értelmezése

3.8.4. Regény-részletek értelmezése

3.8.5. Szövegrészletek értelmezése

3.8.6. A vélt üzenet elfogadása és elutasítása

3.9. Befogadási módok és szintek

3.9.1. A befogadás jellemző jegyei

3.9.2. Befogadási módok és szintek

3.10. Újraolvasás

3.10.1. Mindennapi tapasztalatok

3.10.2. Olvasáslélektani tapasztalatok

3.10.3. Jauss modellje

3.10.4. Regények újraolvasásának tapasztalatai

4. A befogadás feltételei és alakító tényezői

4.1. A befogadás feltételei

4.2. A befogadást befolyásoló tényezők

4.2.1. Külső és belső tényezők, és ezek egymásra hatása

4.2.2. Külső tényezők

4.2.3. Belső és bensővé vált tényezők

5. Kitekintés

Felhasznált szakirodalom

Az olvasáskutatásban mestereim és munkatársaim:
Balogh Zoltán, Gondos Ernő, Józsa Péter és
Tánczos Gábor emlékére.

1. Bevezetés

Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő.

Közibük rakja az indigót. Ír.

Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő.

Közibük rakja az indigót. Ír.

Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő.

Közibük rakja az indigót. Ír.

Kicsavarja a papírt. Húsz éve van a vállalatnál.

Hideget ebédel. Egyedül lakik. Wolfénak hívják.

Jegyezzük meg: Wolfné. Wolfné. Wolfné.

(Örkény István: *Trilla*)

A kultúra nem valami létminimumpótlék, hanem szükséges állapot a létezéshez, szöveggé alakított világ (Lotman 1973), a különböző kultúrák pedig ugyanannak a szövegnek a megfejtései, s ebben az értelemben az emberi élet – így a gépíró Wolfné és a novellát olvasó Wolfné élete is – nemcsak szakadatlan létezés, hanem szakadatlan olvasás is. (Pilinszky 1973) A kultúra szövegének alkotói és olvasói is vagyunk. Létezni egyrészt annyit jelent, hogy jelnek lenni, vagyis valami-valaki önmagunknál fontosabbat helyettesítünk: a mieinket, elődeinket, mestereinket, magát az embert. Ez szemantikai jelentésünk. Másrészt amikor létezőnk, része vagyunk valami nálunknál fontosabbnak: valamilyen törekvésnek, eszménynek, értéknek, hitnek. Ez szintaktikai jelentésünk (Lotman 1973). Megtörténik velünk – optimális esetben fokozott mértékben – irodalmi művek olvasójaként. Miközben olvasóként kiegészítjük a művet (a kiegészítésre szoruló töredéket), mi magunk is (ugyancsak kiegészülésre szoruló töredékek) kiegészülünk, vagyis teljesülünk, ugyanis az irodalom a teljességélményre ad esélyt. Nemcsak a mű megkezdett íve hosszabbodik meg a teljesség felé (Tillmann 1991), hanem – optimális esetben – a művet befogadóé is. Ha elfogadjuk azt, hogy minden történet – Wolfné kiegészítésre szoruló története is – bizonyos értelemben ugyanannak a törtéletnek a része, akkor beláthatjuk, hogy nemcsak a kiemelkedően magas gazdasági-kulturális tőkével rendelkezőknek van esélyük olvasásra, katarzisa, teljességre.

M. Heidegger a nyelvet a lét házának, az emberi lényeg szállásának nevezi. Ez fokozottan igaz az irodalom nyelvére. *R. Bultmann* szerint csak az képes a szövegek meghallására, akit saját egzisztenciájának kérdése mozgat. Meghallani, de nem megfejtetni, hiszen *Heidegger* arra figyelmeztet, hogy az ember „van”, „megállhat és elidőzhet”, s nem kényszerül arra, hogy a létezőt mint egyetlen rendeletetésű valamit engedje létezni (Apel 1990). *Örkény* leszögezi: Wolfné „van”, ami azt is jelenti, hogy nem egyetlen rendeltetésű, hanem több esélyű. Ezért is megérdemli, hogy az olvasó megálljon és elidőzzön. Hogy megjegyezhesse őt. Az *Iskola a határon* hősei az áttekinthető gyermekkor biztonságos rendjéből a katonaiskola rendnek álcázott káoszába kerülnek¹. *Gánóczy Sándor* szerint a teremtett világ is (beleértve a katonaiskolát, meg a katonaiskoláról szóló irodalmi művet és minden más irodalmi művet is,

¹ „Akkor reggel még tudtam a világ rendjét, értettem az egész életet: csak estefelé kezdtem először nem érteni” (41. old.) A Magvetőnél megjelent tizedik kiadás oldalszámozása.

teszem hozzá) bizonyos értelemben kaotikus marad, mert – a héberül vihart is jelentő – Lelket egyfajta „káoszközelség” jellemzi, sőt, „gyakran maga indukál turbulens folyamatokat”, s gyakran teremt „gyógyító nyugalanságot”, s maga az „isteni valóság (vagyis a rend) nyugalanság és nyugalom, kín és kéj, belső izzás és békesség feszültségében tapasztalható meg” (2001:31-32). Sok jel mutat arra, hogy az ember nem csupán passzív elszenvedője, megváltandó elveszettje ennek a káosznak, hanem alakítója, rendezője is. *Gánóczy* arra is felhívja a figyelmet, hogy *Maxwell*, *Poincaré* és *Lorenz* szerint egy kis, gyenge, észrevétlen ok esetenként számottevő, jelentős, a rendszert megváltoztató okozathoz vezethet, továbbá arra is, hogy *Haken* szerint ez a tétel a szociális és interperszonális rendszerekre is érvényes, ugyanis „ezeknek a rendszereknek a jövője nem pusztán paradigmaváltásoktól függ, hanem imaginatív, inspirált, kreatív és lelkes személyek kezdetben szerény kezdeményezéseitől is” (*Gánóczy*, 2001: 35). Ahogyan ez a regény határmenti katonaiskolájában is történt, és ahogyan ez az *Ottlik*-regény (és más irodalmi művek) olvasása közben is megtörténhet az olvasóval. *Fogarassy Miklóssal* közös könyvünkben (1981) az irodalmi művet labirintushoz hasonlítottuk, amelyben az olvasónak el kell igazodnia, most pedig kínálkozik, hogy az előbbi értelemben használt, vagyis a rend és az újrendezés lehetőségét magában foglaló káoszhoz is hasonlítsuk. A káosz bonyolult és finom szerkezet, tele nehezen észrevehető s könnyen eltaposható nyomokkal. A káoszban figyelni kell, s akkor meg lehet hallani benne a rend finom neszezéseit.

1.1. Vizsgálódásom tárgya

Ha az olvasó kellőképpen felvértezett (olvasottsággal, különböző irodalmi konvenciók ismeretével, az olvasást szellemi kalandként felfogó attitűddel) és ugyanakkor kellőképpen nyitott, akkor az ő olvasása is rá-olvasás lesz, mert rá-olvassa saját olvasatát az író szövegére, s ekkor – szerencsés esetben – az irodalmi mű labirintusában, káoszában, egyszersmind az olvasó lelkében is egyszerre rend támadhat, s a dolgok formát kaphatnak. Hogy az olvasó milyen módon van „olvasásra felvértezve”, jelentős mértékben függ pénztől és hatalmától, társadalmi helyzetétől, iskolázottságától, műveltségétől, habitusától, értékrendjétől, vagyis szociálpszichológiai és szociológiai tényezőktől. Ez lesz könyvem témája, vagyis az, hogy milyen szerepe van – más, általam is ismert, de ebben a könyvben nem vizsgált tényezők mellett – az irodalmi mű befogadását befolyásoló szociálpszichológiai és szociológiai tényezőknek. Nem vállalkozom az egész labirintus bejárására, csupán az irodalomszociológia fonalát követem. Az irodalomtudomány és a szociológia közös halmazát képező területen maradok. Tudom, hogy ezt a területet mind az irodalmárok, mind a szociológusok egy-egy része már a másik diszciplínához tartozónak érzi, és azt is jól tudom, hogy engem inkább tartanak szociológusnak, mint irodalmárnak, még azok az irodalmárok is, akik szívesen látott vendégnek tekintenek. Mindennek ellenére egyszerre tekintem magam, mert nem tehetek mást, mindkét ország – az irodalom és a szociológia – polgárának. A kvantitatív szemantika elbizonytalanodik, amikor művészi alkotásokat akar vizsgálni, figyelmeztet *Veres András* (1979:355), nemcsak az irodalmi szöveget „tartalomelemző”, hanem az szöveg befogadását vizsgáló szociológusnak is tudomásul kell vennie, hogy többértelmű, metaforikus nyelvvel van dolga, hogy az irodalmi mű – ahogyan *Veres* írja – „már a szociológiai vizsgálat előtt zárt struktúrával, sajátos, öntörvényű világgal rendelkezik”, s ezért a kutató arra kényszerül, hogy „meghatározza a mű legfontosabb poétikai-esztétikai és ideológiai jellemzőit, s mindenkor az alkotás egészét vegye tekintetbe” (1979:356). A mű befogadását vizsgáló irodalomszociológiai kutatás minden esetben a vizsgált mű olvasásával, „elemzésével”, értelmezésével, a „hivatásos olvasók” értelmezéseinek megismerésével kell kezdődjön. Ha nem így van, könnyen úgy járhat a kutató – *Veres* egyik kedves példáját idézve –, hogy *Császár István Utazás Jakabbal* című novellájának hőseit, akinek a foglalkozása tűzoltókészülék-ellenőr és

kazánfűtő rosszul tájolja be, ha a „fizikai dolgozó” kategóriába sorolja, ugyanis *Császár* novellájában ezek a foglalkozások értelmiségi inkognitókat jelölnek (1979:356). De nemcsak ez indokolja a magamfajta irodalomszociológus „kettős állampolgárságát”, hanem az is, hogy az irodalomtudomány részét képező „hivatásos olvasatok” és szociológiai tényanyaghoz tartozó „laikus olvasatok” bizonyos értelemben közös halmazt alkotnak. Először is azért, mert az utóbbiakban több-kevesebb mértékben kimutatható az előbbiek hatása (és ha jóval ritkábban is, az ellenkező irányú hatással is számolni kell²), másodszer azért, mert mindkét fajta olvasatban ki lehet mutatni azonos hatóerők befolyását. Más értelemben is kettős állampolgár az irodalomszociológus. Minél magasabb szintű poétikai megalkotottsággal rendelkező mű befogadását vizsgálja, annál több irányban tud kérdéseket feltenni az művel kapcsolatban az olvasóknak. Mivel a kérdések egy részét zárt kérdések (választható állítások) formájában kínálja föl az olvasónak, az már – ahogyan egyik lektorom, *Horváth Géza* megfogalmazza – ez már „egy látens műértelmező praxis kezdetét jelentheti”. Még akkor is, ha nem irodalmárok, hanem a „laikus olvasók” értelmezéseit kínálja a kutató az olvasóknak.

Ez a könyv több ezer általam vizsgált olvasatra támaszkodik. Ezek között könyvem olvasatai is szerepelnek, melyekért hálás vagyok különösképpen Gereben Ferencnek, Horváth Gézának, Huszár Ágnesnek, Kolozsi Ádámnak, Nagy Attilának, Somlai Péternek és Veres Andrásnak (őneki azért is, mert rávett, hogy megírjam ezt a könyvet, s beadjam akadémiai doktori disszertációnak).

1.2. Előzmények

Éppen negyven éve kutatom az irodalmi művek olvasását. Tizenhét évig (1968 és 1985 között) a *Könyvtártudományi és Módszertani Központ Olvasáskutató Osztályán* tevékenykedtem, amelynek több mint egy évtizedig vezetője is voltam. A hatvanas évek második felében – *Ughy Jenő*vel (1965), *Mándi Péter*rel (1965, 1968)), *Szentirmai László*val (1967), *H. Sas Judittal* (1968), *Gereben Ferenc*cel (1968) és másokkal együtt – az olvasási szokásokat (1969, 1970) vizsgáltam. Már ezeknek az olvasásszociológiai kutatásoknak is kiemelt témája volt az irodalomolvasás, egyszerűen azért, mert a hatvanas-hetvenes években (de a lakosság nagyobb részében még a nyolcvanas években is) a regény volt hazánkban a tipikus olvasmány.³ A hetvenes évek elejétől az irodalmi ízlés struktúrája (Kamarás, Balogh 1978, 1985) és dinamikája⁴ (1974), közepétől pedig az irodalmi művek befogadása (fogadása, értékelése, elfogadása, hatása, értelmezése) és mindebben a szociálpszichológiai és szociológiai befolyásoló tényezők szerepe került érdeklődésem középpontjába. Amikor tehettem, másfajta (például vallás- vagy értékszociológiai) kutatásaimba is beépítettem az irodalmi olvasottság és ízlés, a befogadói viselkedés vizsgálatát, ugyanis azt tapasztaltam, hogy az irodalommal kapcsolatos olvasói és befogadói viszony fontos jellemzője mind az egyének, mind a csoportok habitusának, magatartásának és értékrendjének.

E könyv témája – az irodalmi mű befogadásának szociálpszichológiai és szociológiai megközelítése az empirikus kutatások alapján – tulajdonképpen hungaricum. Amikor a hatvanas évek közepén elkezdődött a hazai olvasásszociológiai kutatás, egyfelől rendelkezésére álltak a kultúra-, művelődés- szabadidő-, tömegkultúra-, könyv- és olvasásszociológiai elméleti alapművek (például *W. Benjamin* (1969), *B. Berelson* (1957), *Bourdieu* (1978), *R. Escarpit* (1973), *H.N. Fügen* (1964), *L. Goldmann* (1964), *J. Hassenforder* (1968), *R. Hoggarth*

² Jóval inkább mutatkozik ez a tömegkultúrában, mint az úgynevezett „magas irodalomban”.

³ És még a kilencvenes években is ez maradt a lakosság számos rétegében, ugyanis a rendszeres olvasók számának és az irodalomolvasás volumenének csökkenése nem járt együtt az irodalmi olvasmányok rövidülésével, vagyis az irodalmi olvasmányok között a regény dominanciája megmaradt.

⁴ Szociálpszichológiai kísérlet keretében vizsgáltam, hogy alakítható-e az irodalmi ízlés.

(1975), A. Hauser (1980, 1982), L. Löwenthal (1973), Lukács György (1961), M. McLuhan (1962), A.A. Moles (1973), L. Muth (1970), M. Naumann (1975) művei), másfelől a mintát⁵ és összehasonlítási lehetőségeket adó empirikus könyv- és olvasásszociológiai kutatások eredményeit közreadó kiadványok (például R. Escarpit (1966), R. Fröhner (1961), E.W. McElroy (1968), R. H. Smith (1962), G. Schmidtchen (1968), H. Steinberg (1969), F. Zweig (1962) művei). Az irodalmi ízlés vizsgálatához már jóval kevesebb minta és példa állt rendelkezésre, ezek között a legfontosabbak Th. Adorno (1970). Benjamin (1969), P. Bourdieu (1982), L.L. Schücking (1961) művei. Az egyes irodalmi művek befogadásának empirikus vizsgálatához viszont alig-alig találtunk bármiféle előzményt. Amikor a hetvenes évek elején Józsa Péter és Jacques Leenhardt⁶ elhatározzák, hogy egy magyar és egy francia regény⁷ befogadásnak vizsgálatával próbálkoztak, úgyszólván előzmények nélkül vágtak bele, legalább is erről tanúskodik e két rendkívül tájékozott tudós könyvének bibliográfiája (1981). Nem támaszkodhattak másfajta tapasztalatra, mint a tömegmédia tartalmának befogadását vizsgáló kutatásokra, valamint magának Józsnak a hetvenes évek elején kezdődő *Kulturális blokkok* kutatására, melynek keretében zeneművek, festmények, filmek és regények⁸ befogadását tervezte (és kezdte) vizsgálni. A Józsa művészetszociológiai munkásságát összefoglaló kötet (1986a-d) közel négyszáz tételes bibliográfiájában is csupán a hazai empirikus irodalomszociológiai befogadás-vizsgálat szerepelt. Amikor Józsaék belevágtak az irodalomszociológiai recepció-kutatás egyik máig legjelentősebb vállalkozásába, hazánkban még csak az irodalomolvasás és az irodalmi ízlés vizsgálata folyt. Volt azonban a hatvanas évek közepén egy említésre méltó előzmény: amikor Hankiss Elemér a *Hamlet példáján* a tragédiát mint „többszoros információforrást” vizsgálta, megkért ötven irodalom szakos egyetemi hallgatót, hogy a darab két-három kulcsjelenetének néhány sora mellé jegyezzék föl mindazt az elemi érzést, gondolatot, élményt, melyeket a mű sorai keltenek bennük. Ez esetben azonban még befogadás-lélektani vizsgálatról sem lehetett beszélni, ugyanis a kutató a drámai szöveg hatásosságának mérhetőségét vizsgálja, s nem az olvasóra gyakorolt hatását, noha az adatokból erre is lehet következtetni (1969:153-192). Józsaék kutatásával egy időben kezdtem el egy *Örkény*-és egy *Sánta*-novella befogadásának előbb hazai, majd ugyancsak nemzetközi összehasonlító vizsgálatát (1981), majd a hetvenes évek közepén Kiss Endrével és Somorjai Ildikóval *Kertész Ákos Makra* című regénye befogadásának vizsgálatát (1977). Ebben az időszakban vizsgálta Durkó Mátyás (1976) az „olvasásmegértést” és Gondos Ernő (1975:174-201) az irónia iránti érzékenységet⁹. Az 1990-ben megjelent háromnyelvű, *Olvasás- és könyvtárszociológia* című bibliográfia (Kaposvári-Dányi, Lőrincz 1990), mely tíz év (1978-1987) terméséről számolt be, és az olvasáslélektani témájú műveket is tartalmazza, tizennyolc befogadás-vizsgálatot tartalmaz. Tény, hogy a hetvenes években Magyarország élen járt a befogadási folyamat kutatásában¹⁰, főleg a mélyreható, rendszeres és nagyobb mintákat használó empirikus kutatásokat

⁵ A „holtversenyben” (Mándi Péterrel) legelső hazai olvasásszociológiai kutatáshoz Ughy Jenő egy német empirikus kutatás (Fröhner 1961) kérdőívet vette át.

⁶ A Lucien Goldmann körül tömörülő kutatók egyike, akik megpróbálják az olvasás jelenségeire is kiterjeszteni az addig csak az irodalmi alkotás szociológiájának területén kidolgozott és alkalmazott hipotéziseket.

⁷ A *Dolgok* (Perec) és a *Rozsdatemető* (Fejes).

⁸ *Goriot apó*, *Két választás Magyarországon*, *Emberi sors*, *Nagy utazás*, *Édes Anna*, *A pálya szélén*.

⁹ Bálint György *Gondtalan élet* című írása alapján.

¹⁰ A magyar kutatók máig vezető szerepet játszanak az empirikus irodalomszociológiai befogadás-vizsgálatok terén. Jó néhány jelentős nemzetközi – amerikaiakkal, franciákkal, angolokkal, finnekkel, oroszokkal együtt végzett – összehasonlító kutatás kezdeményezője magyar kutató volt: Józsa Péter (1981), Halász László (1987, 1989, 1996) Lőrincz Judit (Kristinä, Lőrincz 1992) és e sorok írója (1981, 1996).

illetően. *Józsa* a lehetséges okok között a következőket említi: a) a filozófiai és a szociológiai hagyományok, b) a hatalmi szféra viszonya az esztétikai praxishoz, c) az értelmiség eltérő viszonya ezekhez a problémákhoz. *Józsa* szerint Kelet-Európában sikerült megtörni a kulturális monopóliumot, de az intézmények pusztá átalakításával a kultúra hatékony terjesztésének akadályai nem hárultak el, ám a probléma érthetően nem közvetlenül politikai, hanem inkább kutatási feladatként fogalmazódik meg, többek között ilyen dilemmák formájában: az értelmiségnek a tömegeket kellene szolgálnia, de a teljesen ellentétes értékorientációkkal nem azonosulhat (1986c). Ehhez még azt tenném hozzá, hogy akár a *Rozsdatemető*, akár a *Makra*, akár *A Mester és Margarita* befogadásának kutatása jó alkalmat jelentett a társadalomkritika és a hivatalos ideológia fellazítása lehetőségeinek kipróbálására, ugyanis nemcsak maguk a vizsgált olvasmányok jelentettek alternatívát (a „hivatalos kínálathoz” képest), hanem laikus olvasataik egy része is (a „hivatalos olvasataikhoz” képest).

1.3. A téma körülhatárolása és hipotézisek

A könyv címében szereplő „irodalmi művet” könyvemben a regény és a novella képviseli. Míg húsz-harminc évvel ezelőtt a regényolvasás a társadalom legtöbb rétegében a leggyakoribb szabadidő-tevékenységek egyike volt, ma már koránt sincs így, de a regény még ma is vezet az irodalmi olvasmány-típusok között. Másképpen: még nem vált – és úgy tűnik, még jó darabig nem is válik – lakosságunk többsége sem elsődlegesen újságolvasóvá, sem elsődlegesen non-fiction-olvasóvá, de még elsődlegesen rövid próza olvasóvá sem. A regényolvasók táborából lemorzsolódók többsége nem más olvasmányfajta olvasójává alakult, hanem a tévén és videón nézhető fikció fogyasztójává. Bár a regény és novella az olvasói praxisban legalább annyira jelent kommersz, szórakoztató lektűrt (ha tetszik, álirodalmat), azok az empirikus befogadás-vizsgálatok, amelyek eredményeire támaszkodom hipotéziseim bizonyításához, majdnem kizárólagosan a „magas irodalomhoz” tartozó (vagy attól nem messze álló) művek – *Balázs József*, *Mihail Bulgakov*, *Fejes Endre*, *Gárdonyi Géza*, *Kertész Ákos*, *Kertész Imre*, *Veijo Meri*, *Nádas Péter*, *Ottlik Géza* és *Georges Perec* regényei, *Móricz Zsigmond*, *Örkény István* és *Sánta Ferenc* novellái – fogadását, értékelését, hatását és értelmezését vizsgálták.¹¹ Ez talán inkább gyengéje, mint erőssége ez a magyar olvasáskutatásnak. Még akkor is, ha az irodalmi ízlést nemzetközi viszonylatban is igen alaposan és olykor igen eredeti módon vizsgáló kutatások jóvoltából eléggé megbízható képet alkothatunk a lektúrirodalom hazai olvasottságáról, kedveltségéről, az élmények között elfoglalt helyéről, és valamelyest még a hatásáról is. A hazai rádiós és tévés szappanoperákkal foglalkozó befogadás-vizsgálatokhoz képest a hazai olvasás- és irodalomszociológia adóssága nem hallgatható el.

Természetesen címben szereplő másik kulcsszó, a „befogadás” is magyarázatra szorul. Felfogásom szerint a befogadás szűkebb értelemben az, ami az irodalmi szöveg olvasását jelenti, ami az irodalmi mű és az olvasó találkozásakor létrejön. Eléggé könnyen elhatárolható a befogadás témaköre olyan könyv-, olvasás- és irodalomszociológiai témáktól, mint az olvasás története, az irodalmi művek alkotása, az irodalmi olvasmány-közvetítés intézményrendszere, az irodalmi szövegek, valamint a képi és az audiovizuális szövegek egymáshoz való viszonya és versenye, az olvasási és irodalomolvasási szokások (vagyis az olvasás és irodalomolvasás helye, szerepe, súlya az egyének és társadalmi csoportok tevékenység-rendszerében, életmódjában, habitusában és értékrendszerében), továbbá az olvasás lélektana, pedagógiája és patológiája. Még magának az ízlésnek, illetve az irodalmi ízlésnek a vizsgálata is csak érinti témámat. Annyiban azonban hozzátartozik, amennyiben befolyásuk van az irodalmi művek befogadására.

¹¹ Magam egy alkalommal tettem kivételt, amikor *Kovács Katalinnal Bertha Bulcsu Kenguru* című regényének befogadását vizsgáltuk (1985).

De hol kezdődik és meddig tart a befogadás? Feltételezésem szerint életünk végéig tart, hiszen – ha ez nem is mutatható ki könnyen – bármelyik irodalmi olvasmányunk életünk végéig hatással lehet ránk, s a kihűlt újra éledhet. Nehezebb eldönteni: mikor kezdődik a befogadás. Mindenképpen már az első mondat, az első szó elolvasása előtt. De még a mű címének megismerése előtt is elkezdődhet, hiszen a szerző nevének ismerete is elvárásokat és beállítódásokat indukálhat bennünk. Nagyon fontos a befogadás előzményét, folyamatát és eredményét elkülöníteni, tudva, hogy eredménye már a befogadás folyamatában megjelenik, továbbá, hogy végeredménye még tovább alakulhat. Legalább ilyen fontos a befogadás szerkezetének ismerete: legalább az érzékelés, az észlelés, a megértés, a fogadtatás, az értékelés, az elégedettség, a hatás, az értelmezés és az egyetértés megkülönböztetése.

Ebből a felsorolásból mindjárt kitűnik, hogy csak művileg választható el egymástól a befogadás fizioiógiája, lélektana, filozófiája, kultúrtörténete, szociálpszichológiája és szociológiája. Ezek közül csak a legutóbbival igyekszem kimerítően foglalkozni, a befogadás szociálpszichológiai dimenziójával pedig – mert ez jócskán átfed a pszichológiai dimenziójával – csak kompetenciám nehezen megfogalmazható határain belül. Bár nehezen elválasztható vizsgálódásom tárgyától mégis csak érintőlegesen foglalkozom mind a hazai irodalomolvasás történetével, mind az egyes művek olvasástörténetével. Jól tudva, hogy minden olvasás, minden befogadás történetileg szituált, ez alkalommal mégis az irodalmi mű befogadása mechanizmusának szociológia és szociálpszichológiai értelmezését tekintem vizsgálódásom tárgyának, ami a befogadás elemei és összefüggései közül viszonylag állandó. Természetesen más volt *A Mester és Margarita* elolvasása motívumainak összetétele a hetvenes években (amikor például komoly szerepet játszott a regény „tiltott gyümölcs” volta), de a kilencvenes évek és az új évezred elején is számos hasonló vagy azonos motívumot találtunk, igaz, másfajta arányban.

Mindaz, amit ízlésnek, esztétikai érzékenységnek, olvasói beállítódásnak (attitűdnek), olvasói stratégiának, olvasói horizontnak, olvasói kompetenciának nevezünk, szétbogarozhatatlan tényezők „gubancái”. Persze a kutató – mert ez a feladata – megpróbál egy-két szálát kihúzni a gubancból, és megkísérli őket azonosítani. A szálak egyike-másika számomra eléggé egyértelműen szociálpszichológiai vagy szociológiai természetű. Csak egyetlen példa erre a „gubancra”: az érzelmi és értelmi fejlettség közötti eltolódást hazánkban a gyermekorvos, a hitoktató és az olvasáskutató egyaránt tapasztalja. Egy gyermekorvos, az olvasásterápiával is foglalkozó *Rajk András* hívta fel figyelmemet arra, hogy a diszkóban csápoló serdülők és ifjak viselkedésében ugyanazt az örömszerző pótcselekvést érzékelhetjük, mint a retardált gyerekek himbálózásában (amit a gyógypedagógusok „szálemzésnek” neveznek)¹². A diszkóban csápoló (látszólag aktív, és mégis passzív) fiatal – ezt mi, olvasáskutatók gyakran tapasztaltuk – általában elég nehezen tud vagy akar átváltatni, mondjuk, a *Trilla* ritmusára. Hogy ennek a jelenségnek a magyarázatában mekkora súllyal szerepel a fizioiógiiai, pszichológiai, szociálpszichológiai és szociológiai tényező, igen nehéz megmondani. Mert az ember is ilyen szétgubancolhatatlan „gubanc”. Amikor én ebből a „gubancból” szociálpszichológiai és szociológiai szálak kihúzkodására vállalkoztam és vállalkozom, az alig-alig megvalósíthatóra törekszem, mert összefüggésekből szakítok ki kompetenciám számára megragadható dimenziókat, elszakítva a magyarázathoz olykor (és legtöbbször!) elengedhetetlen irodalomtudományi, esztétikai, lélektani, filozófiai, jeltudományi, kultúrtörténeti és kulturális antropológiai dimenzióktól. Akár csak az általam vizsgált olvasmányok szerzői, magam is társ-szerzőkre szorulok. Míg lehetséges az irodalmi szöveg tartalmának, az irodalom-közvetítés intézményeinek vagy az olvasási szokásoknak „tisztán” szociológiai vizsgálata, az irodalomolvasás, az irodalmi ízlés és az irodalmi mű befogadásának empirikus „irodalomszociológiai”

¹² Természetesen nem a hintázás boldog lebegéséről, a repülésről, már-már transzcendens élményéről van szó!

vizsgálata – még ha nem túl szerencsésen így is nevezzük – már elválaszthatatlan a szociálpszichológiai megközelítéstől. Az irodalmi művel kapcsolatos beállítódás, az olvasási stratégia, a hatás, az értelmezés, és a befogadást befolyásoló tényezők közül – hogy csak egyet említsek – az ízlés eminensen szociálpszichológiai kategória.

A könyv metaforikus címe azon a feltételezésen alapul, hogy az irodalmi mű és az olvasó viszonyát (vagyis a mű befogadását) modellező elméletek közül az empirikus kutatások a „mindkét felet” figyelembe vevő, dialogikus elképzeléseket igazolják. Egy művészi értékkel rendelkező regény és a műértő olvasó között olyan kapcsolata jöhet létre, melynek eredménye hozzáadott értéket képező olvasat. Ennek a hipotézisnek az igazolására vagy cáfolására kerül sor a második fejezetben, amikor egyfelől irodalomelméleti és irodalompszichológiai befogadás-modelleket szembesítek empirikus befogadás-vizsgálatok tapasztalataival, másfelől megpróbálok egy-két más rendeltetésű lélektani, és filozófiai modellt az irodalmi mű befogadására alkalmazni.

A könyv harmadik fejezetében számba veszem a befogadás különböző dimenzióit, a befogadás közvetlen előzményeitől kezdve az újraolvasásig. Eközben mód nyílik újabb hipotézisek megmértetésére. Feltételezem – szemben *H. R. Jaussal* –, hogy már az első olvasás során is, már az első mondatoktól kezdve értelmez az olvasó. Feltételezem, hogy az olvasási folyamatot vizsgáló kutatásaink eredményei alátámasztják az első fejezetben bizonyítottnak remélt hipotézist a befogadás dialogikus modelljéről. Feltételezem, hogy a közömbösség-érintettség, valamint a negatív és pozitív fogadtatás (és hatás) különböző dimenziók. Ellenőrzöm *Józsa Péter*nek az érzelmi hatás viszonylagos konszenzusára vonatkozó hipotézisét. Feltételezem, hogy az irodalmi mű által az olvasóban okozott változás – az egyes attitűdök megváltozásától (vagy éppen megerősítésétől) az érzelmi-értelmi megrendülésként értelmezett katarziséig – megfelelő módszerrel megragadható, s bizonyos korlátok között mérhető is. Meggyőződésem, hogy a hazai olvasóközönség irodalmi ízléséről kialakult térkép több vonatkozásban pontosabbá válik az élménykörök és élményalakzatok fogalmának bevezetésével. Azt is feltételezem, hogy az értelmezésben – legalább is a magyar olvasók és a művészi értéket képviselő regények közötti dialógus során – nagyobb különbségeket tapasztalunk, mint az érzelmi fogadtatásban. Ellenőrzöm *Józsa* másik hipotézisét is, mely szerint a filmekhez képest a regények átfogó értelmezésének kisebb mértékben feltétele a részletek értelmezése. Remélem sikerül számba vennem a különböző befogadási szintek jellemzéséhez szükséges tényezőket, s ennek alapján kidolgoznom az eddig használtbnnál hatékonyabban alkalmazható befogadás-tipológiát, mely egyfelől nem normatív, másfelől egyaránt figyelembe veszi a dialógusban résztvevő mindkét felet. Végül megkísérlem módosítani *H. R. Jaussnak* az irodalmi mű újraolvasásával kapcsolatos elképzelését, valamint bizonyítani az újraolvasásban létrejövő „hozzáadott értékkel” rendelkező olvasatnak az „akinek van, annak adatik” alapján való létrejöttét.

A negyedik fejezetben, amelyben a befogadás feltételeit, valamint a befogadást befolyásoló tényezők szerepét és súlyát vizsgálom, azt szeretném bizonyítani, hogy a kulturális javak birtoklásában döntő szerepet játszó pénz és hatalom az irodalmi mű befogadásában csak áttételesen játszik szerepet.

Bizonyítani szeretném, hogy a befogadás egyes dimenzióiban a szakmai közvélemény által legerősebbnek vélt iskolai végzettségnél és társadalmi pozíciónál – legalábbis bizonyos művek esetében – erőteljesebb befolyásoló erővel rendelkezik a habitus, az értékrend, a világnézet, az irodalommal kapcsolatos pozitív és aktív beállítódás, az irodalmi kódrendszerek (az irodalmi nyelvek) ismerete és használata¹³, a művészet iránti érzékenység, és olykor még a

¹³ Ez természetesen részben az iskolázottság következménye, de legalább annyira összefügg az iskolázottságtól bizonyos mértékig független habitussal és a részben örökölt érzékenységgel is.

nemzedékhez tartozás is. Feltételezem azt is, hogy a befogadást befolyásoló különböző tényezők különböző mértékben játszanak szerepet a befogadás különböző dimenzióiban, például azt, hogy a világnézet és az értékrend erőteljesebben befolyásolja az értelmezést, mint a hatást. Azt is feltételezem, hogy a különböző tényezők felerősíthetik, vagy gyengíthetik egymás hatását. Nem gondolom például, hogy önmagában a vallásosság komoly előnyt jelentene a transzcendenst megjelenítő művek el- és befogadásában, azt viszont feltételezem, hogy a belsőleges (a vallást nem eszköznek, hanem célként tekintő) és nem-dogmatikus vallásosság megfelelő irodalmi nyelvismerttel párosulva nagy mértékben növelheti az elfogadás és az árnyalt értelmezés esélyét. Feltételezem, hogy *Józsa* kulturális blokk hipotézise bizonyos módosításokkal igazolható, ha nem is társadalmi réteg méretű, de kisebb „irányzatosnak” nevezhető csoportok formájában, amelyek azonban nem felelnek meg teljesen az értelmező közösségeknek. Azt is feltételezem, hogy egyes művek értelmezésében egyes laikus olvasók teljesítménye független zsűri előtt is egyenértékűnek bizonyulhat hivatásos olvasók értelmezésével.

E könyv kéziratának olvasói közül néhányan olvasásszociológiai nézőpontú olvasáselméletet vélnek lappangani írásomban,¹⁴ s ennek kifejeződését és öntudatos explicitté tételére biztatnak. Elismerem, hogy bizonyos tapasztalataim és ezekre épített következtetésem valamiféle szociológiai elmélet komponálására csábíthattak. Így például az a tény, hogy az irodalommal kapcsolatos beállítódásokhoz kötődő egyes művekre alkalmazott olvasási (és értelmezési) stratégiák valóban több-kevesebb hasonlóságot mutattak mind különböző olvasók, mind különböző művek esetén (legalább is behatárolható társadalmi térben és időszakban). Az is bizonyítható – legalább is a kortárs (vagy majdnem kortárs) művek és olvasók esetében, hogy a művek létrehozása, terjesztése, kiválasztása, befogadása részben egy olyan társadalmilag is meghatározott „társas-játék” keretében történik, melynek szabályai többé-kevésbé érvényesek mind az alkotóra, mind a közvetítőre (irodalmár, kritikus, tanár), mind a befogadóra. Mégsem tudok és szándékozom olvasásszociológiai nézőpontú irodalomolvasás-elméletet alkotni, ugyanis egy ilyen elmélet az ehhez képest átfogóbb filozófiai antropológiai, irodalomelméleti, esztétikai és hermeneutikai elmélethez képest egydimenziósra redukáló elmélet lenne, s ebbe nem férnének bele a befogadás antropológiai, transzcendentális-filozófiai, tudásszociológiai dimenziói. Így aztán könyvemben csupán arra törekedek, hogy érzékeltessem: a befogadás dialogikus modelljeiben az olvasóval együtt komolyan számolni kell a befogadó szociológiai-szociálpszichológiai kontextusával is.

1.4. A felhasznált empirikus kutatások és módszertani megfontolások

Míg más könyveimnek *Örkény, Sánta, Móricz, Kertész Ákos, Bulgakov, Ottlik és Kertész Imre* műveinek befogadása¹⁵ volt a témája, ez alkalommal általában az irodalmi művek (a regények és a novellának) befogadása, vagyis a befogadás modelljei, dimenziói, feltételei és a befogadást befolyásoló tényezők; és ez alkalommal az empirikus kutatásaim eredményei mint bizonyító erejű példaanyag szerepelnek. Úgy gondolom, két okból is megtehetem, hogy elsősorban a hazai szociológiai és szociálpszichológiai befogadás-vizsgálatok eredményeire támasz-

¹⁴ Köztük leghatározottabban *Korda Eszter*.

¹⁵ Mivel zömmel olyan empirikus kutatások példaanyagára támaszkodom, melyeket én vezettem, s amelyekben az irodalmi műveket saját olvasmányaim képviselik, bármennyire is szociológiai és szociálpszichológiai az irodalom-olvasás megközelítése ebben a könyvemben, szövegem helyenként vagy akár végig bizonyos értelemben személyesnek is érezhető, és az általam művelt irodalom-szociológia – mint ahogyan egyik lektorom, *Horváth Géza* megfogalmazza – bizonyos értelemben „individuális olvasásszociológia”.

kodjak, Először is azért, mert ezen a területen már negyven éve a világ élvonalában vagyunk. Másodszor pedig azért, mert nagyon fontos, hogy olvasóim lehetőleg ismerjék azokat a műveket, amelyek fogadtatásával, hatásával és értelmezésével próbálom megvilágítani, hogy mi is történik az olvasó „műhelyében”, vagy kissé emelkedettebben szólva – egyik könyvem szerzőtársa, *Fogarassy Miklós* megfogalmazásával élve – az olvasó „csendjében”.

Szemben eddigi empirikus irodalom- és művészetszociológiai kutatásaimmal – melyeknek csaknem mindegyike újdonságokkal gazdagította e kutatási ág módszertanát és eszköztárát, köztük olyan módszertani hungaricumokat, melyeket *Balogh Zoltán* segítségével alkalmaztam – ez a könyv rendeltetésénél fogva nem kínál újabb módszertani találmányokat, hiszen ezúttal legfőbb módszeremnek az eddigi empirikus kutatások eredményeinek újraolvasását, újraértelmezését tekintem. Ez ugyan olykor a régi adatok másféle csoportosításával, másféle mutatók képzésével történik, de ezt nem tekintem módszertani újításnak. Joggal lehetne követelni, hogy az eredeti adatokat „gépre vigyem” és új szempontok szerint „lefuttassam”, vagyis hogy szakszerű másodelemzést végezzek. Több okból sem tehetem: részben anyagi, részben technikai, részben metodológiai okból. Ami a legutóbbit illeti, több régebbi kutatásomban kicsi (és az eredeti célnak nagyjából megfelelő) mintákat használtam, amelyek bizonyos matematikai statisztikai műveletekre nem alkalmasak. Még kevésbé van lehetőségem arra, hogy megfelelő nagyságú mintán többváltozós matematikai statisztikai elemzéssel bizonyítsam a befogadást befolyásoló tényezők szerepével kapcsolatos hipotéziseimet. Szigorú értelemben vett bizonyítás helyett így csak erősíthetem, valószínűsíthetem hipotéziseimet. Mivel azonban az esetek nagyobb részében két-három empirikus kutatás példáján is próbálom feltevéseimet igazolni, sokak számára ezek összhangja, logikai koherenciája is meggyőző lehet.

Felvetődhet az olvasókban, hogy mennyire érvényesek a húsz-harminc éves adatok a mai helyzet bemutatására. Először is ebben a könyvben az empirikus kutatások eredményei nem arról tudósítanak, hogy éppen most mi van, hanem elméleteket igazolnak. Másodszor pedig az irodalomolvasási szokások, az olvasmányszerkezet, az élményuniverzum, az irodalommal kapcsolatos beállítódás és az ízlés nemhogy évről évre, de még évtizedről évtizedre sem változik lényegesen, ezért – és ezt éppen kutatásaink bizonyították – a hetvenes-nyolcvanas-kilencvenes évek ízlés- és élménytérképei segítségével még ma is elég jól el lehet igazodni. Felvetődhet a kérdés, mennyire szolgálhatnak bizonyító erejű példaanyagként a hetvenes-nyolcvanas évek empirikus kutatásának eredményei, vagyis a húsz-harminc évvel ezelőtti olvasók olvasatai. A hazai irodalomolvasás „dinamikájának”, történetének szociológiai vizsgálatához azonos művek különböző időbeli olvasatait kellene összevetnünk, ám a befogadás mechanizmusának vizsgálatához jól használhatók a közelmúlt adatai, egyszerűen azért, mert – és ezt éppen empirikus kutatásaink igazolják – ennyi idő alatt nem változik olyan mértékben az olvasó, ízlés, a befogadás mechanizmusa, hogy eljárásunk emiatt támadható lehetne.

A legnagyobb módszertani kihívása számomra, aki a többdimenziós és dialogikus irodalomfelfogást látja igazoltnak empirikus kutatásai tükrében, hogy következetesen ellenálljon a normativitás kísértésének, hogy szembeállítsa a jó, az ideális, a kompetens, a fejlett ízlésű vagy a pontosan, helyesen olvasót a hozzájuk képest tökéletlennel. Első kutatásom (az Örkeny- és Sánta-novella befogadásának vizsgálata) idején munkatársammal még az optimálisnak tartott olvasathoz mértük az olvasói „teljesítményeket”. Ennek bizonyos eredményeit – jelezve „ifjúságom vétkét” – a normatív kategóriákba sorolt válaszok ellenére is fel fogom használni.¹⁶ Ha az irodalmi mű befogadását a mindennapiságból, rutinvilágból való kiemelkedés, a személyiség gazdagítása, a létélményben való részesedés az egyéni individuális kód kidolgozása, az

¹⁶ Ugyanis nem állt módomban átkategorizálni – és a dialogikus modellnek megfelelő adatokká átalakítani – az eredeti válaszokat.

önmegragadás, az irodalmi szöveg szimbolikus formáinak egyedi jelentésbe fordítása lehetőségének tartjuk (márpedig én ilyesminek vélem) akkor, bizony nem könnyű teljességgel elkerülni a normativitást. Természetesen ilyen irodalom-felfogás mellett is tartani lehet azt, hogy a műnek sokféle érvényes olvasata van, hogy egymás mellett többféle olvasat segítheti a felsorolt lehetőségek megvalósulását. De hát mit csináljon a kutató, ha úgy érzi, hogy bizonyítékai vannak az önmegragadásra, az egyéni individuális kód kidolgozására, a személyiség gazdagabbá válására és a teljességélmény felé történő lépés megvalósulására, ráadásul ennek részben szociológiai magyarázatára is? Nehezen tudja elkerülni a kutató a normativitás csapdáját akkor is, ha egyes értelmezéseket az uralkodó sémákhoz képest egyéninek, eredetinek minősíti (természetesen nem érzései, hanem viszonylag egzakt kritériumok alapján), ha ezeket a megfogalmazásokat összetettnek, árnyaltnak, általánosítónak, elemzőnek ítéli, és ezeket a szavakat használja a jelenség leírására. Igaz, persze, nyomatékkal kell hangsúlyozza, hogy az „árnyalt” megfogalmazás nem feltétlenül azonos a jó megoldással, a tökéletes olvasattal, a telitalálattal, sőt olykor az „árnyalt” megfogalmazás üres okoskodás vagy mellébeszélés. És ami ennél is fontosabb: az ilyen empirikus irodalomszociológiai kutatások elsődleges célja nem befogadási szintek megállapítása, hanem jóval inkább a különféle olvasói viszonyulások, az olvasókban létrejövő különböző hatások és értelmezések szociológiai és szociálpszichológiai magyarázata.

1.4.1. Kifejezetten az irodalmi mű befogadását vizsgáló kutatások

1.4.1.1. Az irodalmi érték esélye lektürolvasóknál

1971-72-ben folyt vezetésem alatt a *Könyvtártudományi és Módszertani Központ Olvasáskutató Osztályán* (továbbiakban KMK) ez a szociálpszichológiai kísérlet, amelynek keretében azt vizsgáltam húsz könyvtáros segítségével, hogy mi történik a tipikus lektürolvasók és az értékes irodalmi művek találkozásakor, hogy a különböző irodalmi beállítottságú és ízlésű lektürolvasók közül kinél milyen esélye van az értékes irodalom különböző fajtáinak. A lektürolvasókat két tucat könyvtárban (az ország minden táján) 137 könyvtárhasználó képviselte, 54 százalékban fizikai dolgozók, 17 százalékban középiskolás tanulók, 29 százalékban diploma nélküli, főképpen irodai munkát végző szellemi foglalkozásúak (1974).¹⁷

1.4.1.2. Három novella befogadása négy ország olvasói körében

1974-75-ben ugyancsak a KMK olvasáskutató műhelyének és három ország nemzeti könyvtárai kutatási részlegeinek együttműködésével *Fogarassy Miklóssal*¹⁸ Budapesten, Moszkvában, Szófiában és Varsóban vizsgáltuk 17 éves gimnazisták (100-100 fő), 40-50 éves nyolc általánost végző könyvtárhasználó szakmunkások (100-100 fő) és könyvtárosok (50-50 fő), rajtuk kívül Budapesten 21-30 éves szakmunkások (100 fő) és irodalmárok (50 fő) körében *Móricz Zsigmond Kis Samu Jóska*, *Örkény István Meddig él egy fa?* és *Sánta Nácik* című novelláinak befogadását (1981) minden fontosabb dimenzióban (vagyis a fogadtatását, az értékelést, a hatást és az értelmezést). A befogadást tekintve függő változónak, a feltételezett független változók közül a kultúra, nem, az életkor, a foglalkozás, az iskolázottság, az irodalommal kapcsolatos beállítódás, irodalmi ízlés szintje és az értékrend szerepelt. A kutatásban jó néhány eljárást (attitűd-skálák, a mű tartalomelemzésére támaszkodó kulcsszó-tesztek, fiktív-életrajz, befogadás-tipológiák) elsőnek próbáltuk ki. A kutatási tervet *Gondos Ernő*, *Hunyadi György*, *Józsa Péter* és *Radnóti Sándor* véleményezték. Az értékrend vizsgálatakor *Hankiss Elemér* kutatásához is kapcsolódtunk. A módszertani vonatkozású tanulságokról

¹⁷ A kutatási jelentést *Gereben Ferenc* és *Halász László* lektorálták.

¹⁸ A kutatás irodalmár szakértőjével.

külön tanulmány készült (Fogarassy, Kamarás 1975). Bolgár és lengyel viszonylatban a kutatás akkori munkahelyem (a Könyvtártudományi és Módszertani Központ) és a megfelelő partnerintézmények közötti hivatalos együttműködés keretében történt, szovjet viszonylatban titokban, határon átcsempészett kérdőívekkel (Fogarassy, Kamarás 1981).¹⁹

1.4.1.3. Egy magyar és egy francia regény befogadásának vizsgálata párizsi és budapesti olvasók körében

Jacques Leenhardt és Józsa Péter (mint az *École des Hautes Etudes en Sciences Sociales* és a *Népművelési Intézet* munkatársai) – lemondva a „sajátosan esztétikai hatásmechanizmusok” vizsgálatáról, de figyelembe véve „olyan attitűdöket, melyek a szövegek sajátosan irodalmi jellegzetességeivel függtek össze” – a regények által felkínált társadalmi, politikai, etikai és filozófiai problémák értelmezését, valamint az értelmezéseket lehetővé tevő „koherens ideológiai képződményeket és társadalmi struktúrákat” vizsgálták. Viszonylag kicsi (nem reprezentatív) mintákkal dolgoztak Párizsban 121 + 195, Budapesten 145 + 148 fő olvasta el a két regényt²⁰, az „ipari népességhez” tartozó rétegeket képviselő mérnökök, kvázi-értelmiségiek²¹, alkalmazottak, technikusok, munkások és kiskereskedők 15-40 fős csoportjai; valamennyien a regények elolvasására önként vállalkozók (1981).

1.4.1.4. A *Makra* befogadásának vizsgálata

Kertész Ákos regényének befogadását a KMK olvasáskutatási műhelyének kutatásaként 1974-ben *Kiss Endrével* és *Somorjai Ildikóval* egy olyan 116 fős mintán vizsgáltuk, melynek három almintája a főhős különböző szerepeit (szakmunkás és amatőr képzőművész) és a főhős státusához képest ellentétet jelentő szereplők (hivatásos képzőművészek) társadalmi pozícióit képviselték: 63 szakmunkás, 27 „kettős státuszú” (képzőművészeti szakkörbe járó) szakmunkás, 23 hivatásos képzőművész. Ebben a kutatásban megkíséreltük az olvasás folyamatának vizsgálatát, és a regényben megjelenítendő értékekkel kapcsolatos beállítódások megváltozásának vizsgálatát (1975).²²

1.4.1.5. A *Kenguru* befogadásának vizsgálata

1978-ban ugyancsak a KMK olvasáskutatási műhelyében vizsgáltam tanítványommal, *Kovács Katalinnal* *Bertha Bulcsú Kenguru* című regényének befogadását 27 középiskolás, 14 szakmunkástanuló, 19 szakmunkás és a főhőssel azonos nemű és foglalkozású 13 gépkocsivezető körében. Irodalmi szaktanácsadóink *Horpácsi Sándor* és *Varga Lajos Márton* voltak (Kamarás, Kovács 1985).

1.4.1.6. Az *Egri csillagok* befogadás-vizsgálata gyerekek körében

A hetvenes évek második felében a KMK olvasáskutatási műhelyében *Katsányi Sándor* vezetésével, *Bartos Éva*, *Fogarassy Miklós* és *Pápainé Kemencki Judit* és *Villányi Lenke* közreműködésével 9-10 éves gyerekek körében vizsgálták 300 fős mintán a *Gárdonyi*-regény befogadását (Katsányi 1985).

¹⁹ A kutatási jelentést *Kenyeres Zoltán* és *Kronstein Gábor* lektorálták.

²⁰ Vagyis nem ugyanazon személyek.

²¹ Egyetemi oklevéllel rendelkező, függő helyzetben lévő foglalkoztatottak.

²² A kutatási jelentést *Fábri Anna*, *Havas Gábor* és *Veres András* lektorálták.

1.4.1.7. A Mester és Margarita befogadásának vizsgálata

Magyar, orosz és észt anyanyelvű olvasók körében zajló nemzetközi összehasonlító vizsgálatnak indult 1978-ban a *Bulgakov*-regény befogadásának vizsgálata, amely a Szovjetunióbeli kollégák legnagyobb sajnálatára csupán magyarországi kutatássá zsugorodott, mely szintén a KMK olvasáskutatói műhelyében folyt. Mivel a befogadás lehető legtöbbféle dimenzióját vizsgáltam, egyebek mellett az olvasás folyamatát²³ és egyes szövegrészeket (az első és a 14. fejezet) befogadását is, ezért többféle mintával dolgoztam: a) az alapmintába – az egész országot behálózó könyvtárosi figyelőhálózat segítségével – 255 olyan könyvtárhasználó került, akik maguk választották a regényt olvasmányuknak (szakmunkások, középiskolások, vallásos középiskolások, bölcsészek, diploma nélküli szellemi dolgozók, műszaki értelmiségiek, humán értelmiségiek és vallásos értelmiségiek 20-40 fős csoportjai); velük készült a könyv elolvasása után kérdőíves interjú; b) a regény első fejezet befogadásának vizsgálatához egy olyan 117 fős mintát használtam, melynek tagjai 57 állami, 26 egyházi, 15 dolgozók gimnáziumba járó diák és 19 szellemi foglalkozású dolgozó volt; c) a 14. fejezetet befogadását egy 30 fős (szakmunkásokból, diákokból és szellemi foglalkozású dolgozókból álló); d) az egész regény olvasási folyamatát pedig egy 38 fős, gimnazistákból és irodalom szakos főiskolásokból és egyetemi hallgatókból álló mintával vizsgáltam. Módom nyílt arra is, hogy 17 ország 134 hivatásos olvasóinak értelmezéseit összevethessem az általam vizsgált laikus olvasókéval. Irodalmi szaktanácsadóim *Balassa Péter*, *Gábor György*, *Kisbali László* és *Kiss Ilona* voltak.

1994-ben száz gimnazista körében (1997:267-268), 2004-ben pedig a Veszprémi Egyetem 75 bölcsészhallgatója körében a legfontosabb befogadási dimenziókban megismételtem a kutatást, és így benyomásomat szerezhettem a regény magyarországi befogadás-történetéről is (1996).²⁴

1.4.1.8. Az *Egy családregény vége* befogadásának vizsgálata

1979-80-ban a 101 fős mintán vizsgálta *Lőrincz Judit* ugyancsak a KMK olvasáskutatói műhelyének tagjaként a *Nádas*-regény befogadását, négyötödrészben – zömmel budapesti – értelmiségiekből és felsőfokon tanulókból, vagyis – *Bourdieu* kifejezésével élve – főként a „magaskultúra bennszülöttjeiből” álló mintán. A kérdőíves interjút – és ez hazánkban újdonság volt – 32 esetben mélyinterjú egészítette ki (1984).

1.4.1.9. Egy finn és egy magyar regény befogadásának vizsgálata finn és magyar olvasók körében

Leena Kirstinä és *Lőrincz Judit* szintén a KMK Olvasáskutatói műhelyének vállalkozásaként *Veijo Meri Manilakötél* és *Balázs József Magyarok* című regényének befogadás-vizsgálatára vállalkozott, amelyben a független változók közül a nemzeti kultúra és identitás szerepének vizsgálata került előtérbe. 50-50 könyvtáros, 50-50 anyanyelv és irodalomtanár, 50-50 fém-munkás, 50-50 mérnök, valamint Finnországban 50 gazdálkodó, Magyarországon 50 mezőgazdasági termelőszövetkezeti fizikai dolgozó jelentette a megkérdezettek körét (1992).

1.4.1.10. A *Trilla* értelmezésének vizsgálata

Másfél évtizeden keresztül gyűjtöttem ennek az *Örkény*-egypercesnek az értelmezéseit, mely több – és nem csak irodalomszociológiai²⁵ – kutatásban tesztként szerepelt. 842-en vála-

²³ Legalábbis Magyarországon első alkalommal.

²⁴ A kutatási jelentést *Veres András* lektorálta.

²⁵ Így például a katolikus bázisközösségek tagjai, Krisna-hívők és az úgynevezett dunaföldvári szekta tagjai körében végzett vallásszociológiai kutatásban is.

szoltak a „Hogyan értelmezi ezt a novellát?”, 907-en a „Miért kell Wolfné nevét megjegyezni?” kérdésekre (373-an mindkettőre), és 397-en a novella címét is értelmezték. A nem reprezentatív minta harmincegy almintából áll, amelyben vannak 51-193 fős csoportok (szak-középiskolások, gimnazisták, tanár szakos egyetemi hallgatók, pedagógusok) és 8-50 fős csoportok (negyedik és nyolcadikos tanulók, szakmunkástanulók, katonai középiskolába járók, óvóképzős, tanítóképzős és irodalom szakos hallgatók, mérnökhallgatók és fiatal mérnökök, katolikus és református teológus hallgatók, GYES-en lévő anyák, beosztott hivatalnokok, képzőművészek, szociológusok, pszichológusok, filozófusok, keleti vallásokkal foglalkozó kutatók, irodalmárok, magyartanárok, keresztény lelkészek, Krisna-hívők, a „Keresztények” nevű²⁶ szekta tagja, és egy doboló sámán csoport tagjai) (2003).

1.4.1.11. Az *Iskola a határon* befogadásának vizsgálata

1999-2000-ben a *Veszprémi Egyetem Pedagógiai Kutatóintézetének* az OTKA által támogatott kutatása keretében a lehető legtöbb dimenzióban vizsgáltam az *Ottlik-regény* befogadását, kiegészítve a regény újraolvasásának vizsgálatával is. Anyagi okokból ezúttal nem volt lehetőségem kérdőíves-interjú vizsgálatra, az adatfelvételben közreműködő munkatársaimmal arra törekedtünk, hogy gondosan kitöltött kérdőíveket kapjunk vissza. A vizsgáltak háromnegyed része kérésünkre olvasta el a regényt, a többiek maguk választották. Egy 45 fős, középiskolásokból és felsőfokon tanulókból álló al minta segítségével – ugyancsak kérdőív kitöltetésével – az olvasás folyamatát (ezúttal – első alkalommal – a valószínűsített és a remélt folytatást is vizsgálva) követtem. Két kisebb, egy 15 és egy 27 fős, középiskolásokból, felsőfokon tanulókból és humán értelmiségiekből álló mintán vizsgáltam az újraolvasást. Az összesen 252 fős, nem reprezentatív minta ötféle, összesen tizenkét 14-26 fős almintából állt: a) középiskolások (17-18 éves szakmunkástanulók, katonai középiskolába járó fiúk, állami és egyházi gimnáziumba járók), b) huszonéves felsőfokon tanulók és friss diplomások (mérnökhallgatók és mérnökök, magyar szakosok, katonatiszt növendékek), c) huszonéves klerikusok²⁷ (katolikus papnövendékek és szerzetesi pályára készülők, felszentelt papok és szerzetesek, református lelkészhallgatók és lelkészek, Krisna-hívő szerzetestanulók, szerzetesek és lelkészek), d) 25-50 éves magyar szakos középiskolai tanárok, e) 50 évesnél idősebbek (nagyobb részt diplomások) (2002). A regény irodalmi recepciójának elemzői *Bohár András* és *Mártonffy Marcell* voltak, az olvasási folyamat adatainak elemzését *Korda Eszter* végezte.²⁸

1.4.1.12. A *Sorstalanság* befogadás-vizsgálata

A *Kertész Imre*-regény befogadását – valamennyi fontos befogadás-dimenzióban – egy összesen 150 főnyi nem reprezentatív mintán vizsgáltam a *Veszprémi Egyetem Antropológia és Etika Tanszéke* kutatásának keretében; elsősorban humán és nem humán diplomások, valamint a felsőfokon tanulók, s csak kisebb részben diploma nélküli szellemi foglalkozásúak körében, anyagi okokból csak önkitöltős kérdőívek alapján (2005a).

1.4.2. Más irodalomszociológiai kutatások

1.4.2.1. Az ízlésalakzatok vizsgálata

1968-ban *Gondos Ernő* egy, a közművelődési könyvtárt használókból és könyvesbolti vásárlókból álló 2688 fős, többé-kevésbé a rendszeres könyvolvasókat képviselő (bár

²⁶ A „dunaföldvári szekta” néven elhíresült vallási csoport.

²⁷ A férfiak és nők aránya mindhárom csoportban nagyjából egyenlő.

²⁸ A kutatási jelentést *Fűzfa Balázs*, *Korda Eszter*, *Nagy Attila* és *Veres András* lektorálták.

statisztikai értelemben nem reprezentatív) mintán (melynek 33 %-a volt fizikai dolgozó, 15 % nyugdíjas, 13 %-a középiskolás, 11 %-a műszaki, 9 %-a értelmiségi, 9 %-a tisztviselő és alkalmazott) 333 olvasmány (döntő többségben regény, de volt köztük néhány útleírás, valamint politikai és filozófiai mű is) olvasottságát és kedveltségét vizsgálta. A vaskos adattár tartalmazza a 333 mű olvasottsági és kedveltségi százalékarányait férfiak és nők körében, 12 életkori és 12 foglalkozási csoportban és iskolai végzettségük alapján különböző 6 csoportban, majd *Sárdy Péter* matematikus-könyvtáros segítségével, az együtt-kedvelések arányai alapján megjelenítette a 333 mű ízlésalakzatait, az adott műhöz legközelebb és legtávolabb álló művekkel jellemezve azt (1971, 1981). Párhuzamosan ezzel a kutatással – ugyancsak *Sárdy Péter* segítségével – *Gereben Ferenc* is vizsgálta az ízlés szerkezetét a kedvenc írók összetetalakozásai alapján (1974).

1.4.2.2. Az élményalakzatok vizsgálata

1974-ben *Balogh Zoltánnal* a KMK olvasáskutatói műhelyében a közművelődési könyvtárakat használó 14 éves felüli olvasókat képviselő 1400 fős reprezentatív mintán – *Gondos* módszerét továbbfejlesztve vizsgáltuk – a magyarországi olvasók irodalmi élményvilágának szerkezetét. Míg *Gondos* csak az „olvasta?” és a „tetszett?” kérdésekre adott igen-nem válaszokat dolgozta föl, mi az elutasítást²⁹ és a kedvelés fokozatait is figyelembe vettük. Az olvasottságon és kedveltségen kívül más mutatókat is kidolgoztunk: a vitatottság mutatóját, és ami még fontosabb, a rétegre jellemző kedvelési indexet. Ilyen mutatókat még senki sem használt. Vizsgáltuk a művek egyes művek kedveltsége és a művet különböző mértékben kedvelők aktív-passzív olvasói beállítódás közötti összefüggést is. A művek élményalakzatokba való tartozását a *Gondos* által használt Yule-Kendall-féle Q-nál kifejezőbb és érzékenyebb Goodmann-Kruskal-féle gammát használtuk. Míg *Gondos* csak az egyes művek ízlésalakzatait rajzolta föl, mi a 15-féle élménykör egymáshoz kapcsolódását, vagyis az élmény-univerzum szerkezetét. Ez az elsősorban a több tudomány művelésében is zseniálisnak mutatózó *Balogh*nak köszönhető módszertani lelemény világviszonylatban jelentős módszertani újítás (1978, 1985).³⁰

1.4.2.3. Irodalmi művek újraolvasása

A Veszprémi Egyetem Antropológia és Etika Tanszéke kutatásaként egy, még javában folyó kutatás keretében különböző műfajú irodalmi művek (költemények, novellák, drámák, regények) újraolvasását vizsgálom, figyelembe véve egyfelől a két olvasás között eltelt időt, a műfajt, az esztétikai értéket, a mű hatását, értékelését és értelmezését, s természetesen az olvasó demográfiai és szociológiai paramétereit, valamint olvasói kompetenciáját. Eddig 35 irodalmi mű (12 regény³¹, 15 novella³² és 10 költemény³³) újraolvasását vizsgáltam, 224 olvasó (középiskolások, felsőfokon tanulók és diplomások, valamint, diploma nélküliek, kétharmad részt nők) körében (2005d).

²⁹ Figyelembe véve azt, hogy hazánkban hét „tetszett”-re jut egy „nem tetszett”, s hogy az utóbbiak aránya az iskolai végzettség emelkedésével nő, ami azt is jelenti, hogy rétegenként eltérő jelentése van a tetszésnek, szükség volt az egyes rétegekre jellemző relatív tetszési indexek kiszámításra

³⁰ A kutatási jelentést *Mónus Imre* és *Szentirmai László* lektorálták.

³¹ A *Bulgakov*- és az *Ottlik*-regényen kívül *Csáth Géza* (*Egy elmebeteg naplója*), *Fekete István* (*Szeptember*), *Gion Nándor* (*Virágos katona*) *Kertész Imre* (*Sorstalanság*), *Saint-Exupéry* (*A kis herceg*), *Salinger* (*Zabhegyező*), *Szabó Magda* (*Für Elise*), *Vonnegut* (*Kékszakáll*)

³² *Akugatava*, *Lázár Ervin*, *T. Mann*, *Marquez*, *Örkény* és *Pratchett* novellái.

³³ *József Attila*, *Nemes Nagy Ágnes*, *Pilinszky János* és *Weöres Sándor* versei.

1.4.3. Egyéb szociológiai és szociálpszichológiai kutatások

A befogadást befolyásoló irodalmi olvasottság és ízlés alakulását *Gereben Ferenc* és *Nagy Attila* az egész ország lakosságát (s olykor az egész Kárpát-medence magyar nyelvű lakosságát) képviselő reprezentatív mintákkal operáló kutatásaira támaszkodva fogom figyelembe venni (Gereben 1998, 2002, 2005, Nagy 1991, 2003, Gereben, Lőrincz, Nagy, Vidra Szabó 1993). Néhány esetben felhasználok más szociológiai és szociálpszichológiai kutatások irodalomolvasásra vonatkozó adatait is.

2. Befogadás-modellek

Az irodalomszociológia történetének áttekintésekor *Leenhardt és Józsa* (1981:11-24) megállapítja, hogy csak eléggé sokára alakult ez a „határtudomány” oly módon, hogy az olvasók magatartásának társadalmi jellegének vizsgálatát is feladatának tekintse, vagyis hogy az irodalmi művek létrehozásának és az irodalomközvetítésnek szociológiai vizsgálata mellett olvasásszociológiát is műveljen. Az első jelentősebb olvasásszociológiai vállalkozás, mely *Douglas Waples* nevéhez fűződik (Waples 1937, Berelson. Waples 1940) visszhang nélkül maradt, s a kutatók érdeklődés az olvasás mint érzelmi-értelmi tevékenység iránt csak a hatvanas években jelenik meg. „Meg kell jegyeznünk, hogy ugyanebben az időben a magyarországi szociológiai kutatás fejlődése e témakörben gyorsabb és koherensebb volt”, jegyzi meg *Józsák* (1981:15). A pragmatikus – elsősorban a könyvkiadás és kereskedelem által megrendelt, másfelől a vásárló befolyásolhatóságát vizsgáló – kutatások megrendelőit és szakembereit nem érdekelte maga az olvasás aktusa, s igazából az irodalom sem. A célszerűség jegyében folyó attitűdkutatást végző szociálpszichológust és szociológust az irodalom mint komplex és többértelmű szöveg csak annyiban érdekli, amennyiben az nehézséget okoz az olvasásban, akadály a megértésnek. A hatvanas évek jelentős irodalomszociológiai munkáiban a könyvvásárlás, a könyvtárba járás, az olvasásra fordított idő, a különböző műfajokkal és szerzőkkel kapcsolatos preferenciák, valamint a könyvvel kapcsolatos attitűdök mellett alig-alig esett szó az irodalmi művek olvasásáról.

Az irodalmi mű befogadásának vizsgálatára az akkori – főképpen a strukturalizmus jegyében fogant – irodalomtudomány sem nagyon biztatta az irodalomszociológiát. Főképpen főleg azok az irodalomtudósok nem, akik az irodalmi művet zárt rendszernek tekintik, akik mind a szerzőt, mind a valóságot³⁴ e körön kívülnek tekintik is kizárják, akik az értelmezés premisszái közül kizárják a valóságot, akik ideális olvasónak azt tekintik, aki vagy a szerző vagy a szöveg titkát ismeri, akik csak a szöveg szóról szóra való megismétlését tekintik hű olvasatnak. „A legutóbbi időig³⁵ talán az olvasó volt az irodalmi kommunikáció leginkább elhanyagolt eleme. Az olvasónak jutó csekély figyelmet minden bizonnyal jórészt az magyarázza, hogy az irodalomelméletek jelentős része nagy hangsúlyt fektetett saját tudományosságára, az irodalomra adott szubjektív válaszok változékony tényezője ellentétbe kerülhet egy szigorú elmélet szemantikus követelményeivel”, írja *Ann Jeffereson* és *David Robey* (2003:16-17).

Nincsen önmagában irodalmi szöveg, csak olvasatai révén létezik. Feltehető azonban a kérdés, hogy mennyiben határozza meg az olvasatot az olvasó? Irodalmárokat és filozófusokat egyaránt izgatja ez a kérdés, amelyre mind erre vagy arra voksoló, szélsőséges, mind pedig mindkét „felet” (az irodalmi szöveget és az olvasót) egyaránt figyelembe vevő válaszok is születtek. Ebben a fejezetben ezeket a válaszokat próbálom szembeállítani az irodalomszociológiai kutatások tapasztalataival, és a következő kérdések megválaszolására vállalkozom: Milyen mértékű megfelelés tapasztalható az irodalmi mű és az olvasó viszonyára vonatkozó irodalomelméleti, filozófiai és pszichológiai modellek és a szociológiai, szociálpszichológiai és lélektani megközelítés³⁶ empirikus irodalomszociológiai (és szociálpszichológiai)

³⁴ Kizárva az értelmezés premisszái közül.

³⁵ Vagyis 1980-ig.

³⁶ Az irodalmi mű és az olvasó kapcsolatát vizsgáló „irodalomszociológiai” kutatásaim szinte minden esetben a szociológiai mellett szociálpszichológiai megközelítésűek is voltak, hiszen az olvasói szerep, az olvasói elvárás, az olvasói ízlés, az olvasói magatartás és viselkedés, valamint az irodalmi

befogadás-vizsgálatok tapasztalatai között? Másképpen: az előbbiek közül melyik alkalmazható leginkább az empirikus kutatások tényanyagának értelmezésére? Ismét másképpen: mint hipotéziseket melyeket igazolják leginkább az empirikus kutatások? Az esztétikai és irodalomelméleti befogadás-modellekre szűkítve pedig így is fel lehet tenni a kérdést: hogyan lehet lefordítani az irodalomtudományi recepció-elméleteket a lélektan, a szociálpszichológiai és a szociológia nyelvére, és fordítva?

2.1. A „mindenható mű”

A mű és a befogadó közti viszony jó néhány modellje nem igen illik rá az eddigi empirikus irodalomszociológiai befogadás-vizsgálatok tényanyagára. Az orosz formalizmus – mely a szerzőközpontú megközelítéssel az „irodalmi tény”, azaz a formát állítja szembe – már hallgatólagosan feltételezi a mindenható olvasót, mégis – Arisztotelészt nem számítva – a műközpontú megközelítések egyik klasszikusa. Még inkább a mindenható mű jegyében működött a szerzői szándékot és az érzelmi hatást egyaránt mellőző, a külső körülményeket figyelmen kívül hagyó „szoros olvasást” követező újkritika, a szövegalkotás és befogadás szempontjait tagadó, a jel- és információelméletre támaszkodó, magát strukturalistának nevező prágai iskola, majd pedig a művet zárt egésznek tekintő és a jelentést létrehozó nyelv működési szabályait kutató „érett” strukturalizmus. Ezek között vannak olyan elképzelések, melyek szerint a valóságban, az érzékelésben és az irodalmi műben analóg rend van, és az irodalmi mű egy-egy megfelelést állít elénk végleges jelentéssel, vagyis megmondja, hogyan kell olvasni egy szöveget. A szerzői tudat feltárásával foglalkozó genfi iskola modelljében megjelenik ugyan az olvasó, de csupán mint az a befogadó, aki előtt kinyílik a mű, akit megrohannak a szerző gondolatai, aki ily módon másvalaki gondolatainak szubjektumává válik (Maclean 1995:146-148). A „mindenható mű” jegyében fogant elképzelések egy része szerint csak azért van többféle értelmezés, mert az olvasók egy része rosszul olvas, helytelenül értelmez. A posztstrukturalisták között is található olyan irodalmár, aki a mindenható mű képzetét erősíti. *M. Rifatterre* (1978) szuperolvasója például az az ideális címzett, aki képes a mű teljes strukturális rendszerét torzítás nélkül érzékelni. Érdekes, hogy ezt a „laikus olvasók” egy része is ugyanígy gondolja. Egy részük azért, mert erre szocializálták őket az iskolában, más részük azért, mert úgy véli, hogy mint minden a világon, elegendő szakértelemmel az irodalmi mű is megfejthető. A „laikus olvasó” is határozottan úgy érezheti, hogy akár ő maga, akár valaki más (általában egy kompetens személy, aki többnyire „profli olvasó”, vagyis irodalmár) megfejtette a művet. Az „jó olvasatok” – vagyis a különböző szakemberek által egyaránt jónak tartott, és az egyazon szakemberek szerint egyaránt jónak tartott olvasatok – sokfélesége azonban korántsem nem erősíti meg ezt az álláspontot.

A műközpontú értelmezésirány, mely szerint nem lehet számolni „mindenható szerzővel”, akinek módjában áll valamiféle egyedül érvényes olvasatot rendelni művéhez, vallja, hogy sokfajta olvasata lehet egy műnek, de ők csak ésszerű hatással számolna, nem pedig szeszélyes-személyes befogadással. *Roman Ingarden* számol ugyan a szöveg kitöltetlen helyeit kitöltő olvasatokkal, de – mint *Veres András* (2001:72-73) figyelmeztet erre – ezeknek nem tulajdonít jelentőséget, vagyis jelentést, szerinte a műalkotás érintetlen, mondhatni „romlatlan” marad olvasataitól.

olvasmány befogadása és hatása legalább annyira szociálpszichológiai, mint szociológiai jelenségek. Mivel a bevett „irodalompszichológiai” és az „irodalomszociológiai” kifejezések mellett az „irodalomszociálpszichológiai” nem használatos, amikor ebben – az irodalmi mű befogadásával foglalkozó – könyvben az „irodalomszociológiai” megnevezést használom, ezen mindig a szociálpszichológiai és szociológiai megközelítés ötvözete értendő.

2.2. A „mindenható olvasó”

Úgy tűnik, sokkal inkább igazolhatók a „gyakorlat”, vagyis a mindennapi olvasói tapasztalat által a „mindenható olvasó” modelljei. Az olvasó jelentőségére az elsők között *Roland Barthes* (1996) hívta föl a figyelmet az olvasóra³⁷, aki „egybegyűjti a nyomokat, amelyekből az írás összeáll”. *Barthes* olvasója azonban nem egyéni, hanem kollektív olvasat hordozója, így aztán *Veres* szerint ez az értelmezésirány nem befogadó-, hanem befogadásközpontú (*Veres* 2001:76). A mű és a befogadó kapcsolatában a mindenható olvasó teoretikusai a jelentéstermelés végtelen lehetőségét és az olvasó „mindenhatóságát” látják. Szerintük az irodalmi szövegben semmi nincs rögzítve, minden az olvasón múlik. *Stanley Fish*³⁸ szerint az olvasás nem feltárja, hanem megteremt a szöveg struktúráját, de nem akármilyen önkénnyel, hanem az értelmező közösségek³⁹ normái szerint (*Fish* 1980). Azzal, hogy minden olvasó jelentést „megszabó” közösségbe tartozik (tehát nincs individuális olvasó), ez az elmélet akár még irodalomszociológia elmélet is lehetne, legfeljebb a szociologizmus túltengésével lehetne jellemezni. Azzal viszont, hogy megjegyzi, ez a közösség nem feltétlenül népes – és példának irodalmi folyóiratok szerkesztőit és olvasóit hozza fel –, problematikus is teszi tételét, hiszen az irodalomolvasók többsége nem tagja ilyen közösségnek, s a legtöbb esetben többféle „közösség” befolyásolja befogadói tevékenységét.

Az „ahány olvasó, annyiféle olvasat” elképzelés jegyében születő pszichologizáló elképzelések többsége is a „mindenható olvasó” modellt kínálja, még *Norman Holland* is, aki szerint a szövegben nem történik semmi, minden az olvasóban történik, akiben az olvasás csak saját egyedi identitását teremti újra. *Holland* szerint az olvasó kezdeményezi és kreálja a választ, különböző sémákat próbál ráhúzni a szövegre, s ezt a szöveg vagy tűri, vagy nem tűri. Bár *Holland* dialógusról beszél, és elképzelése kétségkívül enyhébb változata a mindenható olvasó, az ő modellje sem tűnik ideálisan megfelelőnek az empirikus befogadás-vizsgálatok tényanyagának értelmezésére, hiszen *Holland* olvasója nem kerül igazán bensőséges kapcsolatba a szöveggel (1975, 1990).

Leenhardt és Józsa az olvasás pszichoanalízisét az irodalomszociológia olvasásszociológiai ága szomszédos területének tekinti. *Holland* elképzeléséről az a véleményük, hogy „olyasmit képvisel, amivel mi próbáltuk megalapozni az olvasásszociológiát. Anélkül azonban, hogy tagadnánk e munka jelentőségét, kényetlenek vagyunk alapvetően kifogásolni a megközelítés elméleti szegényességét. Nem érhetjük be azzal, hogy »bármit tesz az ember – álmodik vagy történetet mesél, valamilyen tünetet manifesztál, hivatását tölti vagy barátira tesz szert –, ezt úgy teszi, hogy a lehető legkisebb erőfeszítéssel maximális örömet és minimális fájdalmat szerezzen magának«. (...) Az olvasási tevékenység helyét a szabad asszociáció, a könyv és olvasás által kiváltott mindennapi fantázia veszi át, Azáltal, hogy vizsgálatát az asszociációs láncra korlátozza, tökéletesen szem elől téveszti azt a konstruktív folyamatot, amit a szubjektum, a kód és a szöveg dialektikája határoz meg, újra és újra visszajut a fantazmagóriákhoz, amelyek végeredményben mindig a neurotikus struktúra pusztá ismétlődéseinek bizonyulnak.” (*Leenhardt, Józsa* 1981:17-18).

A laikus olvasók körében ez a mindenhatóság-érzés azonban (legalább is ma még) csak eléggé ritkán fogalmazódik meg.⁴⁰ Ha kellő türelemmel és felkészültséggel vizsgáljuk a

³⁷ Még strukturalista korszakában.

³⁸ Aki nem tekinthető dekonstruktivistának.

³⁹ Melyek hivatásos olvasók közösségei, akiknek értékrendje és értelmezése intézményesül.

⁴⁰ *Korda Eszter* (a kutatásban egyik munkatársam, majd egyik lektorom) gimnazista tanítványai körében tapasztalta ezt a jelenséget: amikor a tanár a jelentés alakulásában a befogadó aktív szerepéről beszél, tanítványai hajlamosak „magukhoz ragadni a hatalmat”, és az olvasó mindenhatóságát hirdetni.

befogadás folyamatát és eredményét, természetesen minden olvasatban ki lehet mutatni egyedi vonásokat, hiszen minden olvasó textualizálja a nyelvet, új jelölő viszonyok közé, új használati pozícióba helyezi a szót, ennek ellenére a „mindenható olvasó” tézist nem erősíti meg az a tény, hogy bármely mű esetében szép számmal találunk egymáshoz eléggé vagy nagyon hasonló olvasói élményeket és olvasatokat. Az empirikus irodalomszociológiai kutatások azt sejtetik, hogy a műalkotások „programja” (Eco 1990) nem tartalmaz szigorúan előírt műveleteket, vagyis a műalkotás mint feladat a befogadó mozgósítható tudását (és az olvasás eredményét) csak mérsékelten irányítja és korlátozza.

2.3. Dialógus-modellek

Kérdés, hogy mivel magyarázható az a tény, hogy a meglehetősen eltérő társadalmi helyzetű, ízlésű és értékrendű olvasók hasonlóképpen reagálnak egy műre, hasonló érzéseket és értelmezéseket produkálnak? Természetesen számolhatunk a mű hatásával, „vezérlésével” is, az olvasónak a szöveg által való irányítottságával is (Halász 1996), ám nem kevésbé azzal a – szociológiai – magyarázattal is, mely szerint a „használóan” olvasók azonos kultúrában, azonos hagyományban élnek, azonos kulturális horizonttal rendelkeznek, nagyjából egy nyelvet beszélnek. A másik versenytárs – egy lélektani-antropológiai elképzelés – az ember antropológiai állandóira hivatkozik. Úgy tűnik, hogy akár a mű által sugallt, akár a társszerzőségben létrehozott, akár a mű alaptémájára improvizált olvasatokban gondolkodunk, olyan modellt célszerű alkalmaznunk, amelyben a mű és a befogadó – ha nem is feltétlenül egyformán, de – egyaránt fontos, komplementer, egymást feltételező tényező.

A hermeneutikai irányzathoz sorolható *E.D. Hirsch* modellje köztes helyet a „mindenható mű” és a dialogikus modell között: szerinte csak akkor beszélhetünk jelentésről, ha valaki (esetünkben az irodalmi mű szerzője) utalni akar valamire, és ennek az utalásnak meghatározottnak kell lennie. Helyénvalónak tartja annak a tisztázását, hogy az értelmezés mennyire felel meg a szerző valószínű intenciójának. Ugyanakkor az értelmezést csak a valószínűség és nem a bizonyosság irányítja, vagyis az irodalmi mű mindenhatósága korlátozott. Mindezt nem zárja ki azt, hogy érvényesebb és kevésbé érvényesebb olvasatokról beszéljünk (Maclean 1995:154-155, Halász 1996: 192-193).

Hasonlóképpen ítéltethető meg *U. Eco* elképzelése az empirikus és a mintaolvasóról. Az empirikus olvasók „sokféleképpen olvashatnak, nincs törvény, ami megszabná nekik, hogyan olvassanak, így hát a szövegeket gyakran mintegy tárolóként használják saját érzelmeik számára, melyek eredhetnek a szövegen kívülről, vagy pedig a szöveg váltja ki véletlenszerűen. Ennek alapján inkább a „mindenható olvasó” képviselőjének tűnhetne *Eco*, csak hogy elképzelésének nem az empirikus olvasó, hanem a mintaolvasó válik központi figurájává, vagyis az eszményi típusolvasó, „akinek az együttműködésére a szöveg nem csupán eleve számít, de igyekszik azt meg is teremteni” (Eco 2002:16). Az empirikus olvasó által követendő példát az irodalmi mű kínálja föl: „az empirikus olvasók csak akkor válnak mintaolvasókká, ha felfedezték a mintaszerzőt, és megértették, mit akar tőlük” (Eco 2002:41-42). A mintaszerző pedig nem más, mint a mű stílusa, elbeszélő stratégiája, utasítás-sorozata, a mintaolvasó pedig – mint *P. Puglatti* írja – „együtt születik a szöveggel, hatáskörét az a genetikai kód határozza meg, melyet a szöveg átad neki” (Eco 2002:27-28).

Mennyire kötött és mennyire szabad az olvasó, aki szintén kutat, viszonyt létesít, és képzeletével kiegészít, vagy éppen beteljesít? *J-P. Sartre* szerint az olvasó alkotva feltár és feltárva alkot. Vezeti őt ugyan az író, de az olvasó rendre túllépi vezetőjét (1969). Az olvasó az író által irányítva alkot, s e mondatban mindkét szó – az irányítottság és az alkotás – egyaránt

hangsúlyos. A tranzakcionizmus szerint a betű az olvasóhoz való viszonyban válik szöveggé, s az olvasó a szöveghez való viszonyában válik olvasóvá (Rosenblatt 1985).

Az empirikus befogadás-vizsgálatok tükrében úgy tűnik, hogy a mű az olvasókkal való párbeszédben születik, meghozza újra- és újrászületik. A dialogikusság azt jelenti, hogy a mű befogadása, megértése a mű világának és az olvasó világának dialógusában jön létre. Hogy mit mond nekünk a mű, jelentős részben attól függ, mit mondunk mi neki, pontosabban: milyen kérdéseket tudunk feltenni neki. A befogadás egy olyan dialógus, melynek feltétele és eredményei is a közös szókincs, vagy ahogyan *Gadamer* fogalmaz: a művel folytatott kölcsönös szóértés egyre mélyülő folyamata. Az olvasatokat – a szerzővel társszerzőségben – létrehozó olvasó pedig jelentős mértékben éppen előző olvasmányai által születik és érik egyre kompetensebb olvasóvá. Ennek az irodalomszociológiai tapasztalatnak, és az erre épülő irodalomszociológiai „operatív modellnek” leginkább a dialogikus irodalomelméleti modellek felelnek meg.

2.3.1. Az olvasót irányító üres helyek

R. Ingarden harmincas években írott könyveiben *Husserl hatására* a fikciós tárgyakra nem tartja érvényes azt, amit a reális tárgyakra (hogy egyértelműen meg vannak határozva), mert ez esetben a szavak és mondatok szintjén olyan hézagok keletkezne, melyeket az olvasónak kell kitöltenie vagy konkretizálnia. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy *Ingarden* a szubjektivizmus valamilyen formáját részesíti előnyben, ugyanis ha lehetőséget is kap az olvasó a meghatározatlan helyek egyéni kiegészítésére, a mű szerkezeti vázának rekonstrukciója dönti el, hogy mi számít helyes, és mi önkényes olvasatnak (1977). *Ingarden* ezzel természetesen a mindenható mű elmélet képviselője. *W. Iser – Ingarden* által ihletett elméletében – már kifejezetten a szöveg és az olvasó dialektikus interakciójáról beszél. Mint a recepcióesztétika művelője felértékeli és átértelmezi az irodalmi szöveg betöltetlen helyeinek az olvasó általa történő kiegészítését. Az „odaértett olvasó” vezérli a tényleges olvasót a szöveg jelentésének összeállításában, az író által megformált üres helyek,⁴¹ rések orientálják az olvasót, folytonosan korrigálva a szövegészlelést. Az „üres helyek” feladványához az olvasó norma-repertoárját⁴² használja föl. *Iser* elképzelését úgy is lehet értelmezni, hogy a szöveg önmagában nem kész, rések (hiányok) maradnak benne (vagy inkább maradnak ki belőle, és az olvasónak kell befejezni, beteljesíteni. És lehet úgy is, hogy a rések nagyon is tudatosan megkomponáltak, mintegy körülrajzoltak, s mintegy lekottázzák az olvasó számára azt, amit bele kell látni ezekbe a résekbe. Így gondolja *Ian Maclean* is, amikor ezt írja: „*Iser* olvasója feltűnően emlékeztet a nehéz szövegek (jobbára regények) megértésével küszködő felkészült nyugati kritikusra, akit szellemi nyitottság és liberális alapállás jellemez, aki semmiben sem különbözik az újkritika szoros olvasójától.” (1995:149-151). A repertoárt lehet szociológiai meghatározottságnak értelmezni, s az egész elméletet eminensen irodalomszociológiaiainak. *Iser* azonban inkább az olvasó személyes repertoárját és személyes élményét, és önmaga realizálását (amelynek az irodalmi mű eszköze) hangsúlyozza (1989). *Iser* modelljébe inkább a feladatot jól vagy rosszul megoldó (az üres helyeket jól vagy rosszul kitöltő, a körvonalazott hiányokat „kiszínező”), vagy éppen az olvasmány közvetítő közegén keresztül önmagát megvalósító olvasó illik bele, mint a különféle értelmezéseket (köztük egyenértékű „jó megoldásokat” is) produkáló alkotótárs.

⁴¹ *Ingardennél* ezek nem tudatosak, a tudatosan feltárható struktúrán kívül helyezkednek el.

⁴² Mely társadalmi történeti és kulturális normákat tartalmaz, benne a valóság és az irodalmi hagyomány elemei.

2.3.2. A hermeneutikai kör és a javítható sémák

H-G. Gadamer legfőbb érdeme éppen a dialogikusság értelmezése. Szerinte a megértés folyamatos és alkotó jellegű. Az értelmezés – mely mindig a hagyomány értelmezése, még a tegnap keletkezett mű olvasása esetében is – mindig megváltoztatja a mű jelentését, mert az értelmezés társadalmi környezete mindig más és más. Szerinte a mű értelmezése és megértése nem a műbe rejtett igazság rejtjelének a megfejtése, hanem dialógus, melyben a művel kapcsolatos előzetes fogalmainkat (előítéleteinket) alkalmasabbal helyettesítjük. Mindebből következik, hogy az irodalmi mű értelmezése egyben mindig önmagunk megértése is. A gadameri elképzelés jól lefordítható a pszichológia és a szociálpszichológia nyelvére. Másfelől pedig a gadameri elképzelés jól kiolvasható (és ezzel igazolható) az irodalmi mű befogadásának pszichológiai és szociálpszichológiai folyamatából. Ebben az elképzelésben a megértés nem a szubjektum teljesítménye, hanem egy hagyománytörténésbe való belekerülés, az értelmezést pedig olyan elemek alkotják, mint az előzetes megértés, hit abban, hogy csak azt érthetjük meg, ami értelemegységet alkot számunkra, végül pedig kapcsolat az igazsággal. Ha mindez adott, képesek leszünk a másik (másik személy, másik kor) elgondolása szerint megérteni a szöveget. Világlátásunk, értékrendünk ugyan korlátozza horizontunkat (olvasás esetén olvasói horizontunkat), mégis hozzáférhetővé válhat számunkra a másik (olvasás esetén a mű) horizontja, ha felismerjük saját pozíciók történetiségét, és így a két horizont (az olvasóé és az irodalmi műé) összeolvadhat. Az objektív szövegjelentés és a szubjektív értelmező kettőse helyére egyfelől egy időben létező interszubjektív egység, másfelől egy személyfölötti hagyomány lép (Maclean 1995:141-153).

A hermeneutikai körrel kapcsolatos *heideggeri* elképzelés nyomán *Gadamer* úgy látja, hogy amint az olvasó észrevesz valami értelmet a szövegben, előre felvázolja az egésznek az értelmét. Ennek az a feltétele, hogy a szöveget valamiféle elvárásokkal olvassuk, meghatározott értelmet várjunk. Jól látja *D. E. Hirsch* a hasonlóságot a hermeneutikai kör (a részből az egész és az egészből a rész megértése, állandó ingamozgás keretében) és a kognitív pszichológia úgynevezett javítható sémák⁴³ modellje között, és azért tartja jobbnak *Piaget* modelljét, mert a sémában foglalt predikciók teljesülésük esetén megerősítik a sémát. *Halász László* viszont „megvédi” a befogadás-vizsgálatok által is igazolt hermeneutikai modellt, mert az is számol azzal a lehetőséggel, hogy az előzetes megértés helyet adhat az önigazolással, sőt igyekszik védekezni ellene (1996:192).

2.3.3. A pre-textus befogadás általi realizálódása

Józsa Péter és *Jacques Leenhardt* empirikus irodalomszociológiai befogadás-vizsgálatuk tapasztalatai alapján megállapítják, hogy „a jelentéseket nem a szöveg önmagában, hanem a befogadási folyamatot szabályozó mentális rendszer határozza meg. Minden úgy fest, mintha az esztétikai textus csak pre-textus volna ahhoz, hogy megszülethessenek a jelentések, melyek azonban másutt, más tényezők által határozódnak meg. Pre-textus a szónak mindkét értelmében: egy előzetes valami, amely csak a befogadásban és a befogadás által realizálódik, azaz ‘elő-szöveg’; valami, ami nem magán- és magáértvalósága szerint érvényes, hanem aminek csak az a funkciója, hogy lehetővé tegye, hogy jelentést tulajdonítsunk neki, azaz ürügy.” Úgy tűnik, mintha ez a *Holland-féle* modell (mely egy árnyalattal erősebb félnek tekinti a befogadót, mint a szöveget) tudásszociológiai változata lenne. Ugyanakkor *Józsának* azt is kijelentik, hogy „a műalkotások előmozdíthatják lappangó, elfojtott tendenciák felszínre hozatalát, a praxis, az életmód és/vagy az értékek belső ellentmondásainak kirobbanását” (1981:431).

⁴³ Mivel a „sémához” sematikus (azaz leegyszerűsítő) értelmezést asszociálhatunk, talán szerencseesebb lenne a „javítható elképzelés” használata.

Hayden White elméletében – a történelmet maga a történész költi – a pre-textusnak a történelmi esemény felel meg, amely „különböző módon cselekményesíthető, hogy különböző értelmezéseket adhassunk nekik, és különböző jelentésekkel ruházhassuk fel őket” (White 1997:74). A történelmi tényekre (vagyis a pre-textust) a történész megkeresi a birtokában lévők közül a megfelelő narratívát. White szerint kétféle lehetséges végpont adódik a különféle cselekményszerkezetek létrehozására: az egyik (a determinisztikus típus⁴⁴) a kezdeti eseményt, a másik (az eszkatologikus vagy apokaliptikus típus⁴⁵) a sorozat utolsó elemét ruházza föl a meghatározó tényező státuszával. Mintha ilyesmivel találkozhatnánk az irodalmi mű befogadásakor is: az irodalmi mű „imprintingjének”, az első benyomásoknak az olvasást végig meghatározó determinisztikus hatásával ugyanúgy találkozhatunk, mint a vég (a befejezés, a megoldás és feloldás) felőli értelmezéssel is. Legtöbbször azonban mindkét „olvasási végpont” szerepet játszik a megfelelő narratíva megtalálásában, a kezdeti és a záró végpontok egymást értelmező hermeneutikai terében.

2.3.4. A horizontváltás

Az irodalmi mű és a befogadó viszonyának kulcskérdése *H. R. Jauss* elméletében is a jelentés társadalmi érvényessége. *Jauss* elgondolása is bizonyos értelemben tranzaktív, hiszen az innen-oda (a műnek az olvasóra) vagy az onnan-ide (az olvasónak a műre gyakorolt) hatása helyett inkább a dialógust és a dialógust körülölelő történeti-kulturális horizont meghatározó szerepét helyezi előtérbe.

Jauss úgy próbálja elkerülni a pszichologizmus csapdáját, hogy egy mű befogadását és hatását az elvárásnak abba az objektíválható vonatkozási rendszerében írja le, mely bármely mű megjelenésének történeti pillanatában létrejön, s a műfaj korábbi ismeretéből, előző művek formájából és tematikájából, valamint a költői nyelv és a köznyelv ellentétéből épül föl.

Egy új interpretációnak kiindulópontja *Jauss* szerint a műnek a jelentől való távolsága és idegensége. Ez a kortársi és a majdnem-kortársi művekre is érvényes, hiszen a „vadonatúj” művek is irodalmi konvenciókra (vagy azok ellenében) épülnek, és ezekhez az elődökhöz nemcsak az írók viszonyulnak utódként, hanem műveik olvasói is. A mű hatásának egyik fontos feltétele az utódok látens vagy kifejezett érdeklődése. A költői szöveg *Jauss* szerint nem katekizmus, a szöveg célja a dialogikus megértés szabad játéktere, ahol az olvasó kérdést tesz fel a tradíció számára, és ezzel lehetővé válik az eredeti kérdés rekonstruálása, ennek segítségével pedig felülvizsgálhatja a saját eredeti kérdésfeltevését. Ebben a modellben – mely kizárja mind az olvasói nézőpont relativizálását, mind a határtalan értelmezhetőséget, mind az irodalomtörténeti folyamat mellőzését – az előzetes megértésünket lehetővé tevő előtörténet felderítése lehetővé teszi, hogy az olvasó rálásson megértésének lehatároltságára és játéktérre. *Jauss* hangsúlyozza, hogy az elmúlnak nem minden reprodukciója előfeltételezi az új tapasztalati horizontba való átfordítást. Olyan műalkotások, melyek az irodalmi nyilvánosság konszenzusa révén példaképpé váltak vagy bekerültek az iskolai olvasmányok kánonjába, észrevétlenül kerülhetnek be esztétikai normaként egy tradícióba, és mint eleve adott elvárások határozhatják meg a későbbi generációk esztétikai beállítódását. *Jauss* modelljének fontos sajátossága, hogy a mű befogadása (ő így mondja: reprodukciója) mindig részleges marad: bizonyos értelmezési lehetőségek választása a többiekéről való lemondás árán válik lehetővé. A tradíció alá van vetve az állandó rövidülés, egyszerűsödés ökonómiájának, mely minden kanonizálás sajátja. Teljes megvilágosodás az olvasásban nem létezik, mert – *Heideggerrel* szólva – „a homályt homályként fedi föl”, „az értelem az értelemnélküliség

⁴⁴ Ilyennek tartja a *marxi* történelemértelmezést a *Kommunista Kiáltvány* alapján.

⁴⁵ Erre *Szent Ágoston Civitas Dei*-jét és *Hegel* történelemfilozófiáját szolgáltatja példának.

szakadékból merül föl, s az értelemnélküliség végig körülveszi a belőle kiemelkedő értelmet” (1988:85).

Kritizálva *Gadamer* horizont-egybeolvadás modelljét (mely szerint létrejöhetne tökéletes befogadás, megértés, értelmezés) *Jauss* kulcsfogalma a horizontváltás, melynek iránya a szűkebbtől és meghatározatlanabbtól a tágabb és általánosabb felé irányul. Nem szabad az értelmező saját horizontjának az értelmezendőhöz asszimilálódni, mondja *Jauss*, mert az az értelem, amelyet a távoli szöveg visszanyerhet, nem egyedül saját horizontjának implikációiból bontakozik ki, hanem ugyanilyen mértékben az értelmező tapasztalatának későbbi horizontjából. Empirikus irodalomszociológiai kutatásaimban azt tapasztaltam, hogy ehhez az ideális esethez képest az irodalom-olvasás gyakorlatában rendszeresen előfordul az, hogy az olvasó mintegy túl közel kerül a műhöz, s horizontja beleolvad a mű horizontjába (s mintegy felszívódik abban), és gyakran előfordul az ellenkezője is, hogy túlságosan távol marad a műtől (vagyis nem tud vagy nem akar eléggé közel kerülni a műhöz), s ez esetben saját horizontjával „takarja le” (választja el magától) a művet. Egy szöveg csak a kérdező számára válhat kérdéssé, hangoztatja *Jauss*. Nos, a dialógusra képtelen vagy kevéssé képes olvasók egyik része nem kérdez, hanem állít, mintegy a szerző szájába próbálja adni a megfelelő választ, másik része pedig mintegy memorizálja, megismétli a műalkotás kiragadott részleteit.

Az olvasás esztétikai élményét *Jauss* szerint az irodalmi mű és az olvasó horizontjának dialógusa hozza létre, s az élmény lehet az olvasói normáknak megfelelés, a normák áthágása és új normát létrehozó is. Ebben a modellben ezek a normák – melyeket az olvasó érdekei, vágyai és élményei motiválnak – az esztétikai percepciók rendszernek vannak alárendelve. Ha *Jauss* ezeknek a motivációknak szociológiai feltételeivel is számolna, elmélete akár irodalom-szociológiai befogadás-modell is lehetne.

2.3.5. Az optimális távolság elve

Jogosnak érzem *Veres Andrásnak* empirikus kutatásaink referenciapontjai között szereplő *Iser* és *Jauss* munkásságával kapcsolatos kritikus megjegyzését: „Itt csupán jelezhetem véleményemet arról, hogy a hermeneutikai és recepcióesztétikai irányzatok végül nem hoztak akkora fordulatot az olvasó jelentőségének ártértelezésében, mint azt a fellépésük idején hangoztatott programjuk alapján várni lehetett. Nem annyira a művek és az olvasók, mint inkább a művek egymás közti dialógusát hangsúlyozzák. (...) *Iser* sem tesz mást, mint hogy az irodalmi szövegben rejlő hatás-lehetőségek feltételezett megvalósulásaként veszi számba az olvasó jelentőségfelismerő, illetve jelentésadó tevékenységét. *Jauss* pedig – bár egyenrangúnak fogja föl a szöveg által meghatározott hatást és a címzett által meghatározott befogadást – elismeri, hogy »közülük az irodalmon belüli elvárás horizont kirajzolása könnyebb, mivel levezethető magából a szövegből; a társadalmi elvárás viszont csak a történelmi mindennapi élet világának kontextusában tematizált«. Helyben vagyunk: erről volt szó korábban is” (1994:276).

P. Ricoeur az individuális olvasóra gyakorolt hatás és válasz *Iser* szerinti elképzelését, valamint a kollektív elvárás és a közösségi válasz *Jauss* szerinti elgondolását egymást kölcsönösen feltételező és egymást kiegészítő elképzelésnek tartja. A szöveg felhívó struktúrája szerinte az individuális olvasási folyamaton keresztül tárul föl, és az olvasó oly mértékben válik kompetens olvasóvá, amilyen mértékben részesül a közönségben leülepedett elvárásokból (1998). Ugyanezt *Király Jenő* így fogalmazza meg: az élmény-konkretizáció egyszerre tartozik az egyéni tudathoz (élményszerűsége által) és a kultúrához (jelrendszeri szabályozása által) (1998).

A jó olvasás *Ricoeur* szerint egyszerre enged bizonyos mértékű illúziót, és elfogadja az értelem által előállított cáfolatot. Ha az olvasó a műtől megfelelő távolságban foglal helyet, akkor az illúzió felváltva lesz ellenállhatatlan és elviselhetetlen (1998). Ez a gondolat rímel a

műhöz túl közel kerülő és a mű hatótávolságán kívül maradó olvasóról – empirikus kutatások alapján – alkotott elképzelésekre. A ricoeuri ideális esetéhez képest az olvasók jelentős része – nevezzük őket naiv olvasóknak – a mű által keltett illúziók foglyává lesz, az olvasók másik jelentős hányada pedig – nevezzük őket racionális olvasóknak – makacsul és erősen ellenáll annak, hogy bármilyen illúziótól megszédüljön, s kritikusan, pragmatikusan, racionálisan közeledik a műhöz. *Ricoeur* modelljében – értelmezésem szerint – az illúzió elfogadása és cáfolata a befogadás egyformán fontos feltétele, pontosabban az illúzió és az illúzió cáfolatának egyszerre történő elfogadása, ami megfelel a mű hatótávolságában való tartózkodásában. A hatótávolság egy eléggé széles sáv, mely egyes művek esetében keskenyebb, mások esetében szélesebb, ami azt jelenti, annak is van esélye a dialógusban való részvételre, aki valamivel közelebb marad az illúzióhoz, és annak is, aki a cáfolatához. Másképpen: az olvasónak eléggé széles mozgástere, eléggé komoly lehetősége van.

2.3.6. Egy lehetséges *Én–Te* modell *M. Buber* nyomdokán

*Jauss*nak az a felfogása, mely szerint a művészet tapasztalata az idegen *Te* és általa a saját *Én* megtapasztalásának és meggazdagodásának kitüntetett útja megengedi, hogy a mű és a befogadó kapcsolatát megpróbáljuk *M. Buber* *Én–Te* kapcsolatához hasonlítani.⁴⁶ A *buberi* *Én–Te* viszonylat pedig abban különbözik *Jauss*tól, hogy a kapcsolat létrejöttének feltétele éppen előzetes elképzeléseinktől, céljainktól, vágyainktól és mindenféle részlegességünktől való megszabadulás, a felfedező tudatos, célirányos attitűdjének a megnyílása, a befogadás attitűdjével való felváltása, az uralkodó *Én–Az* rendszerből való transzcendálásra való képesség. Az empirikus vizsgálatok tapasztalatai szerint az olvasó nemigen képes önmagának ilyen mértékű átadására és a mindenféle részlegességtől való megszabadulásra. Ez természetes is, hiszen az *Én–Te* kapcsolat éppen az *Én–Az* viszonylaton való túllépés. A mindennapi élet *Én–Az* viszonylata az a keretfeltétel, az az alap, ahonnan el lehet rugaszkodni az *Én–Te* kapcsolat felé. Az olvasó, ha át is lépi az *Én–Az* világ határát, minduntalan visszakerül a hétköznapi *Én–Az* világba. Ha pedig ez így van, akkor hogyan lehet az, hogy sok-sok olvasó mégis úgy érzi, hogy olvasás közben egy másik világban él? *Buber* élesen megkülönbözteti az extázist (amely az ész kikapcsolását és az érzések uralmát jelenti) az *Én–Te* kapcsolattól, amelyben az ember önmagából semmit sem kikapcsolva, hanem lényé egészével (tehát ösztöneivel, érzéseivel és gondolataival együtt) lép át a másik létrendbe, ugyanis csak így, egész emberként lehet létélmény részese (1991). A *buberi* fogalmakat használva azt lehet mondani, hogy a mű és a befogadó viszonya – optimális esetben – közelíthet az *Én–Te* viszonyhoz, pillanatokra akár el is érheti, vagy pedig az *Én–Az* és az *Én–Te* viszonylat között oszcillálhat.

2.3.7. Monologikus és dialogikus olvasás

Tverdota György – aki jogosan tekinti par excellence recepcióvizsgálatnak a kultusz kutatást – úgy véli, a kultikus befogadóra inkább illik a monologikus, mint a dialogikus (vagy legalább is vagy az gyengén dialogikus, mint az erősen dialogikus) erősen olvasás, hiszen „a kultikus olvasatokat jól leírható, erős, rögzült előfeltevések irányítják vagy kondicionálják”, továbbá a kultikus olvasó „problémátlanul közelinek, familiárisnak érzi a befogadás tárgyát”.⁴⁷ Magam úgy vélem, hogy minden befogadást ilyen-olyan előfeltevések befolyásolják, mégis természetesen érzem *Tverdota* a gyengébb és erősebb dialógusra vonatkozó elképzelését, hiszen a kultusz – bár műveké is lehet – elsősorban írók kultusza, márpedig az írókkal kapcsolatos –

⁴⁶ Mindezt természetesen csak abban a tudatban tehetjük, hogy *M. Buber* nem irodalomszociológus, hanem perszonalista bölcselelő, az ő modellje elvont és eszményi, s nem empiria-közeli.

⁴⁷ „Bizonyára megengedhetetlen naivitással”, teszi még hozzá ironikusan *Tverdota*.

olykor valóban „jámbor és együgyű” kultikus beállítódások erőteljesen befolyásolhatják az adott mű befogadását. Hozzáteszem, nemcsak íróknak, hanem műfajoknak is lehet kultusza, jó példa erre hetvenes-nyolcvanas évek sci-fi- és a kilencvenes éve fantasy-kultusza. Egyik lektorom, *Korda Eszter* figyelmeztet, hogy az olvasók írók és műfajok iránti rajongása a megjelenített fiktív világra irányul. Ezzel az esetek egy részében valóban számolni kell, de az írók (mint sztárok) és a műfajok (mint kedvenc időtöltések eszközei) kultusza is eléggé szembe-tűnő jelenség. Ugyancsak termékeny gondolata a kultuszkutatásnak a kvázi-vallásos kultikus és a tetszhalott klasszikus szakaszok elhatárolása az irodalmi mű olvasástörténetében (2003). Jó lehetett ezt nyomon követni a nyolcvanas évek elején még lobogó és a kilencvenes évek közepére már erősen kihűlő hazai *Bulgakov-kultusz*⁴⁸ történetében. Empirikus kutatásaink arra is felhívják a figyelmet, hogy a mind a kultuszba tartozók köre (társadalmi összetétele), mind motivációs rendszere lényegesen változhat (szűkülhet-bővíülhet) a szerzők és művek olvasástörténete során.

2.4. Lélektani kiegészítések

Az *Iser* és *Jauss* megközelítéseit összeötvöző *ricoeuri* modell jó elméleti alapot jelenthet az irodalmi mű befogadásnak empirikus vizsgálatához, azonban több ponton is kiegészíthető, elsősorban olvasáslélektani elemekkel. *Jauss* joggal beszél a befogadás részlegességéről. Jogosan, hiszen az olvasó szelektív figyelme a művet sosem teljes egészében, hanem csak részlegesen és „perspektivikus rövidülésben” ragadja meg. *Halász László* a figyelem két szintjét különíti el: az információkat az olvasó előbb átmenetileg tárolja, az értelmező-összeszerkesztő folyamatban pedig már figyelmét egy pontra szűkíti. E folyamat tehát kettős természetű: intuitív és racionális, spontán áradó és erőfeszítést kívánó, prelogikus és logikus, vágyvezérelt és valóságvezérelt (1996).

Az irodalmi művek a meghatározottság és a meghatározatlanság, a normatелjesítés és a normaáthágás, a bizonyosság és a bizonytalanság feszültségét kínálják. *D. E. Berlyne* szerint az újdonság átéléséhez a múlt és a jelen, a meglepetéshez a várakozás és a kimenetel egybevetése juttathat el. Az újdonság, a többértelműség és az ellentmondásosság kihívására csak a kellőképpen kíváncsi, kutatásra és felfedezésre hangolt olvasó képes válaszolni (1983). A nagyon új művek kedvezőtlenül magas, a nagyon szokványosak kedvezőtlenül alacsony izgalomszintet idéznek elő.

Az olvasó – és ez a bármilyen szempontból legjobbakra is igaz – töredékes nyelvi és egyéb tudás birtokában sohasem tökéletes befogadó, figyelmeztet *Huszár Ágnes*,⁴⁹ ugyanakkor a „mentális lexikon” (vagyis az egyén par excellence nyelvi ismereteinek és a világról szerzett tudáselemeinek összessége) a nem, az életkor, a tanultság, a szubkultúra függvényében jelentős eltéréseket mutathat. A „mentális lexikon” központi része legtöbbünkénél izomorf, ám a befogadó és a mű közötti izomorfia – attól függően, hogy ki és melyik művel találkozik – rendkívül eltérő mértékű. Érthetően, teszi hozzá *Huszár*, hiszen a kognitív és érzelmi folyamatokat jelző szavak esetében kisebb az izomorfia, mint a konkrét, kézzelfogható denotátumú szavak esetében.

Bár az olvasás egyszerre tudattalan és tudatos, érzelmi és értelmi, úgy tűnik, valamiféle időbeli elsődlegessége mégis van az érzéseknek, ugyanis az ingerek tetszésének osztályozása sokkal rövidebb időt vesz igénybe, mint szemantikai jelentésük fölfogása. A képi asszociá-

⁴⁸ A kultuszköre által hön óhajtott iskolai olvasmánnyá válása után néhány évvel megnövekvő olvasótáborának döntő többsége már csak mint kötelező olvasmányt vette kézbe a művet.

⁴⁹ E könyv kéziratához fűzött megjegyzései egyikében.

ciókból keletkezett néma tudás általában (de nem mindig) megelőzi a verbalizáltat, a gyorsan fellépő érzelmek hatása az esetek jelentős részében alapvető bármilyen későbbi személyes értékelő megértésben. Érzelem és megismerés szorosan összekapcsolódnak a tudatos reflexió előtt is, és utána is (Halász 1996).

A dialógus keretében az olvasó saját magát átértesztve mindig valamilyen mértékig átírja a művet, s egyúttal saját magát is. A személy identitásának és moralitásának egyaránt feltétele az, hogy életeseményeinket egységes narratívában tudjuk elhelyezni. Ebben segíthet az irodalom: érzékletesen megjelenített példákat kínál arra, hogy hogyan lehet egészen eltérő mozzanatok (életünk tele van ilyenekkel) egységben látni. Így minden irodalomolvasás egyben önéletírás és önmagunk felépítése is. Heideggeri ihletésű szóhasználat: az irodalomolvasás öngondozás. Természetesen minden olvasó valamilyen mértékig énevezérelt. Lehetséges az énevezéreltségnek olyan foka, amely már komoly mértékben akadályozza az olvasó kommunikabilitását. Az ilyen olvasó – amikor olvas – nem annyira dialogizál a művel, mint inkább magában beszél.

Az énevezérelt olvasó egyben vágyvezeérelt is. Minden szükséglet-kielégítés valamilyen hiánytapasztalathoz kapcsolódik. A dolog keresése egy soha el nem vesztett, egy újra megtalálendő tárgy keresése, írja *Tengelyi László*, majd így folytatja: „A dolog az úrhöz hasonló, melyet a fazekas a korsó falával körül vesz. Keresése mégis olyan látásmódot követel meg magának, mely az egészre és a teljességre tekint.” Úgy tűnik számomra, hogy ez az úr ugyanaz, mint az *Iser* modelljében szereplő üres hely, mely az olvasót annak kitöltésére, „fazekasságra” készíti. Ez a keresés, ez az ürkitöltés *Lacan* szerint egyértelműen az örömeelv irányítása alatt megy végbe. „Ezért a dolog totális örömtárgy, habár róla csak hiánytapasztalatot szerezhetünk”, jegyzi meg *Tengelyi* (1997), s megállapítása az irodalomolvasásra is jól alkalmazható.

2.5. Antropológiai kiegészítés

Az ember, aki *Gáspár Csaba László* szerint alapvetően befogadó-karakterű, nem képes a kinyilatkoztatott tartalmat saját feltárási erejével, vagyis értelmével felfedezni, ám képes asszimiláló erővel (értelmével és akaratával) elfogadni és befogadni. És azért képes erre, mert erre van rendelve, mert az individuum a transzcendens megszólítás révén születik személlé, méghozzá a megszólításra adott válaszban. Ez szerintem nemcsak az isteni kinyilatkoztatásra igaz, hanem ilyennek tekinthetjük a műalkotások megszólítását és az olvasói választ is. Miként az Abszolútum ismeretlensége, úgy a műalkotás is felszólítás a megismerés vég nélküli folyamatára, ami egy regény esetében is fennáll, hiszen az olvasó a mű többszöri elolvasása után is a tudatlanság állapotában marad, de közben – kedvező esetben – átkerül a „tudós tudatlanság” állapotába. Az olvasó Természetesen nem képes olyan mű felhívására válaszolni, amely számára teljes mértékben idegen világ, vagyis amikor a mű világa és az olvasó világa egyáltalán nem fedik át egymást. „Ahhoz, hogy ismeretlennek mondjunk egy személyt, sokat kell tudnunk róla”, mondja *Gáspár* a személyek közti kapcsolatról szólva, de gondolatai alkalmazhatók a olvasó és az irodalmi mű kapcsolatára is. Az ismeretlen mű (és minden valódi művészi alkotás ilyen: ismeretlen ismerős) befogadása a remény attitűdjét feltételezi, amennyiben a remény – *Gáspár* így fogalmazza meg –: „a már nyert tapasztalatokra támaszkodó, értelmes, a jövő alakulására nyitott, azaz szabad várakozó állapot”. A mű befogadására is alkalmazható az, amit a filozófus a személyt érintő tudásról mond: „folyton úton van, az egyes információkat egy sajátos köztes várakozó állásponttal kell kitölteni, hogy összességük lezáratlansága ellenére operatív tudásként funkcionáljon” (1998:22-23).

3. A befogadás dimenziói

3.1. Mikor kezdődik és meddig tart a befogadás?

A befogadás életvilágunkban történik, melynek fontos része élményvilágunk, annak pedig olvasmányélmény-világunk. Egy irodalmi mű kézbevétele (elolvasásának eldöntése) és elolvasása szerves része lehet élettörténetünknek (identitás-történetünknek, önmegismerésünknek, önértelmezésünknek). Az olvasás előzményébe beletartozik egész addigi életünk. A befogadáshoz szorosan hozzátartozónak lehet tekinteni az irodalmi mű elolvasása melletti döntés közvetlen motivációit, a művel (szerzőjével, műfajával, a mű értékelésével és értelmezésével) kapcsolatos információinkat és beállítódásunkat⁵⁰, valamint a művel kapcsolatos várakozásunkat és olvasási stratégiánkat (vagyis az olvasási stratégia-tárunkból kiválasztott stratégiát). Az olvasás utóélete gyorsan elmúlhat, akár hosszú időre meg-megszakadva és időnként felidéződve, folytatódhat vagy folyamatosan életünk végéig eltarthat. Az olvasás utóéletében a befogadás (e fejezetben tárgyalandó) különböző dimenziói különböző súllyal szerepelhetnek.

3.2. Kiválasztás és döntés

Életünk, érdeklődésünk és értékrendünk alakulásán, a legszemélyesebb mozgatóinkon (mint belső hatásokon), valamint az olvasmánykínálaton és a divaton (mint az olvasmányokat számunkra felkínáló vagy éppen ránk erőszakoló külső hatásokon) kívül a mű kiválasztását nagymértékben meghatározza az általunk addig elolvasott irodalmi művek mennyisége és szerkezete.

Már csupán az a tény, hogy az olvasó milyen nemű (és ez ebben az esetben legalább annyira jelent társadalmi, mint biológiai és pszichológiai különbözőséget) az is jelentős mértékben növeli (a nők esetében) vagy csökkentti (férfiak esetében) olyan művek kiválasztását, melyeknek a szerzője nő vagy a címében női név szerepel, vagy éppen „női témájú” (ilyen a szerelem⁵¹ is), legalább is a magyar olvasók körében.

Bár nincsen teljes egybeesés a sokat olvasás és a sokféle irodalmi nyelv ismerete között, az olvasott és a többféle irodalmat olvasó nagyobb eséllyel találkozik számára ismeretlen vagy újfajta művel, mint azok, akiknek olvasói pályája bejárt ösvényeken (kipróbált és bevált szerzők és olvasmánytípusok nyomán) halad. Ízlésük és élményviláguk ismeretében eléggé nagy valószínűséggel megjósolható, mekkora esélye van egy-egy műnek egyes olvasóknál. A csak kikapcsolódást, szórakozást, a csupán „izgalmas” vagy „érzelmes” műveket kedvelők körében⁵² kevés esélye van az úgynevezett komoly irodalomnak, a romantika kedvelői körében a tényregénynek, a posztmodern irodalomnak és a sci-fi-nek.

A döntéshez hozzátartozik az olvasási stratégia kiválasztása, vagyis az, hogy „mire vesszük”, minek, miként, milyen kódrendszerben kívánjuk olvasni az adott olvasmányt. Ehhez az olvasók igen eltérő mértékű és összetételű stratégia-tárral (sztereotípiá-tárral) rendelkezhetnek. A szórakoztató (lektúr) irodalom esetében jóval könnyebb működő stratégiát találni, mint a magas irodalom egyedi műveire, sőt: utóbbiakra szinte lehetetlen, mert a magas irodalom

⁵⁰ Vagy beállítódásainkat, hiszen eltérhet például a szerzővel és az adott művel kapcsolatos beállítódásunk.

⁵¹ A szexualitás – ellenkezőleg – férfi téma.

⁵² Mint erről majd megbizonyosodhatunk a 2.7.2. fejezetben.

ellenáll a sztereotip olvasatoknak. Másképpen: az átlagos krimi, kalandregény, érzelmes szerelmes regény, életrajzi regény, családragény vagy sci-fi elég könnyen olvasható a krimi-, kaland- érzelmes-szerelmes, és a többi olvasási stratégiával, de *A legyek ura* olvasása már nem működik sem a diákgény, sem a kalandregény, sem a horror olvasási stratégiákkal, mint ahogyan a *Háború és béke* sem a háborús regényolvasási stratégiával.

3.3. Az olvasás folyamata

Nem önálló dimenziója a befogadásnak, hiszen az olvasás folyamatában már működik a befogadás legtöbb aspektusa: hat ránk a mű, és mi is hatunk a műre, hiszen már akár az első bekezdésektől kezdve értékeljük, értelmezzük, világát világunkhoz, elvárásainkhoz és addigi olvasmányainkhoz viszonyítjuk, viszonyulunk – ha vannak – szereplőikhez, rokon- vagy ellen-szenvezünk, elhatárolódunk tőlük vagy azonosulunk velük. A befogadás különböző dimenzióiban eléggé eltérő mértékűek lehetnek a változások. Előfordulhat, hogy egyre jobban, vagy éppen egyre kevésbé értjük, értékeljük, érezzük magunkhoz közelebb a művet, de az is lehet, hogy ezekben a dimenziókban kisebbek az olvasás folyamata során bekövetkező változások, mint például az értelmezésben, vagy éppen fordítva. Nagyon erős szerepe lehet az első benyomásnak (az imprintingnek), de nem ritkán éppen az első benyomás megváltozása okozhat erőteljes (vagy éppen katartikus) hatást. Míg a regény fogadtatásának, hatásának, értékelésének és értelmezésének, valamint a regénnyel való elégedettség és egyetértés végeredménye az olvasás után fogalmazódhat meg (és az idők során tovább alakulhat). Az olvasási folyamat úgy is felfogható, mint az olvasási stratégia kipróbálása, a műre való ráigazítása, vagy más stratégiára való (akár többszöri) átcserélése, vagy lényeges átalakítása, vagy esetleg – legalább is az olvasó számára – új stratégia kimunkálása. Akár az olvasási stratégia működésének konstatálása, de sokkal inkább annak egy megfelelőbbre való átcserélése, akár több rendelkezésre álló stratégia kombinálása, akár egy új stratégia kimunkálása szintén felfogható az olvasás eredményének, ugyanúgy, mint a mű hatása vagy értelmezése.

Az olvasási folyamat vizsgálata úgyszólván a lehetetlenre vállalkozás, hiszen bennünk történik, és erről még a legjobb kérdésekre válaszolva is nehéz beszámolni, mert nehéz szavakba önteni. Kevesen is vállalkoztak ilyen kutatásra. Magam azzal az eljárással próbálkoztam, hogy több alkalommal megszakítottam az olvasást, s különböző kérdéseket tettem föl az olvasás közben történetekre vonatkozóan: hogyan fogadta az olvasottakat, mi ragadta meg belőle, hogyan értelmezte az egész szakaszt, hogyan értelmezte egyes részleteit, hogyan alakult kapcsolata a szereplőkkel, milyen folytatást szeretne és milyen folytatást tart valószínűnek. Ez az eljárás végül is nem teljesen mesterséges beavatkozás az olvasás folyamatába, hiszen az olvasó a hosszabb szövegeket megszakítva olvassa, s olvasás közben asszociál, értékkel, rokon- és ellenszenvet nyilvánít, azonosul, értelmez. Kérdésesebb (de védhető, mert többszörsen kipróbált) az az eljárás – ezzel is próbálkoztam –, mikor egy rövidebb szöveg (novella, regényrészletet) felolvasását szakítjuk meg, akár bekezdésenként.

A novellák, elbeszélések és regények olvasási folyamatának, benne az olvasási stratégiák működésének leírása legjobban a dialogikus modellek segítségével lehetséges, mint ahogy ezt három saját empirikus befogadás-vizsgálatom – a *Makra* című *Kertész Ákos-regény*, *A Mester és Margarita* és az *Iskola a határon* – esetében is tapasztalhattam.

3.3.1. Az olvasási stratégia alakulása

Az olvasási stratégia részben a befogadás előzményéhez tartozik, mint az irodalommal kapcsolatos beállítódás „operatív” dimenziója, részben már a befogadáshoz, hiszen sok esetben a befogadás közben jön létre vagy alakul át. A keveset és kevésfélét és zömmel lektúrt olvasók

többsége eléggé kevés olvasási stratégiával, a sokfélét, s köztük eléggé sok magas művészi értékű művet olvasók többsége sokféle olvasási stratégiával rendelkezik. Az olvasási stratégiák többféle kategóriába sorolhatók:

- a) műfajoknak és olvasmányfajtáknak megfelelő olvasási stratégiák, például mese-, krimi-, kalandregény-, lányregény-, szatirikus regény-, érzelmes szerelmes-regény-, diákrege-ny-, fejlődés-regény-, karrier-regény-, fantasy-, sci-fi-, orvosregény-, művészregény-, történelmi regény-, életrajzi regény-, útirajz-, háborús regény-, állatregény-, lélektani regény-, tény-regény-stratégiák;
- b) írókra szabott olvasási stratégiák;
- c) egyedi művek esetében bevált, s hasonlóan érzett művek esetében is kipróbálhatónak vélt olvasási stratégiák.

Az olvasó számára megfelelőnek bizonyuló olvasási stratégia kiválasztása megtörténhet már az olvasás előtt, főleg akkor, ha az olvasó elegendő ismeretekkel rendelkezik a műfajról, az elolvasandó műről és/vagy szerzőjéről; és eltarthat az utolsó lap elolvasásáig, akár oly módon, hogy az olvasó állandóan alakít a kiválasztott olvasási stratégián, akár úgy, hogy cserélgeti azokat, akár úgy, hogy többet is alkalmaz egyszerre.

A MESTER ÉS MARGARITA PÉLDÁJÁN

A *Bulgakov*-regény esetében több tucatnyi olvasási stratégia kínálkozik, többek között humoros regény-, szatirikus regény-, érzelmes szerelmes-regény-, fantasy-, sci-fi-, művészregény-, történelmi regény-, Jézus-regény, filozófiai parabola-, Faust-regény-, pikareszk, misztikus regény-stratégia.

Az olvasók jelentős része többféle olvasási stratégia kombinációjával próbálkozott, hiszen önmagában sem a szerelmes regény, sem a történelmi regény, sem a politikai satíra, sem a misztikus regény nem működött.

Csupán a szerző és cím ismeretében az olvasók⁵³ egyik része tanár (tudós, tanító) és tanítvány kapcsolatáról, másik része egy szerelmespárról szóló olvasmányra számított, kisebb részük pedig a mesterről Jézusra asszociálva vallási témájú vagy egyenesen Jézusról szóló regényt várt. A legfőbb nehézséget éppen az első fejezet többszólamúsága és ironiája jelentette. A *Ne álljunk szóba ismeretlenekkel* fejezetcím nagyon keveseknek juttatta eszébe a sztálini diktatúrának a belopakodó imperialisták leleplezését szolgáló polgártársi éberségre való felszólítását, inkább sejtethetett akár tragédiát, akár pikareszket, akár lélektani vagy tanregényt. A cím és az első mondatban szereplő „meleg tavaszi estén” között máris *iseri* értelemben vett üres hely keletkezik, és az első négy bekezdésben további tucatnyi.⁵⁴ A legtöbb olvasó nem tudta sem saját személyes, sem saját irodalmi élményvilágában értelmes struktúrát alkotva elhelyezni: a meleg tavaszi, majd később szörnyűséges estét, a tikkasztó hőséget, a kihalt fasort, ahol egy „lélek” sem volt, az istentelen nagyméretű pápaszemet, a Berliozsal kombinált Mihail Alexandrovicsot, a Nyikolaj Ponirjoviccsal kombinált Hontalant, a TÖMEGÍR-t, a sör és ásványvíz helyett felajánlott meleg kajsziszörpöt. Az első bekezdés alapján az olvasók többsége mediterrán vidékre, a TÖMEGÍR ellenére nagyon sokan a felvilágosodás korára tájolták a cselekményt (s ez utóbbi mellett sokan a fejezet végéig kitartanak). A TÖMEGÍR

⁵³ Kutatásaimban 1981-ben középiskolás és főiskolás diákok, valamint és diplomások, 2004-ben egyetemista bölcsészek szerepeltek.

⁵⁴ Így például az „istentelen nagy méretű” és a „pápaszem”, az oroszos „Mihail Alekszandrovics” és a franciás „Berlioz”, a proletkultos „TÖMEGÍR” és a romantikus „Hontalan”, a „meleg tavaszi” és a „szörnyűséges májusi est” között

esetében nemcsak ismerethiánnyal, hanem az irónia-érzék (vagyis az irónia vételére is alkalmas olvasási stratégia) hiányával is számolhattunk, főleg a nők körében. Már húsz évvel ezelőtt sem igen tudtak mit kezdeni ezzel a metaforikus mozaikszóval sem a gimnazisták, sem a diplomások, a mai egyetemistáknak tizede meg sem próbálkozott a válasszal. Legtöbbször a tömegek számára írók szervezésére gondoltak, de többen népi írókra, reformátorokra, tucatműveket gyártókra gondoltak.⁵⁵

A *bulgakovi* irónia egyik remek fordulata kétségkívül az „Ásványvíz nincs – válaszolta az eladónő a bódében, és miért, miért sem, megsértődött.” Legtöbbször racionális válaszokkal próbálkoztak, ezek közül a „Mert ők is a hiánycikkekre kérdeztek rá” került legközelebb a *bulgakovi* látásmódhoz. Többször úgy vélték, Berlioz gorombán viselkedett az eladónővel, vagy pedig abban látják az eladónő sértődöttségének magyarázatát, hogy Berlioz a legolcsóbb italért kért.

Ugyancsak racionális (fiziológiai-pszichológiai) választ találtak a mai egyetemisták Berlioz látomására. Berliozt a „mert költeményedből az sül ki, hogy Jézus valóban megszületett” megállapítása után legtöbbször racionalistának, kételkedőnek, nem hívőnek, ateistának, öntörvényűnek, vagy nyitottnak tartják, nagyjából fele-fele arányban látják inkább pozitív vagy inkább negatív figurának. Nemcsak Berlioz és Iván, hanem az olvasók nagyobb része is meglepődött, amikor az idegen – megtudván, hogy beszélgetőtársai nem hisznek Istenben – „riadtan kikerekedő szemmel” biztosítja őket, hogy „esküszöm, nem áruolom el senkinek”.

Három alkalommal tettem föl az első fejezetet illetően legfontosabb és legindokoltabb kérdést, hogy „Ki lehet az idegen?”. Először akkor, amikor Woland arról beszél, méghozzá kifogástalan oroszossággal, hogy az öt bizonyítékot megdöntő *Kant* okoskodása csak rabszolgákat elégíthet ki. A kérdezettek negyede széttárta karját, legtöbbször – mint húsz évvel ezelőtt is – valamiféle tanult vagy tudós embernek tartották, hatoduk egy itt élő, itt tanuló, ide utazó külföldinek, tizedük emigránsnak gondolja. A többi válasz igen széles terjedelmet ölelt föl: néhányan Istennek,⁵⁶ természetfeletti lénynek, vallási vezetőnek vagy misszionáriusnak, vagy éppen ateistának tartják, de akadt (igaz, csak egy!),⁵⁷ aki az ördögnek tartja, és van, aki a Mesternek, Szent Péternek vagy a Nagy Immánuelnek, és ezzel még mindig nincs vége, mert turistának, kémnek⁵⁸, *Dosztojevszkij*nek és még *Bulgakov*nak is véli egy-egy válaszoló. Woland kérdésének elhangzása után, hogy „ha isten nincs, akkor vajon ki irányítja az ember életét, és általában az eseményeket”, feltettem a kérdést, hogy az idegen szerint ki irányítja az emberek életét. Annak ellenére, hogy tanítványaim háromnegyede nem tagadta isten létét, egyharmaduk azt válaszolta, hogy az ember saját maga, és csak egynegyedük tippelt Istenre. Hetedrészük úgy vélte, hogy a felettünk álló emberek (a kormány, a nagyokosok, a diktátorok és a manipulátorok) irányítanak minket. Ketten a véletlenre, ketten az Isten és a sátán kettős vezetésére gondoltak, egy valaki a sorsra, más valaki pedig a természetre. Jól érzékelhető ezekből a válaszokból mind a többféle olvasási stratégiával, mind azok kombinálásával való próbálkozás.

⁵⁵ Csak egy valaki ért el „telitalálatot” azzal a válasszal, hogy „az ideológiának megfelelő államilag támogatott irodalmi társaság”.

⁵⁶ Húsz éve is akadt ilyen, valamivel még több is.

⁵⁷ Húsz éve többen.

⁵⁸ Húsz éve – jellemző módon – a kérdezettek 6 %-a!

3.3.2. Az olvasói elvárások alakulása

Ricoeur – empirikus kutatásaim által is igazolt – illúzió-cáfolat modelljének szellemében az adott olvasmányhoz kapcsolódó olvasási stratégián belüli elvárás-rendszerben megkülönböztethetjük a vágyott és remélt, valamint az olvasó számára valószínűsíthetőnek és kiszámíthatónak látszó fejleményeket. Mindkét fajta elvárás – a vágyott és a valószínűsített – vonatkoztatható a cselekményre, a szereplők magatartására, a mű értékrendjére, megformálására, stílusára. A vágyott és remélt fő forrása az általános olvasói elvárás. Az irodalomolvasás – még akkor is, ha valaki szűk körből, nagy biztonsággal választ – mindig az ismerős és ismeretlen, a hasonló és eltérő dialektikájával jellemezhető. Az olvasók jelentős része, ha nem is bejárt, de valahonnan ismerős utakon halad: az addigiakhoz eléggé hasonló olvasmányoktól az előzőekhez hasonló élményeket vár. A valószínűsíthető és a kiszámítható folytatás fő forrása természetesen maga az adott mű, melynek már szerzője és címe (a könyv borítója, fűlszövege, tartalomjegyzéke) alapján valamennyire be lehet határolni a várható élmények körét. Természetesen jelentős mértékben behatárolják a valószínűsíthető elvárásokat a szerzővel és a művel kapcsolatos előzetes ismeretek. A vágyott és valószínűsíthető elvárások nagyon különböző módon kapcsolódhatnak az egyes olvasók olvasási elvárásaiban. Akár teljesen ki is szoríthatják egymást a vágyvezérelt⁵⁹ és a valóságvezérelt (vagyis a mű valósága által vezérelt) olvasók esetében. A vágyvezéreltek többnyire (de nem kizárólag) a mesére, csodára, kikapcsolódásra, feloldásra és megerősítésre vágyó olvasók. Nemcsak a professzionális olvasók (az irodalmárok) lehetnek erősen valóságvezéreltek, hanem azok a „laikus olvasók” is, akik teljesen alávetik magukat a mű logikájának. Az eddigi tapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy a legtöbb esetben a kétféle várakozás különböző arányú ötvözetei jönnek létre az olvasóban, akár úgy, hogy az olvasás folyamatát végigkísérheti éles feszültségük, kialakulhat dialógusuk, kompromisszum születhet, és természetesen az egyik felülkerekedhet a másikon.

Valószínű, hogy a katartikus hatás mindig valamiképpen a kiinduló olvasói elvárás ellenében történhet, s annak részben vagy egészben történő feladását jelentheti. *Frye* szerint (1998:50) a „hogyan fog végződni a történet” a fikcióra, vagyis a bonyodalomra kérdez rá, a „mi az értelme enne a történetnek?” kérdés a tematikát érinti. „Minden irodalmi műnek van fikciós és tematikus oldala, s azt eldönteni, melyik fontosabb, gyakran egyszerűen csak vélemény dolga, vagy csak az értelmezés hangsúlyain múlik.” Úgy gondolom, mindkét fajta – mind a vágyvezérelt, mind a valóságvezérelt – elvárás tartalmazhat fikciós és tematikus mozzanatot. Amikor az olvasó azt szeretné, hogy „jól végződjön” a történet, akkor ez korántsem csak a cselekményre, hanem az értékekre, vagyis a morális jóra is vonatkozhat.

AZ ISKOLA A HATÁRON PÉLDÁJÁN

A *Ottlik*-regény olvasási (befogadási) folyamatát vizsgálva tíz alkalommal tettük föl – ebben a sorrendben – a valószínűsített folytatásra vonatkozó *Mit gondol, hogyan folytatódik ez a történet?* és a vágyott folytatásra vonatkozó *Ön milyen folytatásnak örülne?* kérdést. A bevezető (*Az elbeszélés nehézségei* című) fejezet elolvasása után a valószínűsíthető folytatásra vonatkozó⁶⁰ kérdésre legtöbbször azt felelték,⁶¹ hogy a szereplők élettörténetük bemutatásával. Többször a katonaiskolai évek, barátságuk és általában a múlt elmesélését várták, és csak négyen a jelen történet folytatását. Ezekből a megfogalmazásokból még alig-alig olvasható ki,

⁵⁹ Természetesen a vágyvezérelt olvasás mögött kevésbé primér, mint inkább szimbolizált vágyakról van szó, melyek mögött részben éppen irodalmi minták és élmények állnak.

⁶⁰ Az első alkalommal csak ezt a kérdést tettük föl.

⁶¹ A kérdezettek ez esetben középiskolások, főiskolások és egyetemisták voltak.

hogy a várakozások mennyiben vágy- vagy valóságvezéreltek. Néhányan valami szórakoztató (izgalmas, érdekes, színes, kalandos, humoros, szerelmi és kém-) történetet reméltek. Ezek vágyvezérelt elképzeléseknek tűnnek. A kérdezett olvasóknak egy kisebb része nemcsak mesét, izgalmat és élvezetet, hanem valami mást (vagy mást is) várt: többen elgondolkodtató (tanulságos, filozofikus), egyikük őszinte és izgalmas történetet, másikuk pedig egyszerre szomorú és vidám történetet. A 10. rész (Schulze és Merényi „belépői”) után adott válaszok többségét már eléggé egyértelműen lehetett az inkább vágyvezérelt (kellemes és izgalmas folytatás, a fiúk összebarátkoznak, az újoncok hamarosan hozzászoknak az új rendhez), vagy inkább valóságvezérelt (verekedések, megalázások, a gyengébbek elnyomása, „robbanások”, tragikus esemény, olyan összecsapások, melyekben Schulze is szerepet kap) várakozások közé sorolni, de előfordultak az előbbiektől árnyalt ötvözeik is („harcolni fognak önálló személyiségükért”).

Az *Ön milyen folytatásnak örülne?* kérdésre adott válaszok kevésbé sztereotípek, sokkal inkább egyéniek voltak, mint a valószínűsíthető folytatásra vonatkozók. Az olvasók többségének elvárásai horizontja erősen vágyvezérelt, többükön alig vált el a valószínűsített és a vágyott, ami arra utal, hogy a műbe való belépés (beöltözés) helyett elég sokan saját képükre formálták a művet. Mindennek ellenére a történetekhez, valamint és a regény szereplőihöz és viszonyaikhoz kapcsolódó orientációs (pozitív és negatív) érzések és elmélyültebb érzelmek irányának gyakori változása igen dinamikus olvasmányélmény-folyamatról tanúskodik.

Ugyanakkor az olvasók egy részénél megfigyelhető volt az olvasás előre haladtával az élmények egyre elvontabb megfogalmazása is. Érzékelhető, hogy az olvasók jelentős részének egyfelől milyen fontos a jó győzelme és a morális igazságtétel, másfelől nem kifejezetten erkölcsi és emberi gazdagodásukat, hanem boldogulásukat, vagyis életük elviselhetőbbé vagy kellemesebbé válását, ellenségeiken és/vagy a rosszon való felülkerekedésüket várják. Az is megfigyelhető, hogy az első öt-tíz fejezet után az olvasók döntő többsége már nem próbálkozott az „izgalmas”, „kalandos” még kevésbé a „szerelmes” regény sémájával. Az olvasók többsége a „diákregegy”, az „elnyomók és elnyomottak harca”, valamint a „barátság” sémákkal kísérletezett, nagyobb részük mindhárommal egyszerre. Ezeken kívül felbukkant a „beolvadás vagy egyéniségnek megmaradás” sémája is (Kamarás 2002).

3.4. A szöveg megértése

A befogadás-vizsgálatokban általában nem azt vizsgáljuk, amit a szövegértés-vizsgálatokban szoktak: hogy az ideális olvasathoz⁶² képest az általunk vizsgáltak mennyit és mit értenek meg a műből⁶³, hanem azt, hogy az olvasó mennyire érezte a művet érthetőnek, és mi az, amit nem értett meg belőle. Ez a vizsgálati szempont azonban eléggé ritka, magam is csak két kutatásban foglalkoztam a befogadásnak ezzel a dimenziójával. Ennek egyik oka az, hogy a kutató, ha nem eléggé körültekintő és türelmes – beleavatkozva a „természetes” folyamatba – rákényszeríti az olvasót, hogy tudatosítsa azt, amit nem tudatosítana, ezzel mesterkeltté teszi a helyzetet, ugyanis nagyon sok minden nem értünk az irodalmi szövegben, ám ilyenkor a legtöbbször átsiklunk rajta, még hozzá úgy, hogy észre sem vesszük.

A megértés vagy az érthetőség mércéje olvasónként eléggé eltérhet: mérhetik a számukra (addig) jól érthető olvasmányokhoz, összevethetik az olvasottakat azzal, amit addig megértet-

⁶² Amihez lehetne viszonyítani, az az érvényesnek elismert értelmezések többé-kevésbé körülhatárolható játéktere.

⁶³ Természetesen az értelmezés – főleg az egyes szövegrészek értelmezésének – vizsgálatának tényanyaga kincsesbánya lehet a szövegértést vizsgáló szakemberek számára.

tek a világból, de lehet a mérce a tudomány, a mindennapi logika, vagy akár az olvasó számára jól érthető hitigazság vagy hiedelem. Természetesen eléggé eltérő módon alakulhat az irodalmi szöveg (olvasótól független) érthetőségének és az olvasótól függő megértésének olvasói megítélése. Előfordul, hogy a mű felszínén (a tények és a cselekmény szintjén) maradó olvasó úgy érzi, mindent jól ért, s az is, hogy a vájt fülű, de önkritikus olvasó őszintén bevallja, hol akadt el, mi maradt homályban, és végül az is, hogy az olvasó a művészi alkotást teljességgel be nem járható labirintusnak, teljesen meg nem fejthető tikoknak, vagy éppen a lényeg, a lét olyan fajta érzékletes megjelenítésének tekinti, mely egyszerre feltárulás és elrejtés.

Természetesen lehetséges a valaki vagy valakik által normának tekintett értelmezésekhez viszonyított félreértések szociológiai és szociálpszichológiai vizsgálata is, hiszen a félreértelmzésnek tekinthető értelmezések egyik fő oka az, amit *Barthes* úgy fogalmaz meg, hogy az olvasó mindenhol ugyanazt a történetet olvassa. (*Barthes* 1997:28). A félreolvasás bizonyos szempontból kudarcnak is tekinthető, ugyanakkor „félreolvasásainkból is sok erőt tudunk meríteni, ahogy Dosztojevszkij írja Don Quijotéről »A hazugságot hazugság menti« című publicisztikájában”⁶⁴.

A MANILAKÖTÉL ÉS A MAGYAROK PÉLDÁJÁN

Nehezen magyarázható, hogy miért kérdeztük meg (mi, olvasáskutatók), mennyire volt könnyű vagy nehéz elolvasni a művet. *Leena Kirstinä* és *Lőrincz Judit* a neves finn író *Meri Manilakötél* és *Balázs József Magyarok* című regényeinek befogadását vizsgálva egy finn-magyar összehasonlító irodalomszociológiai kutatás keretében feltették ezt a kérdést is. A finnek négyötöde találta *Meri* regényét, kétharmada pedig *Balázs* regényét könnyűnek, a magyaroknak ugyancsak négyötöde tartotta könnyűnek a hazai regényt, de csak fele annyian a finn regényt, mint a finnek a magyart. A magyarázat a finn regény „idegenségében” keresendő, ami ez esetben nem a megjelenő finn világ idegenségét jelenti, hanem a groteszk, abszurd és ironikus ábrázolás idegenségét (*Kirstinä, Lőrincz* 1992:43-45).

AZ ISKOLA A HATÁRON PÉLDÁJÁN

Az *Iskola a határon* befogadását vizsgálva a megértés alakulását is vizsgáltam. A bevezető három fejezet elolvasása után még az olvasóknak több, mint harmada jelzett olyasmit, amit nem értett: három-három olvasó nem értette, hogy végül is ki vitte el az iratot (Teodóra vagy valaki más), valamint a „mb” rövidítést, két-két olvasó nem értette Bébé és Szeredy kommunikációját, az időrendet és a tökesúly-hasonlatot, egy-egy olvasó pedig a fürdőbéli jelenetet, Szeredy hirtelen betegségét, azt, hogy miért vágja pofon Teodórát, azt, hogy kik ők és kik a civilek, valamint azt, amikor Bébé az időről elmélkedik.

A további szakaszokban átlagosan már csak az olvasók töredéke⁶⁵ válaszolt igennel az *Akadte olyasmi, amit nem értett?* kérdésre. Legalább hárman nem értették a következőket: a Trieszti Öböl emlegetése, Medve miért írja le másképpen a pokrócozást, mint Bébé, a latin felirat jelentése, a narrátor kiléte, Halász Péter miért tért ki Bébé kérdése elől, miért nem akar Medve anyjával hazamenni, miért tették ki Bébét Merényiék a csapatból. Nem könnyű magyarázatot találni arra, hogy mi az oka annak, hogy az első szakasz után ilyen alacsony a nyitott kérdésre adott nemleges válaszok száma. Lehetséges, hogy az olvasók nagyobb része valóban úgy érzi, hogy mindent ért. Ugyanakkor biztos jelek utalnak arra, hogy ez a „minden” erősen eltér az

⁶⁴ Egyik lektorom, *Horváth Géza* írja írásom kéziratához fűzött reflexióit tartalmazó, hozzám írott levelében.

⁶⁵ Nem több, mint 10-15 %-a.

egyes olvasók esetében, hiszen ez attól függ, hogy mi minden kerül bele a „mindenbe”, hiszen egyesek diákgregényként, mások pedig mint a jók és rosszak küzdelmét olvassák a regényt, ismét mások úgy vélik, hogy az iskola magát az életet modellezi, a maga teljességével, gazdag mindenségével. Az is lehetséges, hogy az olvasók egy része nem szívesen vallja be, hogy egyes részleteket nem ért, ennél még valószínűbb, hogy korántsem könnyű megfogalmazni, hogy mi is az, amit nem értünk. Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy a pontosan megnevezett részletek vagy a műből kiemelt szövegrészletek értelmeztetése esetén ennél már sok esetben kétszer-háromszor nagyobb lesz a „nem értem”-mel válaszolók aránya.

3.5. A szereplőkhöz való viszony

Bár a szereplőkkel való kapcsolatot, vagyis – egyebek mellett – a szereplők hatását, értékelését és értelmezését is jelezheti, az olvasás folyamatához hasonlóan nem tekinthetjük a befogadás dimenziójának, ugyanakkor eléggé egyértelműen utalhat az olvasó involváltságára és erkölcsi ítélkezésére. A szereplőkkel való kapcsolatnak van érzelmi (rokonszenv és ellen-szenv) és kognitív (a szereplő megítélése) dimenziója, és – Józsa Péter nyomán – elkülöníthetjük a rokonszenvezést az azonosulástól. Megfigyelhetjük, hogy az olvasók egy része nem tud, vagy nem akar azonosulni a számára rokonszenves szereplőkkel, elsősorban a szereplőtől való társadalmi vagy erkölcsi távolsága miatt. Lehet számunkra rokonszenves egy bátor, ügyes, jópofa, szellemes életművész, szélhámos, peremhelyzetű vagy akár bűnöző, de semmiképpen sem vállalnánk vele azonosítást. Mondhatjuk – akár férfiként is –, hogy „Bovaryné én vagyok”, de a velük rokonszenvezők közül kevesen mondják, hogy „Piszkos Fred én vagyok”, „az a kedves zsvány én vagyok”, legalább is kutatásaink során ezt tapasztaltuk.

Józsa Péter és Jacques Leenhardt – a *Rozsdatemető* című Fejes Endre- és a *Dolgok* című Perec-regény magyar és francia olvasók körében történő befogadásának vizsgálatának tapasztalatai alapján – megállapította, hogy a szereplőkkel való azonosulás nem annyira az olvasó és a regényalakok szituációinak összehasonlíthatóságától függ, hanem attól, hogy „az olvasók milyen mértékben rendelkeznek olyan evidens értékrendszerrel, amely spontán módon érvényesül állásfoglalásaikban”. Ezt az ítélkező azonosulást Józsa moralizálásnak⁶⁶ nevezi, és ezt az olvasói magatartást megkülönbözteti az analízáló magatartástól, mely tartózkodik az azonosulástól és objektív magyarázatot keres az eseményekre és megnyilatkozásokra. Előbbit (a moralizálót) a magyar, az analízálót a francia olvasók körében találja jellemzőnek: míg a franciák szemében az ellentmondás a figurák társadalmilag meghatározott, s ezért szükségszerű helyzetében van, a magyarok szemében a többé-kevésbé eltévelyedett regényhősök és az őket körülvevő problémák között keresendő, s így esetleges (1981 252-260). Józsaék hangsúlyozzák, hogy a kétféle olvasás közül nem tartják az egyiket jobbnak, mint a másikat. A magam kutatási tapasztalatai – amelyek persze a moralizáló olvasói azonosulással inkább jellemezhető „terepről” származnak – arra mutatnak, hogy elkülöníthetők az azonosulás különböző szintjei. A skála egyik végén egyfelől az érzelmekre hagyatkozó, elemzés nélküli morális ítélkezésre alapozó naív azonosulás, a másik végén pedig az elemzésen is alapuló reflexió alapján kialakult (tehát kritikával ötvözött rokonszenven alapuló) reflektív azonosulás.

⁶⁶ Ezen azonban nem ért mást, mint „olyan kognitív tevékenységet, melynek kritériumai az erkölcs világából erednek, mely a személyre összpontosít, amelyben a kognitív és affektív szint egymásba illeszkedik.” (Józsa, Leenhardt, 1981:260)

A MAKRA PÉLDÁJÁN

A *Makra* című *Kertész Ákos*-regény szereplői közül a főhős háromféle lehetséges életútját megtestesítő olvasók (szakmunkások, amatőr művész munkások, hivatásos művészek) a regény több szereplőjével is komolyabb mértékben rokonszenveztek, de ehhez képest jóval kisebb mértékben azonosultak velük. Ennek munkatársaimmal négyféle okát rögzítettük:

- a) az olvasók, úgy tűnik, ritkán képesek egynél több rokonszenves szereplővel azonosulni;
- b) az olvasóétól nagyon eltérő státusokkal és szerepekkel (férfiak nőkkel, fiatalok öregekkel, munkások értelmiségiekkel, és fordítva) nehezebb azonosulni, mint azonos vagy hasonló társadalmi, demográfiai és kulturális helyzetű szereplőkkel;
- c) ez eltérő értékrendű szereplő még lehet rokonszenves egy-egy pozitív vonása, gesztusa, tette alapján, de az eltérő értékrend komoly akadály lehet az azonosulásnak;
- d) a hasonló státusú és értékrendű szereplővel sem képesek azonosulni, ha a szereplő sorsa nem alakul az olvasó várakozásának megfelelően, ha elbukik, ha alulmarad (Kamarás, Kiss, Somorjai, 1977:73-74).

A MESTER ÉS MARGARITA PÉLDÁJÁN

A regény főbb szereplőivel nemcsak azonosulni, hanem rokonszenvezni sem könnyű, mert kinek ambivalensek, kinek ellentmondásosak, kinek bonyolultak, kinek többszólamúak. A Mester bátor (regénye megírása miatt) és gyáva is (regénye nem vállalása miatt), Margarita léha (mert megcsalja férjét, mert boszorkány) és erényes (hűsége a Mesterhez, irgalma Fridához), Jesua (nagyon is emberi és a kozmosz ura), Pilátus az értékekre érzékeny és az értékek gyáva elárulója, Berlioz nagy műveltségű és ostobán magabiztos, Iván bugris és emelkedett, Woland ellenerő és az erő része, ördögi és játékosan emberi, kegyetlen és irgalmas. Egy ilyen „vibráló” figurákkal teli regény esetében célszerű megvizsgálni a szereplők megítélésének nemcsak egy-egy rokonszenv-osztályzattal kifejezett „végeredményét”, hanem stabilitását és változását, s még inkább a pozitív-negatív viszonyulás tartalmát, magyarázatát is, vagyis szükséges a szereplő megítélését értelmezésükkel összekapcsolni. A *Van-e olyan szereplő, és ha igen, ki az, akivel kapcsolatban a regény olvasása közben megváltozott a véleménye?* kérdésre adott harmadfélszáz válasz alapján képet nyerhetünk a szereplők megítélésében mutatkozó stabilitásról és a változás irányáról. Húsz évvel ezelőtt⁶⁷ a leginkább egyöntetűen és pozitívan megítélt Jesua mellett – némi meglepetésre – Berlioz megítélése mutatkozott legstabilabbnak,⁶⁸ pedig egy-egy csoport határozottan jobban vagy kevésbé rokonszenvezett vele. A véleményt változtatók aránya Woland, Pilátus, Iván esetében volt a legnagyobb.⁶⁹ A változások iránya egy esettől (Lévi Máté) eltekintve pozitív, az esetek nagyobb részében egyértelműen pozitív, Woland rokonszenvesebbé és Lévi Máté ellenszenvesebbé válásában elemző-összegző olvasási stratégia működését sejthetjük.

Az azonosulás sorrendje a *Bulgakov*-regény esetében is másképpen festett, mint a rokonszenvé: a legrokonszenvesebb Jesuával háromszor kevesebben voltak képesek több-kevesebb mértékig azonosulni, mint a második legrokonszenvesebb Mesterrel. Többféle magyarázattal is számolhatunk:

⁶⁷ Amikor a vizsgáltak fizikai munkások, középiskolások, bölcsészek, humán- és műszaki értelmiségiek voltak.

⁶⁸ Ezt a szereplők közül korai kiválása csak részben magyarázza, hiszen például Woland megítélésének változása maga után vonhatta volna Berlioz megítélésének megváltozását is.

⁶⁹ A vizsgáltak egy-egy harmada tartozik közéjük.

- a) a két címszereplő befogadására többféle séma, több hasonlónak érzett hős mintája kínálkozott;
- b) többen egy regénybeli regény figurájának érezhették Jesuát, tehát nem „igazi” regényhősnek;
- c) nehezen esik olyan szereplővel azonosulni, akit elpusztítanak, őt inkább szánni lehet, kitartani mellette, dicsőíteni, de nem belebújni a bőrébe;
- d) azzal is számolni kell, hogy többen Jesuát isteni és nem emberi lénynek érezték, ezért nem engedhették magukhoz eléggé közel.
- e) az is érthető, hogy a dogmatikus Lévi Mátéval kevesebben azonosultak, mint az „erő részével, amely örökké rosszra tör, s örökké jót művel”, pedig kevésbé kedvelték, mint Wolandot.

Feltételezhető, hogy mind a rokonszenvezésben, mind az azonosulásban szerepet játszhat az irodalmi szereplők, valamint az olvasó életvilágának és irodalmi élményvilágának szereplői közötti hasonlóság. A „Kikkel találkoztak már a regény szereplői közül?” kérdésre kapott válaszok között érthetően a másik létrendbe (vagy oda is) tartozó szereplőknek, Wolandnak és segítőtársainak, valamint Jesua említésére számíthattunk legkevésbé.

Arra is gondolhatunk, hogy az irodalmi élmények és az élettapasztalatok kölcsönösen felerősíthetik egymást, ötvözetük pedig erősítheti az emberismeret és az empátia-érzéklet.

AZ ISKOLA A HATÁRON PÉLDÁJÁN

Az *Ottlik*-regény esetében a szereplők megítélésének viszonylagos stabilitását talán azzal magyarázhatjuk, hogy ők az olvasók számára – a *Bulgakov*-regény olyan hőseihez képest mint például Woland, Jesua, Behemót, Korovjov – hús-vér emberek. Bár „tízezernyi lelkük” van, mégis könnyebb sémákban elhelyezni őket, mint *A Mester és Margarita* hőseit, ugyanis utóbbiakhoz az olvasók egy részének nincsen elegendő kódja.

Az is viszonylag könnyen magyarázható, hogy a három főszereplő közül Bébé megítélése változott legkevesebbet. A titokzatos Medvéhez és a szüksézáú Szeredyhez képest ő a „legnormálisabb”. Merényi szépségét és sajátos méltóságát könnyű zárójelbe tenni, s rápasszítani a gonosz sémáját. Érthető, hogy a Medvével való rokonszenvezés a III. rész második felétől – miután ő válik az ellenállás karizmatikus figurájává – még magasabbra emelkedik. Szeredy megítélésében is eléggé jelentős változás regisztrálható: ahogyan erősödik Bébével és Medvével való barátsága – annak ellenére, hogy a leggyakoribb jelzője a „zárkózott” marad – egyre szimpatikusabbá vált az olvasók számára. A többi szereplő közül Ötvenyi, Tóth Tibor és Schulze megítélése változott jelentősebb mértékben. Ötvenyi tettének értéke jócskán csökken a regény végére, miután az olvasó számára bebizonyosodott, hogy fel lehet venni a harcot a rosszal (ha legyőzése nem is az ő igyekezőük következménye lesz). A szép, de bigott és nyafogós Tóth Tibort addig is csak az olvasók kisebb része tartotta rokonszenvesnek, de Merényiékkel való kacérkodása és „árulkodása” után még kevésbé nyerte meg az olvasók tetszését.

Riasztó „belépője” után megvesztegethetetlenségével Schulze az olvasók egy részét a maga oldalára állította, de ez az átmeneti rokonszenv eléggé hamar lekopott róla. Merényi érdekes módon éppen bukása után vált az olvasók jelentős részénél az addigihoz képest még ellenszenvesebbé, még Schulzenél is ellenszenvesebbé, megközelítve a leginkább elutasított Varjút. Colalto és Czakó a három főszereplő barátságának erősödésével veszített vonzerejéből. Nem könnyű magyarázatot találni arra, hogy miért csökkent a Júlia iránti rokonszenv. Lehetséges, hogy az olvasók egy része szerint Bébének már nem volt annyira szüksége rá, mint Medvével és Szeredyvel való összebarátkozása előtt, de talán férjhezmenetele sem eshetett jól az olvasók egy részének (Kamarás 2002:70-73).

3.6. Hatás

A befogadást vizsgáló kutató számára inspiráló *Jauss*nak az a gondolata is, hogy meg kell különböztetni a szöveg–olvasó viszony két oldalát, a hatást és a recepciót.⁷⁰ Az előbbi szerinte az érték-konkretizációnak a szöveg által, az utóbbi pedig a befogadó által meghatározott eleme. Empirikus kutatásaink csak részben igazolják a hatás e két aspektusa ilyen módon való megkülönböztetését, ugyanis a mű hatása korántsem független a receptortól és recepciótól, annak szerves része, s az érzelmekre gyakorolt (ha tetszik, elszenvedett) hatás összefonódik az olvasó tudatos értelmező tevékenységével. A hatást nem szűkítem le érzésekre, egyfelől azért sem, mert az érzéseknek azon fajtája, melyeket érzelmieknek nevezünk, kognitív dimenzióval is rendelkeznek (például miértjük, magyarázatuk is van), másfelől pedig a hatás kifejezetten a kognitív mezőben is működik, mint véleményformálás.

3.6.1. A hatás erőssége

Nem azonos a nagyon tetszéssel, még csak a pozitív előjelű hatással sem. Nem lehet azt mondani egy borzongást, félelmet, undort, szorongást, kétségbeesést, büntudatot kiváltó műről, hogy nem hatott. A tetszés–nemtetszés skála közepe lehet a tetszett is, meg nem is, de lehet egy másik skála, a közömbösen hagyott–érintett skála nulla pontja is. A legkedveltebb művek sorrendjével párhuzamba lehet állítani az olvasókat legjobban érintő, kimozdító műveket is. Jól lehet érzékeltetni a hatás erősségét a közömbösen maradók százalékaival, de úgy is, hogy a nagyon erős pozitív és negatív minősítés (hatás) arányát hasonlíttjuk össze a langyos és közömbös minősítések arányával, végül pedig csupán a nagyon erőteljes pozitív hatás arányát is használhatjuk. Természetesen érzékeltetheti a hatás erősségét a „Milyen benyomások alakultak ki Önben erről a műről?” kérdésre adott válasz is, amikor ilyesmit hallhatunk, olvas-hatunk: „közömbösen hagyott”, „nem ragadott meg különösképpen”, „nem fogott meg”, „nem érdekelt”, „unalmas volt”, „nem az én esetem”. A hatás erősségét a közömbösség–érintettség dimenzióban meglehetősen ritkán vizsgálják az olvasáskutatók.

Bár *Gondos Ernő* irodalomszociológiai kutatásában (1971, 1975) – amikor 333 mű olvasottságát és kedveltségét vizsgálta a hatvanas évek végén⁷¹ – egyszerűen az „olvasta” és a „tetszett” válaszok aránya alapján mérte a hatásosságot⁷², s azt tapasztalta, hogy bár a legolvasottabb művek egyben a legkedveltebbek is – a hatásossági sorrend eléggé eltér az olvasottsági és a kedveltségi sorrendtől:

	<i>olvasottság (%)</i>	<i>kedveltség (%)</i>	<i>hatásosság (%)</i>
1.	Jókai: Kőszívű ember fiai (87)	Gárdonyi: Egri csillagok (35)	Szolzsenyicin: Ivan Gyeniszovics egy napja (55)
2.	Gárdonyi: Egri csillagok (85)	Hemingway: Öreg halász és a tenger (30)	Knight: Légy hű önmagadhoz (53)
3.	Jókai: Az aranyember (83)	Jókai: Az aranyember (30)	I. Shaw: Oroszlánkölykök (48)
4.	Mikszáth: A Noszthy-fiú esete Tóth Marival (82)	Tolsztoj: Háború és béke (29)	Hemingway: Akiért a harang szól (48)
5.	Mikszáth: Különös házasság (79)	Jókai: Kőszívű ember fiai (29)	Tolsztoj: Háború és béke (46)
6.	Molnár F.: Pál utcai fiúk (78)	Hugo: A párizsi Notre Dame (26)	Semprun: Nagy utazás (46)

⁷⁰ A műközpontú értelmezésirány számol a előre kalkulálható hatással, de a szeszélyes-személyes befogadással nem (Veres 2001:72).

⁷¹ A magyar könyvtárhasználókat képviselő mintán.

⁷² A művet tetszéssel fogadók aránya az olvasóikhoz képest.

7.	Jókai: Kárpáthy Zoltán (75)	Tolsztoj: Anna Karenina (26)	Schwart-Bart: Igazak ivadéka (45)
8	Gárdonyi: A láthatatlan ember (71)	Hemingway: Akiért a harang szól (25)	Hemingway: Öreg halász és a tenger (45)
9.	Stendhal: Vörös és fekete (71)	Stendhal: Vörös és fekete (25)	Zweig: Sakknovella (45)
10.	Berkesi: Sellő a pecsétgyűrűn (70)	I. Shaw: Oroszlánkölykök (25)	Dreiser: Amerikai tragédia (44)
11.	Hugo: A párizsi Notre Dame (69)	Berkesi: Sellő a pecsétgyűrűn (24)	Mitchell: Elfújta a szél (43)
12.	Hemingway: Öreg halász és a tenger (67)	E. Brontë: Üvöltő szelek (23)	Lengyel J.: Igéző (43)
13.	Fejes: Rozsdatemető (65)	Jókai: Kárpáthy Zoltán (22)	E. Brontë: Üvöltő szelek (43)
14	Tolsztoj: Háború és béke (64)	Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés (20)	Tolsztoj: Anna Karenina (42)
15.	Verne: Tizenöt éves kapitány (63)	Dreiser: Amerikai tragédia (20)	Solohov: Emberi sors (42)

1. tábla

A legolvasottabb művek *Fejes*, *Berkesi* és *Verne* regényei kivételével egyfelől kötelező olvasmányok, másfelől afféle „nemzeti alpművek”. A *Verne*-regény ekkor még gyermekkori alapélmény, a *Berkesi*-regény, a kor úgynevezett szocialista lektűrje a hatásossági listán is csak harminckilencedik. A néhány évvel azelőtt megjelenő, ekkor még az ideológiai berkekben erősen vitatott, s ezért félig-meddig tiltott – az aczéli terminus szerint túrt – gyümölcsnek számító *Rozsdatemető* eléggé széles körben olvasott és kedvelt (a kedveltségi sorrendben a 333 mű közül 19.), mégis csak 60. a hatásossági listán. A legkedveltebb műveknek már a fele – nem kötelező, hanem – „magánolvasmány”, a *Gondos*-féle mutató alapján leghatásosabb műveknek pedig majdnem mindegyike.

Kétségtől ez a rendkívül egyszerű hatásosság-index is eléggé sokat megmutat az irodalom-olvasás és az ízlés történetéből, látni kell korlátjait is. Először is hiányoznak a „közömbösen hagyott”, a „nagyon tetszett” és a „nem tetszett” vélemények, amelyek elengedhetetlenek a hatásosság árnyaltabb és pontosabb méréséhez. Másodszor pedig számításba kell venni azt, hogy a sokak által olvasott művek olvasótábora rendszerint heterogénebb, mint a kevesek által olvasottaké. Így aztán a *Nagy utazás*, az *Igéző*, az *Iván Gyeniszovics* és az *Igazak ivadéka* esetében egy átlagosnál jóval szűkebb és az átlagosnál műveltebb olvasókat magába foglaló olvasóköri regisztrálható hatásosságáról beszélhetünk.

A *Meddig él egy fa?* című *Örkény*-, a *Nácik* című *Sánta*- és a *Kis Samu Jóska* című *Móricz*-novellák novellák befogadását 17 éves gimnazisták körében vizsgáltuk. Egyfelől azt tapasztaltuk, hogy kétségtől legkönnyebben érthető és átélhető történetet jelentő *Móricz*-novella érintett meg legtöbbeket, hiszen mindössze töredéküket (2 %) hagyta közömbösen és sokuknak (45 %) nyerte meg tetszését. Másfelől a jóval nehezebb olvasói-értelmezői feladatot jelentő *Sánta*-novella valamivel jobban érintette, vagyis kevésbé hagyta közömbösen olvasóit, mint a kedveltebb és könnyebbnek érzett *Örkény*-novella: a *Meddig él egy fa?* olvasóinak 22 százalékát, a *Nácik* csak 11 százalékát hagyta közömbösen, kedvelés és elutasítás arányában pedig nem volt eltérés. Csupán ezek az adatok is cáfolják a „mindenható olvasó” elméletét, hiszen számottevően eltér a három novella hatása ugyanazon olvasók esetében, még hozzá nem is az olvasási feladat nehézségének arányában. A „mindenható mű” teória is cáfolható azzal, hogy eléggé eltérő volt a közömbösen maradók aránya a magyar, bolgár, orosz és lengyel diákok körében: az *Örkény*-novella esetében: 2-30, a *Sánta*-novella esetében 5-40 százalék (Fogarassy, Kamarás 1981:78-90).

Az olvasók számára az átlagosnál nehezebbnek bizonyuló két nehezebb novellához képest – a szöveg alapján könnyebbnek semmiképpen sem nevezhető – Bulgakov-regény kiemelkedő mértékben érintette olvasóit, s ezt a „nagyon tetszett” válaszokat adók nagy (43 %) aránya mellett legalább annyira érzékelteti a közömbösen maradók mindössze 1 százalékos aránya

(Kamarás, 1996:266). Érdeemesnek tartom megemlíteni, hogy az a *Stalker*, mely jóval kevésbé tetszett nézőinek, mint a *Bulgakov*-regény, abban ahhoz hasonlít, hogy ugyancsak nagyon keveseket (5 %) hagyott közömbösen (Kamarás, 1996:453). Az *Iskola a határon* is ebbe (a keveseket nem érintő és az olvasók jelentős részét megragadó) kategóriába sorolható mű: a vizsgált olvasócsoporthoz töredékét (1-11 %) hagyta közömbösen, de 5-80 százalékuknak nagyon tetszett.⁷³ A *Sorstalanság* jóval kevésbé tetszett olvasóinak, mint az *Ottlik-regény* (18 % volt az elutasítók aránya, az *Iskola a határon* esetében csak 11 %), de hasonló mértékben, vagyis igen erősen érintette olvasóit⁷⁴ (Kamarás, 2005/a).⁷⁵

3.6.2. A hatás iránya

A „tetszés” vagy a „nemtetszés” megállapítása ugyan a hatás pozitív–negatív irányát jelöli, de erősségéről és tartalmáról vajmi keveset árul el. Jelentése ugyanis lehet egyszerűen csak az, hogy „fogyasztói várakozásaimnak ezúttal is megfelelt”, jelentheti azt is, hogy kellemes érzéseket váltott ki belőlem az olvasmány, de azt is, hogy magas esztétikai értéket tulajdonítottam a műnek, valamint azt is, hogy megrendítő, katartikus, egzisztenciális élményt okozott. Amikor csupán a tetszésre kérdezzük rá, és nem kérdezzük meg legalább azt, hogy miért tetszett, csupán annyit tudhatunk meg, hogy pozitív irányban lengett ki a mutató. *Balogh Zoltánnal* közösen végzett kutatásunk során – azon túl, hogy csupán a „tetszett” sok esetben nem jelent mást, hogy „megint nem csalódtam választásomban, ízlésemben” – először is azt állapítottuk meg⁷⁶, hogy a hazánkban átlagosan hét „tetszett” válasza jut egy „nem tetszett”. Azt is rögzítettük, hogy ez az arány az iskolai végzettség növekedésével csökken⁷⁷, de más tényezők is befolyásolják azt, hogy milyen mércét használunk a „nagyon tetszett”, „tetszett”, „közepesen tetszett”, „tetszett is meg nem is”, „egyáltalán nem tetszett” megállapításánál. Amikor *Élményalakzatok* kutatásunk keretében négy dimenzió (nem, életkor, iskolai végzettség és a munka jellege) szerint 46 különböző réteg ízlését (pontosabban irodalmi élményszerkezetét) vizsgáltuk, 150 irodalmi művel modelleztük az olvasmánykínálatot. A 150 mű fogadtatása alapján kiszámoltuk valamennyi réteg átlagos tetszési indexét, s az adott műre vonatkozó relatív tetszési index azt mutatta, hogy milyen mértékben tér el az adott mű fogadtatása a 150 mű fogadtatásától (vagyis az adott réteg mércéjétől, vagy – ahogy akkor neveztük – „tetszési szokásától”). Ez az eljárás magyar innováció, nem találjuk nyomát a szakirodalomban, addig a hazai vizsgálatokban a „tetszett” mellett csak nagyon ritkán szerepelt a „nem tetszett”, de még a „nagyon tetszett” is (Balogh, Kamarás 1985:17).

A tetszés–nemtetszés különböző dimenziói – a mű művészi értékének megállapítása, a várakozásoknak való megfelelés (elégedettség), az olvasó ízlésének megfelelés, a mű világának az

⁷³ Mindössze egy kivétel akadt: a szakmunkástanulók, 25 %-kal. Magyarázatára még visszatérek.

⁷⁴ 3 % a közömbösen fogadók, 23 % a „nagyon tetszett”-el minősítők aránya.

⁷⁵ Joggal kérdezheti olvasóm, hogyan hasonlíthatok össze különböző mintákkal operáló kutatások adatait. Ez esetben ezt azért tehettem meg, mert a három kutatás mintájának szerkezete eléggé hasonló, továbbá csupán azt akartam ezekkel az adatokkal érzékeltetni, hogy mindhárom mű abba az olvasmánykategóriába tartozik, melyek az átlagosnál erősebben érintették olvasóikat.

⁷⁶ A hetvenes évek közepén történt ez, de a megállapítás ma is érvényes.

⁷⁷ Míg a nyolc általánosnál kevesebbet végzetek körében 1:10, az egyetemisták körében 1:2 volt ez az arány. Vagyis az egyetemi hallgatók „osztályoztak” legszigorúbban. Ez nem csak e réteg kritikusabb szemléletéről, hanem a művek kiválasztásánál tanúsított nagyobb „bátorságáról, kockázattalállásáról (nyitottságáról) is tanúskodik. Jelentős felfedezése volt ennek a kutatásnak az, hogy a magyarországi átlagos 1:4-es arányhoz képest – összehasonlítva kutatásunk adatai alapján – ezt az arányt a Szovjetunióban 1:12-re becsülhettük.

olvasó világához való közelsége/távolsága – jelentősen eltérhetnek a tetszés fő vonalától (általános trendjétől). Lehetséges, hogy valakinek annak ellenére tetszik egy regény, hogy nem tartja ízlésétől az adott művet, mégis magasra értékeli, mind esztétikai értékét, mind hatását illetően, és természetesen a fordítottja is.

A BULGAKOV-REGÉNY PÉLDÁJÁN

Az olvasók 45 százalékának nagyon tetszett a regény, ugyanakkor 61 százaléka tartotta kiemelkedő értékűnek, 15 százaléka pedig eléggé értékesnek. Azoknak, akik elolvasás előtt valamit vártak a regénytől (a kérdezettek háromnegyede) 40 százaléka megkapta, 27 százaléka pedig többet kapott. A pozitív fogadtatásra utaló arányok nagyjából azonosak, de egymást nem teljesen átfedő halmazok, vagyis akiknek nagyon tetszett azoknak többsége nagyon értékesnek is tartotta és elégedett is volt vele, de akadtak ettől eltérő esetek is (Kamarás 1996:266-271).

AZ ISKOLA A HATÁRON PÉLDÁJÁN

Ugyanazok – a magyar tanárok – találták művészileg legértékesebbnek, és ízlésüknek leginkább megfelelőnek, akiknek legjobban tetszett a regény, és azok – az idős olvasók és a szakmunkástanulók – találták legértéktelesebbnek, valamint ízlésüktől és világuktól legtávolabb állónak, akiknek legkevésbé tetszett. E regény esetében is erősebben korrelált a pozitív fogadtatás az irodalmi ízléssel (ezen belül is leginkább az irodalommal kapcsolatos pozitív beállítódással, az olvasott művek értékével és az irodalmi kódismerettel), mint az értékrenddel és világnézettel (Kamarás 2002:108, 188-189).

A SORSTALANSÁG PÉLDÁJÁN

A *Kertész Imre*-regény fogadtatásánál először is azt lehetett megállapítani – amit akár meglepőnek is tarthatunk –, hogy az összbenyomás inkább pozitív, mint negatív. A regény egyértelműen pozitív hatást gyakorolt a vizsgáltak egyötödére, akiknek döntő többségét mélyen megrendítette. A nagyon fejlett ízlésűek körében arányuk csaknem négyszer ekkora volt.

A különböző értékrendűek közül – a hipotézisnek megfelelően – a *Sorstalanság* azoknak tetszett legjobban, akiknek értékrendjét az univerzalitás és a jó szándék értékei uralták, de nem sokkal kevésbé tetszett a tradicionális értékrendűeknek, jóval kevésbé az önállóság- és az élvezet-értékeket előnyben részesítőknél.

Míg ezt a regényt a vizsgáltak különböző csoportjainak 30 százaléka⁷⁸ fogadta tetszéssel, csak 20 százalék utasította el. Csak 29 százalékuk ízlésének felelt meg teljesen, 18 százalékuk ízlésétől távol, 11 százalékukétól nagyon távol állt, ami azt is jelenti, hogy a vizsgáltaknak legalább egyharmadát a regény „ízlése ellenére ragadta meg”. Természetesen nagyon különbözőképpen lehet értelmezni a *Sorstalanság* világát (és az értelmezések ezt alá is támasztják), az azonban mindenesetre egyértelműen megállapítható, hogy ezt a művet olvasói világukhoz valamivel közelebb érezték, mint ízlésükhöz (Kamarás 2005/a). Ugyanezt tapasztaltam az *Iskola a határon* esetében is (Kamarás 2002:116).

3.6.3. Az olvasói horizontnak való megfelelés

Eléggé egyértelműen megállapítható, hogy a mű és az olvasó horizontjának bizonyos mértékű találkozása (átfedése, összhangja) feltétele a mű befogadásának, ami a mű bizonyos mértékű elfogadása nélkül alig-alig elképzelhető. Azok, akiknek ízlésétől vagy világától a mű nagyon

⁷⁸ Akiknek nagyon tetszett vagy tetszett.

távol állt, a legtöbb esetben közömbösen fogadták vagy teljes mértékben elutasították. Igaz, hogy minél közelebb volt hozzájuk, annál inkább fogadták tetszéssel, ám az is igaz, hogy a mű több esetben az ízlés és a mű világától távolabbi olvasói világ „ellenében” is megérintette, megfogta vagy akár meg is ragadta az olvasót. Az is előfordult azonban, hogy az irodalommal kapcsolatos kedvező beállítottsága, széles terjedelmű olvasottsága, magas ízlésszintje és olvasói kompetenciája (kódismerete) ellenére a várhatónál hűvösebb fogadtatásra talált a mű, vagy két világ (a műé és az olvasóé) szembenállása, vagy a kellő ráhangoltság (motiváció) hiányában.

3.6.3.1. Elvárás és megvalósulás

Kifejezetten az „olvasás mérlegét” nem elemeztük a befogadás-vizsgálatok során. Egy nemcsak irodalmi művek, hanem a közművelődési könyvtárból kölcsönzött könyvekre vonatkozó nemzetközi összehasonlító olvasásszociológiai kutatás keretében *Bryan Luckhammel* (1980) összevetettük a manchesteri (393 fő) és miskolci (274 fő) könyvtári olvasók „Mit vártak?” és a „Mit kaptak?” kérdésekre adott válaszait, s azokat a következő szempontok szerint minősítettük:

- a) expresszivitás és instrumentalitás,
- b) aktivitás (bekapcsolódás) és passzivitás (kikapcsolódás),
- c) specifikus és átfogó érdeklődés
- d) *L. Goldmann, Lukács György és T. Parsons* kategóriáit használva: a „mikrostruktúrákhoz” (fa, osztály, földrajzi hely, életállapot) kapcsolódó partikularitás és a „makrostruktúrákhoz” (emberek közötti kapcsolat, történelem, társadalom, gazdaság és politika) kapcsolódó perspektivikusság, egyetemesség,
- e) belső világ és külső világ,
- f) azonnali (az olvasást befejezettnak, lezártnak tekintő) és késleltetett (mélyebb és hosszabb ideig tartó hatásra utaló) kielégülés.

Az elvárásokban mutatóközpontú eszköz-jellegű (megérteni-, megoldani-típusú) elvárások általában teljesültek. Az érzelmi jellegű expresszivitás csak (kétharmad) részben valósult meg, míg önmegértés-típusú expresszivitás aránya kétszeresére nőtt a megvalósulásban. Az elvárások között még fele-fele arányú speciális és átfogó érdeklődés, a megvalósulásban már egyharmad-kétharmad arányt mutatott. Ha nem is ilyen erős, de hasonló irányú változás mutatkozott a részlegesség–egyetemesség vonatkozásában. Erőteljesebb volt a változás az azonnali és a késleltetett hatás arányában: 36-ról 21 százalékra csökkent az azonnali, 39-ről 56-ra a késleltetett hatás aránya. Úgy tűnik, hogy a kilenczetedik részben irodalmi olvasmányok hatására az olvasói horizont eléggé egyértelműen tágult, s az elvárásokhoz képest a hatás mélyebb és tartósabb lett (1980:31-55).

3.6.3.2. Újdonság-érzés és -hatás

Az a tény, hogy az olvasó mennyire tartja újszerűnek, szokatlannak a mű megformálását, növelheti vagy csökkentheti a pozitív fogadtatás esélyét. Ennek megítélése ismét csak a mérce függvénye. A kezdő vagy kevés félélt olvasónak elvileg minden szokásától eltérő olvasmány újszerű lehet, mégis – a kutatási tapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy az olvasottabbak és a többféle irodalmi kódot ismerőt érzékenyebbek inkább az megformálás újszerűségére.

A SORSTALANSÁG PÉLDÁJÁN

A *Sorstalanság*ot mindössze 1 százalék tartotta teljesen újszerűnek, és csak 9 százalék teljesen vagy meglehetősen hagyományosnak, 54 százalék érezte számos vonatkozásban újszerűnek, és 30 százaléka ebben a tekintetben átlagos műnek. Ötfokú skálával mérve az újszerűséget, ebben a – zömmel felsőfokú végzettségű, tehát eléggé homogén! – mintában az újszerűség-mutató értéke 3.4 volt, (akárcsak az *Iskola a határon* esetében.) Mint várható volt, a *Kertész Imre*-regényt leginkább a legfejlettebb ízlésűek (3.7), legkevésbé a diploma nélkül foglalkoztatottak (3.3) érezték újszerűnek (Kamarás 2005/a).

3.6.3.3. A befejezés elfogadása

A KENGURU PÉLDÁJÁN

Az olvasói elvárásoknak való megfelelés „záróvizsgálója” a regény befejezése. *Bertha Bulcsú Kenguru* című – a *Rozsdatemető*höz és a *Makrához* képest csupán „olvasmányos”, „tanulságos” jelzőkkel⁷⁹ illelhető – regényének befejező mondata viszonylag valamennyire nyitott, de egyértelműen optimista befejezést érzékeltet: „Új tervek építgetve tört előre a kéklő messzeség felé”. Ezt a befejezést a vizsgáltak többsége megfelelőnek találta: „Egyetértek a befejezéssel, mert elvette a lányt, és életcélja lett”, „Én is ugyanígy fejezném be, de én engedném, hogy hadd keresse még egy kicsit a szőke lányt”, „Jó a befejezés. Így él egy mai fiatal”.

Jó néhány kérdés felvetődhet ezzel kapcsolatban. Ezek közül az egyik az, hogy melyik befejezés felelt meg jobban az olvasói elvárásnak: az eredeti vagy a művi változatok közül a kifejezetten rózsaszínűek? Ismerve a befogadókat, akiknek nem a *Makra* vagy a *Rozsdatemető*, de – hogy még egy munkásfiatalról szóló regényt említsek – még csak nem is *Asperján* remek *Vészkijáratbejárata* volt a mércéje, hanem *Berkesi Húszévesek*je nem lephet meg az, hogy „kéklő messzeséget” is rózsaszínű szemüveggel olvasták. A másik fontos kérdés, hogy indukálhat-e alacsonyabb esztétikai értékű mű árnyaltabb értelmezést. E kutatás alapján úgy tűnik, nemigen.

3.6.4. A hatás tartalma

Lehet a hatás egyértelműen erős és egyértelműen pozitív, a tartalma azonban eléggé eltérhet, hiszen lehet a hatás kognitív vagy emocionális, kellemes vagy más jellegű, megerősítő vagy éppen megrendítő. Ugyanolyan irányú és erősségű hatás tartalma lehet homogén és ötvözhet eléggé ellentétes elemeket: elgondolkodtathat és felzaklathat, meghathat és alakíthat, felzaklathat és állásfoglalásra készíthet, szórakoztathat és igazolhat minket.

Könnyen belátható (és persze bizonyítható is), hogy a hatás tartalmát még nehezebb vizsgálni, mint erősségét és irányát, hiszen ez nehezebben foglalható szavakba, s ez esetekben nem lehet a szavakat előjeles számokkal helyettesíteni. A nyitott kérdésre (Hogyan hatott? Mit érzett?) adott válaszok többsége („jó volt”, „megfogott”, „tetszett”, „érdekes volt”) nem sokat árul el arról, hogy milyen húrokat pendített meg a mű az olvasókban. Interjú keretében persze meg lehet kérdezni, ki lehet faggatni az olvasót, hogy miért tetszett, mit is jelent hogy „jó volt”, de erre ritkán adódik lehetőség. Mind a kérdőívek kitöltése, mind az interjúkészítő segítségével kitöltött kérdőív esetében leggyakrabban olyan választható válaszokkal próbálkozunk,

⁷⁹ Varga Lajos Márton szerint „Szórakoztatóbb, vagyis könnyebb lett a lehetségesnél”, s így „jelentése szűkösebb érdekű és érvényű”; Horpácsi Sándor szerint „felületesen és pongyolán megformált tipikus, paneligazságokat kínáló karriertörténet”, amelyben „az író megszánja hőst és a baleset után meghosszabbítja a történetet a happyend-ig”. (A két irodalomkritikusnak a KMK olvasáskutatási műhelye számára készített elemzéséből.)

amelyek előző – nyitott kérdésekkel operáló vizsgálódások tapasztalatai alapján állítunk össze. Ettől azonban ez az eljárás eléggé problematikus marad, ugyanis számolni kell azzal, hogy az általunk felkínált „elgondolkodtatott”, „meghatott”, „megrendített”, „felkavart”, „fejtörést okozott”, „igazolta elképzeléseimet”, „új összefüggéseket tárt föl” mást és mást jelent mind az egyes olvasók, mind az egyes olvasórétegek esetében. Faktoralanalízissel – erre nincs mindig lehetőség⁸⁰ – valamennyi feltárható abból, hogy hogyan kapcsolódnak össze (hogyan értelmezik egymást) a kérdezett által kiválasztott válaszok.⁸¹ Meg lehet kérdezni, hogy mit jelent az olvasó számára az „elgondolkodtatott”, „meghatott”, „megrendített”, „felkavart”, „fejtörést okozott”, „igazolta elképzeléseimet”, „új összefüggéseket tárt föl”, és alkalmazható az ennél egyszerűbb, de legalább ennyire hatásos eljárás⁸²: megkérni a kérdezettet, hogy fogalmazza meg az általunk ajánlott válasz-lehetőségek ellentétét.

EGY ÖRKÉNY- ÉS EGY SÁNTA-NOVELLA PÉLDÁJÁN

32 féle választ kínáltunk⁸³ a *Mit érzett a novella elolvasása után?* kérdésre, amelyek közül hetet lehetett kiválasztani. A két novella hatásának tartalmát a 17 éves magyar gimnazisták körében a következő választások tükrözik:

⁸⁰ Nem csak anyagi okokból, hanem a minta mérete és szerkezete miatt sem.

⁸¹ Mást jelent a „fejtörést okozott”, „ismereteket közölt”, „új összefüggéseket tárt föl” és a „látóköröm tágította”, és mást a „fejtörést okozott”, „látóköröm tágította”, „megrendített” és „alakította világnézetem”, és megint mást a „fejtörést okozott”, „felkavart”, „felbosszantott” együttese.

⁸² Amit Huszár Ágnes ajánlott.

⁸³ Az eljárásnak – min erre Huszár Ágnes is felhívta figyelmemet – több gyenge pontja van: a) néhány jelentése túlságosan közel egymáshoz (megrendített, felkavart, meghatott), ez ugyan egyfelől lehetőséget ad az árnyalásra, másfelől nem differenciál eléggé, b) néhány kifejezés tipikusan értelmiségiek által használt, c) nem derül ki, hogy az a megjelenő valóságszeletre vonatkozik-e, vagy a művészi megformálásra, d) az érzelmi hatásra utalók között a negatív, a kognitív hatásra utalók között a negatív konnotációjú szavak vannak többségben.

	Örkény: <i>Meddig él egy fa?</i> n=100	Sánta: <i>Nácik</i> n=100
felkavart	72	44
elgondolkodtatott	54	62
meghatott	53	24
megrendített	43	44
állásfoglalásra készítetett	32	43
újat mondott	24	24
fejtörést okozott	12	23
elkeserített	11	32
alakította világnézetem	9	23
új összefüggéseket tárt föl	9	22
igazolta elképzeléseimet ⁸⁴	9	34
megzavart	8	21
felbosszantott	2 %	18 %

2. tábla

Az irodalommal kapcsolatos (általános) elvárások között elsősorban az „elgondolkodtasson”, „tágítsa látóköröm”, „szórakoztasson”, „újat mondjon”, „alakítsa világnézetem”, „ismereteket közöljön”, „tárjon fel összefüggéseket” szerepelt. Ezeket az igényeket szemlátomást az *Örkény*-novella volt képes jobban kielégíteni. A *Meddig él egy fa?* hatása valamivel kelle-mesebb, a *Nácik* hatása pedig valamivel mélyebb és mozgósítóbb volt. Józsa Péter (1974) arra hívta fel a figyelmet, hogy a legkülönbözőbb műfajú, témájú és értékű művek érzelmi fogadtatása esetében még a legrétegzettebb olvasótáborban is eléggé jelentős mértékű társadalmi konszenzus figyelhető meg. A magyar diákok között az *Örkény*-novellát a lányok, a *Sánta*-novellát a fiúk fogadták kedvezőbben. A diákok körében az érzelmi konszenzus, ha gyengébb mértékben is, de az országhatáron túlra is kiterjedt, és körében, s főképpen a magyar, lengyel és bolgár diákok körében volt erős. Az orosz diákok körében az átlagosnál gyakoribbak voltak a „csalódást okozott” és a „közömbösen hagyott” érzések.

A tizenéves diákok és a középkorú szakmunkások érzéseit összehasonlítva a *Meddig él egy fa?* esetében meggyőző mértékű az érzések hasonlósága, a *Nácik* esetében pedig csak egyetlen réteg töri meg az érzelmi konszenzust: a 40-50 éves magyar férfi szakmunkások. A megrendülés, a keserűség, az elgondolkodás érzéseit a félelem, a zavar, a valamit tenni kellene érzése ötvözte vagy helyettesítette. Lehetséges lenne, hogy körükben a novellabeli hatalmukkal perverz módon visszaélő „elvont nácik” a második világháborút és a „konkrét nácikat” idézik fel? Ezzel is számolni lehet. Csakhogy a bolgár, a lengyel és az orosz szakmunkások érzéseiben nem bukkannak fel ezek az elemek! Lehetséges, hogy a személyes történelmi tapasztalat (vagyis az, hogy mi magyarok a nácikkal is azonosítható németek oldalán harcoltunk) ekkora erejével kell számolni? Lehetséges, ám a kutatás idejében 40-50 éves férfiak 1944-ben még csak 10-20 évesek voltak, így csak kisebb részük részesülhetett közvetlenül olyan brutális élményekben, amelyek felidézése félelmet vagy akár büntudatot is ébreszthetne bennük. Csakhogy számolni kell a közvetett élmények hatásával is. Az akkor még tizenéves, de a férfi szerepre készülő, azt kényszerből olykor ki is próbáló fiúkra apjuk, bátyjuk, idősebb férfi

⁸⁴ „Alakította világnézetem”, „igazolta elképzeléseimet”: elszörnyülködve olvashatják egyesek ezeket a válaszlehetőségeket, melyek azt sugallják, hogy a művészet a történelmi tapasztalat illusztrálására van hivatva. „mérőeszközöm azonban ebben a vonatkozásban védhető. Először is az akkori (hetvenes évek végi) olvasókat jócskán érintette a lenini tükrözéselmélet, másodszer is mint olvasói elvárások máig élnek. És még valami: immár ez a kutatás is (a maga máig használható eszközeivel) történelem.

rokonaik példája és elbeszélte élményei jóval erősebben hathattak, mint a velük azonos korú lányokra (Fogarassy, Kamarás 1981:80-87).

A MESTER ÉS MARGARITA PÉLDÁJÁN

Az *Örkény*- és a *Sánta*-novellához képest a *Bulgakov*-regény hatásának tartalmában nagyobb arányban szerepeltek a kellemes hatásra utaló elemek (szórakoztatott, gyönyörködtetett, felvidított), ami érthető, ha arra gondolunk, hogy ez a regény – szemben a halálról és az embertelenségről is szóló novellákhoz képest – felfogható szerencsésen végződő, megható és ugyanakkor humoros történetnek is.

P. Berger a humort kis transzcendenciának, a nevetést pedig a másik világba való átlépésnek tartja. A regény humorára való reagálás mértékére utal az a tény, hogy az „Előfordult-e, hogy nevetett a regény olvasása közben?” kérdésre eléggé magas volt a nem válaszolók aránya: 14 százalék. A középiskolások nevettek rajta legtöbbször, s a két értelmiségi réteg (a humán értelmiségiek és a mérnökök) mutatkoztak legkevésbé fogékonnak *Bulgakov* humora iránt. Talán a fekete humor inkább taszította őket. Behemót tréfái a válaszolók 30, Woland 27, a moszkvaiak viselkedése 23, Margarita boszorkánysága 6, Iván átokfutása 4, a varieté-jelenet pedig 3 százalékát mulattatta. A középiskolásokat és a szakmunkásokat elsősorban Behemót neveltette meg. Woland „humora” iránt a humán értelmiségiek bizonyultak leginkább fogékonnak, a moszkvaiak viselkedése pedig leginkább a bölcsészeket ingerelte nevetésre. Margarita boszorkány-szerepben a középiskolásokat mulattatta elsősorban.

A „Tudna-e említeni olyan részletet, amelyre azt lehet mondani, hogy szép?” kérdésre adott válaszokból mindössze 10 százalékot tett ki a nemmel válaszolók aránya. Ez az arány két rétegnél tért el jelentősebben: nem véletlenül éppen azoknál, akik legkevésbé érezték és érzékelték *Bulgakov* humorát; a műszaki értelmiségiek (35 %) és a vallásos értelmiségiek (29 %) körében. Különböző típusú válaszok gyakorisági sorrendje így alakult: a címszereplők szerelme 32, a bibliai rész 19, a befejezés 11, Pilátus ábrázolása 8, a bál leírása, Margarita repülése és Wolandék repülése az úrban 4-4 %. A humán értelmiségiek válaszaiban az átlagosnál jóval gyakrabban a címszereplők szerelmének és a bibliai „történetnek” az említése. A műszaki értelmiségiek Pilátus ábrázolását, a középiskolások a befejezést tartották kétszerte nagyobb arányban szépnek, mint a többiek, a vallásos értelmiségiek pedig Lévi Máté magatartását, és a Mester kiszabadítását (Kamarás 1997:271-275).

AZ ISKOLA A HATÁRON PÉLDÁJÁN

Az *Iskola a határon* hatására utal a „Milyen jelzőkkel illetné a regény egészének hangulatát?” kérdésre felkínált válasz-lehetőség: unalmas, megható, szórakoztató, nyomasztó, iszonyatos, felkavaró, titokzatos, izgalmas, filozofikus, megrendítő. Az a tény, hogy csaknem valamennyi vizsgált rétegben a „felkavaró”, a „filozofikus”, a „megrendítő” és a „nyomasztó” szerepelt leggyakrabban, egyértelműen érzékelteti, hogy a regény hatását tekintve – vagyis az érzések szintjén – eléggé erőteljes konszenzus tapasztalható. Valamennyi csoportban többségben voltak azok, akikre pozitív hatással vagy pozitív hatással is volt a mű. Ugyanakkor mindegyik csoportban található kétféle kisebbség: azok, akikre a regény negatív hatással volt, és azok, akikben negatív érzéseket is keltett a mű.

Természetesen mind az „izgalmas”, mind a „szórakoztató”, de még a „felkavaró”, a „titokzatos” és a „filozofikus” is különfélék (sőt, különböző előjelű véleményt) jelenthet személyenként és csoportonként. Egyesek a cselekményes műveket tartják izgalmasnak, mások azokat is, amelyekben belső történések dominálnak. Amikor G. Schulze arra figyelmeztet, hogy az izgalmas séma a magas kultúrához is kapcsolódik, nem kifejezetten ilyen művekre gondol, mint az *Iskola a határon* (1998: 186-204). Annak ellenére, hogy ez a mű nem az izgalmas

sémában íródott, az ebben a sémában otthonos olvasóinak egy része megpróbálta ebben a sémában olvasni, s ez részlegesen sikerült is nekik.

A SORSTALANSÁG PÉLDÁJÁN

A *Kertész Imre*-regény esetében is az előbbi tíz „hatás-jelzőt” lehetett ⁸⁵ választani. Ez esetben is ugyanazt a négy elemet említették leggyakrabban, azzal az eltéréssel, hogy ezúttal a „nyomasztó”, a „felkavaró” és a „megrendítő” került – holtversenyben – az élre, és – érthetően – sokkal kevesebben tartották ezt a regényt izgalmasnak vagy szórakoztatónak, mint az *Iskola a határon*.

3.6.5. A hatás szerkezete

Egy átlagos kalandregény, krimi vagy érzelmes regény hatása az esetek jelentős részében legfeljebb egy-két elemből tevődik össze, ám nem ritkán előfordul, hogy a befogadó egy dimenzióban érzékeli a mű hatását. Ez persze nem jelenti feltétlenül, hogy még az ilyen olvasmányok is mélyebben és többféle módon hatnak. Az irodalmi értéket képviselő művek hatását vizsgálva eléggé egyértelműen tapasztalhattuk meg azt, amit *Hankiss* állít, hogy „az emberi lény két szinten él: a triviális és az egzisztenciális történekek szintjén”, hogy az emberek „bármit tesznek, egyúttal annak a világnak az építésén is dolgoznak, tudva-öntudatlan, amely lehetővé teszi létezésünket”, hogy az „emberek élete mögött rejlő egzisztenciális drámáról kell beszélni”. Még akkor is ez történik, még akkor is a hiteles lét lehetőségét és az élet értelmét keresi az ember *Hankiss* szerint, amikor éppen megpróbálja magát „szétszórni, szétszórakozni” (2005:20-27), vagyis nemcsak a magas (és magasztos), hanem a triviális irodalom olvasása közben is. Érzékelhettük, hogy az olvasót egy műalkotás egyszerre szórakoztathatja és gondolkodtathatja, bosszanthatja és fejtörést okozhat neki, meghathatja és új összefüggéseket tárhat föl számára. Irodalomszociológiai kutatási tapasztalataim azt látszanak igazolni, hogy – megfelelő feltételek⁸⁶ esetén – az esztétikai értékkel és hatóerővel rendelkező mű nagyobb eséllyel, nagyobb erővel, hatásosabban mozgósíthat két szinten történő létezésre, a második szint bekapcsolására, a második szint átélésére, tudatosítására.

3.6.6. Magával ragadó részletek

Eléggé ritkán vizsgáljuk célirányosan azt, hogy a szereplőkön kívül milyen részletek, jelene-tek, képek, mozzanatok ragadják meg az olvasót. A *Stalker* című *Tarkovszkij*-film után (Kamarás 1989:73-75) a *Sorstalanság* esetében ezt is vizsgáltam. A magával ragadó részletekre vonatkozó kérdésre eléggé kevés, átlagosan két válasz érkezett, ezek 27 százaléka a bevagionirozás előtti időszakra (ez a regény szövegének is 27 százaléka!), 51 százaléka a lágerben töltött időre (ez szövegének 61 százaléka), 22 százaléka pedig a szabadulás utáni időszakra (a regény szövegének 11 százaléka) vonatkozik. A megfelelő szövegrészek hosszához képest az utolsó időszakból említettek legnagyobb arányban emlékezetes részletet, ami érthető, hiszen a művek befejezése általában nagyobb súllyal szokott megjelenni az emlékezetben.

Az említett mozzanatoknak 49 százaléka kifejezetten negatív, 24 százaléka kifejezetten pozitív, a többit (ilyen például az apjától való búcsú vagy az újságíróval való találkozás) nehéz egyértelműen előjellel ellátni. Míg a felkínált hatáselemek kiválasztása alapján a regény hatása kiegyensúlyozottnak érezhető, a magával ragadó részletek alapján viszont úgy tűnik, hogy ez a regény inkább a sötétebb, lehangolóbb, tragikusabb regiszterben hatott. Érdemes megemlíteni, hogy a különböző olvasórétegek között ebben a tekintetben nem lehetett

⁸⁵ Közülük legfeljebb ötöt lehetett választani.

⁸⁶ Megfelelő motiváció, s ezen belül megfelelő olvasói beállítódás és olvasási stratégia.

jelentősebb eltéréseket tapasztalni, csupán egy vonatkozásban: erős összefüggés mutatkozott az ízlés fejlettsége és a láger pozitív történéseinek felidézése között (ennek aránya nagyon fejlett ízlésűek 57 százalékától a fejletlen ízlésűek 13 százalékáig fokozatosan csökken).

3.6.7. A megváltoztató hatás

A hatás mélységét, azaz a mű maradandó, a személyiségbe beépülő hatását mérni meglehetősen nehéz, s szinte lehetetlen, részben azért, mert nehéz szavakba foglalni, részben azért, mert a hatás maradandóságát hosszabb idő elteltével (is) kellene mérni, amire ritkán nyílik csak lehetőség.

3.6.7.1. A hatás mint attitűd-változás

A MAKRA PÉLDÁJÁN

Az olvasók egy (minden esetben kisebb) része rendre úgy érzi, hogy megváltozik a világról vagy annak egyes mozzanatairól alkotott nézete, felfogása, beállítódása. Ritkán adódik alkalom arra, hogy az irodalmi mű befogadását vizsgáló kutató egyes attitűdök megváltozását vizsgálhassa, ugyanis erre az attitűd olvasás előtti „bemérésére” is szükség van. A *Makra* című *Kertész Ákos*-regény befogadás-vizsgálatában az olvasókat három – a regény főhősének, Makra Ferencnek három lehetséges útját megtestesítő – réteg (szakmunkások, amatőr művész szakmunkások⁸⁷ és hivatásos képzőművészek; valamennyien férfiak) képviselték. A regény hatásától várt attitűd-változást kétféle módon is vizsgáltuk. A regény elolvasása előtt öt életfelfogást véleményeztettünk a vizsgáltakkal, amelyek a regény öt szereplőjének⁸⁸ életfelfogását modellezték (Kamarás, Kiss, Somorjai: 1977:80-81), majd – a regény elolvasása után – az öt életfelfogás⁸⁹ sorrendjét összevetettük a regény ugyanazon öt szereplőjének rokonszenvsorrendjével. A hatás iránya egyértelmű: nemcsak szabadabb és szabadosabb, hanem a túlélő életfelfogás is felértékelődik.

Az attitűd-változást a fizikai munkások esetében az életfelfogások olvasás előtti és utáni véleményezésével is vizsgáltuk. Ennek alapján a regényt olvasó fizikai munkások attitűdje – okkal hihetjük, hogy jelentős mértékben a regény hatására – három életfelfogás esetében változott jelentős mértékben, s ebből két esetben volt egyértelmű a változás iránya.

A legnagyobb arányú (63 %) változást az életet szabadon élvező művész-életmodell értékelésében regisztrálhattuk, mely az esetek kétharmadában pozitív irányú volt. A kutatók meglepetésére ugyanekkora mértékben, de még erőteljesebben (az esetek háromnegyed részében) változott pozitív irányban a kompromisszumot kötő, biztonságelvű, az életet mérsékelten élvező életmodellel kapcsolatos attitűd. A hagyományos, otthonülő családanya életmodell (melyet Magdus, a főhős felesége testesített meg) esetében is elég nagy (53 %) volt a

⁸⁷ Művelődési házak képzőművész műhelyeinek tagjai.

⁸⁸ Makra Ferenc, Magdus (Makra felesége), Vali (Makra szerelme), Sztanek (Makra szeretője), Zselényi (Makra barátja). Ezt természetesen a vizsgált személyek nem tudták.

⁸⁹ A főhősére (Makra Ferencére) emlékeztető életfelfogás a művészi képességeit a becsületes, dolgozó, igazságszerető átlagember-sorsnak alárendelő szakmunkásé; a felesége (Magdus) életfelfogására emlékeztető értékrend a hagyományos, otthonülő, falvédős, régi módon vallásos, unalmas feleségé; a polgári értelmiségi művészjelölt (Vali) életfelfogásában a élet, alkotás és szerelem szabad, merész, a gyerekekkel járó kööttséget nem vállaló élvezete dominál; a jóbaráté (Zselényi) a kissé cinikus, sodródó-túlélő életmodell; a háromgyerekes szakmunkásné (Sztanek) nyegle életfelfogása: az alkoholista férj, a három gyerek és a mindennapi strapa mellett legalább szexuális partnerként egy kicsit élvezni az életet.

véleményváltozás, fele-fele arányban pozitív és negatív irányban. Annak ellenére, hogy a szereplők közül az izgalmas egyéniségű, szenvedélyes művésznővel az olvasók nagyobb része rokonszenvezett, a hozzá képest szürke, unalmas, de biztonságos fogódzót jelentő feleséggel is legalább annyira rokonszenveztek, mint amennyire elutasították. A főhős végül is nem vállalta föl sem a biztonságot nyújtó, régimódi, bevált meleg, de eléggé szürke otthont, sem pedig szeretője forradalmi és szabados életfelfogását, és az öngyilkosságba menekült. Ez az olvasók egy részére úgy hatott, hogy magasabbra értékelték a feleség által képviselt életmodellt, mint a regény elolvasása előtt, tehát sokakban a regény (a főhős kudarca) a hagyományos értékrendet erősítette meg. Többen voltak azonban, akikben a hagyományokat áttörő, a szabad életet bátran élvező életmodell értéke határozottan növekedett, miközben nem engedték el a biztonságos, „normális” fogódzóját sem, s – kettős tudattal – az izgalmas szerető értékeinek felvállalása mellett az unalmasan biztonságos feleség értékeitől sem váltak el. Úgy vélem, Magdusnak Vali melletti megtartása jól példázza a *Hankiss* által feltételezett kétszintű (triviális és egzisztenciális) létezés, méghozzá mindkét szakmunkás csoportban, sőt valamennyire még a hivatásos művészek körében is.

Mindhárom – eléggé eltérő társadalmi helyzetű, ízlésű és értékrendű, és a regényt különbözőképpen értékelő – olvasórétegre hatott a *Makra*, az a regény, amelyet *Bálint Éva* és *Veres András* a *Rozsdatemetővel*⁹⁰ és a *Látogatóval*⁹¹ együtt a sikerképtelenség regényének nevez, mert érzékletesen jeleníti meg a sikerképtelen életformák szívós újratermelődését a hatvanas-hetvenes években (1979:297).

A saját életükben az átlagos munkásléttől valamennyire már elmozduló, a „Vali”-életfelfogást a „Magdus”-életfelfogás fölé helyező „felfelé mobil” amatőr fizikai munkások körében volt nagyobb lehetősége az olvasmány hatására bekövetkező attitűd-változásnak, ugyanis ők határozottan elfordultak (megtagadták azonosságukat) a változtatni nem tudó–merő, a trivialitás (a kisemberi egzisztencia) szintjétől elszakadni nem képes főhőstől, egyértelműen felvállalták a szabadság életmodelljét. (Kamarás, Kiss, Somorjai 1977:68-77).

3.6.7.2. Megrendítő és megerősítő hatás

A MESTER ÉS MARGARITA PÉLDÁJÁN

Az „*Illik-e a regény valamelyik részletére, hogy: megrendítő?*” kérdés feltevésekor természetesen nem számítottam arra, hogy mindegyik igenlő válasz katartikus megrendülésről tanúskodik, már csak azért sem, mert – szemben a „nagyon tetszett” minősítéssel élők 43 százalékaival – a fenti kérdésre a kérdezettek meglehetősen nagy része (78 %-a) válaszolt igennel. A leggyakoribb válaszok a következők voltak: a Mester élete (18 %), a bibliai rész (12 %), a moszkvaiak bűnhődése, a vége, Pilátus sorsa (8-8 %), Berlioz halála (7%), Margarita hűsége (6%), Iván sorsa és a bál (4-4 %).

A válaszokból a „megrendítő” következő jelentései rajzolódtak ki:

- a) kellemetlen, kellemetlenül meglepő (például Berlioz halála azon középiskolások körében, akik Berliozt rokonszenves művelt ateistának tartották.)
- b) megható, elérzékenyülést okozó (Margarita hűsége a középiskolások körében),
- c) meghökkentő (Berlioz feje vétele, a bálon történt drasztikus események),
- d) tragikus (a Mester sorsa a humán értelmiségiek szemében),

⁹⁰ *Fejes Endre* regénye.

⁹¹ *Konrád György* regénye.

e) morális dimenzióban hatásos (Pilátus sorsa a vallásos olvasók körében).

A regény egészét és/vagy egyes részleteit leginkább azok érezték megrendítőnek:

akik a regényt iróniája miatt is értékelték,
akiket a regény elgondolkodtatott,
akiket gyönyörködtetett,
akiket megerősített,
akiket megnyugtatót,
akiket felszabadított,
akik felfrissültek tőle,
akik elolvasása után úgy érezték, hogy más emberek lettek,
akiket megzavart,
akiknek igazolta elképzeléseit.

A „*Van-e valami, amit másképpen lát a regény hatására a regény elolvasása után?*” kérdésre adott igenlő válaszok 49 százalékos aránya még akkor is jelentősnek ítéltető, ha a „másképpen látni” természetesen nem is azonos az „életünket megváltoztatni”-val. A konkrét válaszok között négy típus fordult elő gyakrabban: a válaszolók 8 százaléka másképpen látja a vallást, a Bibliát és a túlvilági dimenziót, 8 százaléka az emberi jellemet és az emberi kapcsolatokat, 4 százaléka általában a társadalmat és az emberi kapcsolatokat. Négy százalékot tett ki azoknak az aránya, akiknek szertefoszlottak illúzióik egy bizonyos korról (a legtöbben a húszas-harmincas évek, kevesebben az ötvenes évek önkényuralmára gondoltak). A válaszok alapján úgy tűnik, hogy a regény látásmódot megváltoztató hatása jobbra a kognitív regiszterben működött. A regény hatására valamit másképpen látók az átlagosnál nagyobb arányban vannak azok között:

akiknek a regény nagyon tetszett,
akiknek a regény humora is élmény volt,
akik a regényt újszerűségéért is értékelték,
akiknek azért tetszett, mert úgy érezték, róluk is szól,
akik azt kapták, amit vártak tőle, vagy még többet is,
akiknek egyszerre mondott újat a közelmúltról és Jézus koráról,
akik a regény elolvasására büntudatot éreztek,
akiket megrendített,
akiket gyönyörködtetett,
akinek példát jelentett,
akiket felszabadított,
akik előtt új összefüggések tárultak fel (Kamarás 1997:275-277).

AZ ISKOLA A HATÁRON ÉS A SORSTALANSÁG PÉLDÁJÁN

Az „*Okozott-e Önben a regény maradandó hatást?*” kérdésre az *Iskola a határon* olvasó református klerikusok, a tiszti iskolások, a gimnazisták és az idős olvasók válaszoltak legnagyobb (50-60 %-os) és a szakmunkástanulók, a katonai középiskolások legkisebb (23-30 %-os) arányban igennel. A leggyakoribb válasz minden csoportban az „elgondolkodtatott” volt, ami ezúttal is a kognitív irányú hatásra utal.

A *Sorstalanság* esetében is hasonló volt az igenlő válaszok aránya, a leggyakoribb válaszok azonban erős érzelmi határról is tanúskodnak: a holokauszt mélyebb megértése (9 %), döbbenetes, iszonyatos, nyomasztó érzés (7 %), a „soha többé ne történjék ilyen” érzésének kiváltása vagy megerősítése (7 %). A regény az életkor növekedésével egyre inkább gyakorolt erőteljes hatást, a diploma nélküli szellemi foglalkoztatottakra pedig kisebb mértékben hatott erőteljesen, mint a diplomásokra. (Kamarás, 2005/a)

A katarzist – szemben az eredeti görög felfogással, mely szerint éppen az érzelmek akadályától szabadul, tisztul meg az értelem – a mai érzelemkutatás (Oatley, Jenkins 2001) fényében egyszerre értelmi és érzelmi megrendülésnek definiálhatjuk. Kutatásaim alapján úgy tűnik, mintha az olvasók jelentős része – hatástalanító és védekező eljárásaival – gondosan elkerülné a szembesítést, és a megrendülés lehetőségét. Az elérzékenyülés, a meghatódás, a szorongás vagy az undor persze lehet elemi foka, de még inkább gátja az érzelmi megrendülésnek. A katarzisz nem túl gyakori szükségletének többféle változatát regisztrálhatjuk: az olvasónak önmagával való szembesülése, eszközeinek és céljainak ártértékelése, új értékek, horizontok és létrendek felfedezése, hön áhított feltevések megbizonyosodása vagy bizonytalan életgyakorlatának megerősítése. Az érzelmi-értelmi megrendülésben lehet a hangsúly a racionális belátáson, „megrendülhet” egy vélemény, módosulhat egy attitűd, ritkábban egy attitűd-rendszer, még ritkábban egy meggyőződés-rendszer. Létrejöhethet a misztikus élményhez hasonló extatikus állapot is, rövid ideig tartó és tartós, akár életre szóló hatással is. A más létrendbe való átlépésre sok irodalmi mű lehetőséget ad, ám erre a kihívásra a katarziszra nyitottság nélkül az irodalmilag műveltebb olvasó sem tud válaszolni. A katarzisz oly ritka pillanat, mint a buberi értelemben az Én–Te kapcsolat. Egy katartikus élmény nem garantálja a hamarosan következőt, de utat nyithat nagy, ha nem is minden esetben katartikus élményeknek, hiszen a katarzison átesett olvasó ezután már egy kicsit másképpen látja, fogadja, értelmezi a világot. Ugyanakkor az is valószínű, hogy az adott mű eredményezte katarzisz halmazati hatás, előző élmények és megrendülések is szerepet játszhattak létrejöttében.

AZ EGY CSALÁDREGÉNY VÉGE PÉLDÁJÁN

A katarzisz feltétele a katarzisz-képesség. *Lőrincz Judit* zömmel értelmiségekkel, olvasottságuk alapján „falakon belüli beavatottakkal” olvastatta⁹² el az *Egy családregény vége* című *Nádas-regényt*, akik számára addigi olvasmányaik megfelelő kompetenciát kellett volna kínálnanak ehhez a regényhez, mégis komoly nehézséget jelentett számukra a regény elolvasása. A felszíni struktúra kibontása ment rendjén, de a mű teremtette jelképrendszer törvényeinek felfedezése már jobbra meghaladta erejüket. „Nehéz az átlábalás azon az ingoványos talajon, melyet a szemiotikusok a megközelítés és a bizonytalanság átlátszatlansági zónájaként értékelnek. A mű formai-szerkezeti-stiláris közegében alakot öltő mondanivaló megértése s egyben átélése katarzisz-képességet követelt. A mámoros beleélés, az alakokkal való komfortos azonosulás itt tehát nem lehetett adekvát olvasási mód. (...) Az asszociációk váltakozása, az idősíkok oszcillálása, a szöveg pulzáló ritmusa, az olvasóban feszültséget támasztott. E feszültség a mű átélhetősége és átélhetetlensége között indukálódott, állandóan tudatosítva az olvasó saját tudati működéséről is. Tehát a saját tudatműködéséről szerzett benyomás is beleszövődött a művel való találkozásba, magának az élményfolyamatnak szerves részévé kellett válnia.” (1984:88-89)

Mi is lehet a katarzisz-képesség egy ilyenfajta „nyitott mű” esetén, mint *Nádasé*? Nemcsak a megfelelő nyelvismeret, nemcsak a beleérző-megérző képesség, hanem egy olyanfajta tudatosság, mely képes a kettős reflexióra, vagyis arra, hogy a műre reflektáló olvasónak saját reflexiójára (saját reflektív és a befogadás közben alakuló énjére) is reflektáljon.

3.6.8. A hatás időbeli alakulása

A MESTER ÉS MARGARITA PÉLDÁJÁN

A hatás irányáról kétségtávol a mű elolvasása után, ám erősségéről valószínűleg inkább évek elteltével tudhatnánk meg többet, ha lennének ilyen vizsgálatok. *A Mester és Margarita* befo-

⁹² 1979-80-ban, 101 olvasóval.

gadásának öt évig elhúzódó vizsgálata keretében kivételesen alkalom nyílt erre. Harminc olvasót a regény elolvasását követő interjú után – tucatnyi könyvtáros segítségével – négy-öt évvel később ismét felkerestünk, és megkérdeztük őket, hogyan emlékeznek vissza a regényre, mi maradt meg bennük belőle, mennyiben változott meg véleményük. (Az esetek egy részében az egykori interjú néhány kérdését is megismételtük, elsősorban a szereplők jellemzésére kérve meg őket.) Annak alapján, hogy a regény elolvasása után négy-öt éve hogyan értékelték és értelmezték a művet, öt féle olvasói viselkedést tudtunk eléggé jól megkülönböztetni: a leértékelést, a kifakuló élményt, a kihűlő élményt, a maradandó emléket és az elmélyülő élményt.

a) A leértékelők. Döntő többségüknek vagy komoly nehézségei voltak a regény értelmezésében, vagy jellegzetesen „egydimenziós”, vagyis jobbra csak egyféle szövegre alapozó, jócskán leegyszerűsítő értelmezéseket adtak. Az elméleti matematikus szakra járó B. Zsoltnak annak idején „tetszett is meg nem is” a regény. „Társadalmi bírálata” miatt tetszett, de mert nem teljesen értette meg az egészet, végül is inkább elutasító volt a véleménye. Három év elteltével így nyilatkozott a regényről: „Akkor sem értettem meg semmit sem belőle. Az maradt meg, hogy misztikus és mesés alakok játszottak benne, emellett ironikus volt és az akkori orosz társadalom légköre is benne volt. Az alapgondolata nyilván társadalombírlata, amit még meg is értenék, de nem értem, hogy miért ilyen eszközökkel kellett neki ezt megírnia. Miért van szükség ilyenkor nem valós alakokra? Éppen ilyenkor kellenének valós szereplők, és határozott jellemek. Itt van például az *Utas és holdvilág*. Ez sokkal jobban tetszett, mert valós volt és egy kicsit romantikus is. Most ilyeneket olvasok.” Wolandot akkor „igazságosnak és cinikusnak” jellemezte, most „ördöginek és éleselméjűnek” látja. Margaritát akkor „hüségeseznek” tartotta, három év elteltével pedig így látta: „Szép nő volt, azt hiszem és egy darabig hű is”. Pilátust elsőre gyávának és megalkuvónak tartotta, utóbb pedig már csak arra emlékezett, hogy „valamilyen filozófiai kérdésekről esett szó, hogy jó-e az ember vagy rossz”. Annak idején Berliozt okosnak, Ivánt tehetségesnek ítélte, rájuk később egyáltalán nem emlékezett. Behemótot és Korovjovot elsőre kajánnak és éleseszűnek, utóbb tipikus alvilági alakoknak tartotta.

b) Kifakuló élmények. A típus egyik képviselőjének, K. Zoltánnak azért tetszett regény, mert „izgatta Woland titokzatossága”, másik reprezentánsának, S. Bélának pedig azért, mert „közel állt hozzá ez a téma”. K. Zoltán mércéje az *Egri csillagok* és az *Akiért a harang szól*. A mű legfontosabb gondolatának azt tartotta, hogy „hogyan alakul két ember kapcsolata bizonyos környezetben és azt milyen tényezők befolyásolják”. K. Zoltán az interjú után, azonnal el akarta olvasni még egyszer a regényt, de ez elmaradt. Ma is egyik kedvenc olvasmányának tartja, de bevallja, alig emlékszik rá, csak arra, hogy egy „korrajz, társadalomkritika a személyi kultuszról”. Wolandot annak idején kiszámíthatatlannak érezte, utóbb úgy emlékszik rá, mint akinek „akkora hatalma volt, mint Sztálinnak, de ő jól élt a hatalommal”. A Mestert akkor „elgondolkodtató személyiségnek” tartotta, három évvel később csak arra emlékszik, hogy „becsukták a bolondokházába, aztán a sok feszültséget a szerelemmel oldotta fel az író”. Arra is emlékszik, hogy Pilátus nem élt jól hatalmával, de ő csak közvetve volt vétkes, mert a döntést a tömegre hagyta”

c) Kihűlő élmények. G. Ágnesnek annak idején nagyon tetszett a regény, ezt akkor így indokolta: „Szeretem az ilyen lehetetlen dolgokat”. A mérce G. Ágnes számára a *Kántor nyomoz*, az *Oroszlánhús*, a *Párizsi Notre Dame* és a *Bengáli tűz* voltak. G. Ágnes azóta férjhez ment. Gondozónő. Gyönyörű lakásuk és három hónapos gyerekük van. Úgy érzi, mindenük megvan. Éppen *A három testőrt* olvassa; nagyon élvezi. Már nem tudja, miért is tetszett neki akkor a *Bulgakov*-regény, csak arra emlékszik, hogy, „volt a Mester meg a Margarita”, de hogy mi történt velük, azt nem tudom, pedig szeretem a szerelmes történeteket”.

d) Maradandó emlék. V. Anikónak harmadéves könyvtár-magyar szakos főiskolás korában nagyon tetszett a regény, azért, mert feladatot jelentett számára. Mércéi *Musil*, *Semprun*, *Goethe*, *Beckett* és *Babits* voltak. F. Gáboré *Werfel* és *Waltari*. F. Gábor kétszer is elolvasta a regényt, mert előszörre nem érezte eléggé humorát. Másodszor már bőven talált olyan részleteket, amelyeket humorosnak és olyanokat is, amelyeket szépnek és megrendítőnek érzett. Ő az írást, az alkotást és az új fogadtatását érezte a regény fő gondolatának. V. Anikó azóta könyvtáros, és az ELTE bölcsészkarán magyar szakra jár. Változatlanul jó regénynek tartja, sőt a maga nemében egyedülállónak, de azóta még nagyon sok hasonlóan jó könyvet olvasott, így aztán a *Bulgakov*-regény a csúcsról a „helyére került”. Emlékszik jól a történetére, humorára, légkörére.

e) Elmélyülő élmények. A Hittudományi Akadémián teológiát tanuló Sz. János a pannonhalmi bencés gimnázium negyedikes tanulója volt, amikor az interjú készült. Neki akkor „csak” tetszett a regény, de kiemelkedő irodalmi értékűnek tartotta. Mércéje *Madách*, *Kosztolányi* és *Sienkiewicz*. Azért tetszett neki, mert „a valóságot és a fantasztikumot igen jól összekapcsoló mű”, s arról szólt, „hogyan az emberek állandóan csak az anyagiakkal törődnek, esztelenül csak halmozzák azt, ugyanakkor hiányzik az életnek értelmet adó boldogság életükből, miként az hiányzott Margarita és a férje közötti kapcsolatból is”. Kedvenc könyvei közül ugyan már kiszorult ez a regény, de továbbra is zseniálisnak tartja. Úgy érzi, hogy évekként olvasása után jött rá, „mit is jelent Woland alakja, mit rejt a két író magatartása”. Úgy érzi, amikor olvasta „csak külszíni fejtéssel bányázkodott” és „igen sok kincs maradt a mélyben”. Úgy érzi, újra el kellene olvasnia, mert bizonyos benne, hogy „sok nemes érc kifejtethető még a mélyebb rétegekből és egyetemesebb szemlélettel sok minden kitisztulhat” (Kamarás 1997:278-280).

Bár a minta nem kellőképpen nagy, eléggé jó érzékelhető, hogy nagyobb élmények jobban megmaradnak, különösen akkor, ha megmarad a „magas mérce”, az értékes irodalom olvasásának gyakorlata.

3.7. Az élményvilágban elfoglalt hely

3.7.1. Hasonló élmények

Az adott mű olvasásakor felidézett régebbi olvasmány- és filmélmények, vagyis az ismeretlen műben való eligazodást segítő reference-művek⁹³ az olvasói horizont azon részét képezik, melyek komoly mértékben alakíthatják az olvasási stratégiát.

AZ EGY CSALÁDREGÉNY VÉGE PÉLDÁJÁN

A *Nádas*-regény értelmiségi olvasóiban 1979-80-ban a következő szerzőket és műveket idézte föl (Lőrincz 1985:32): *T. Mann* (8 fő), *Ottlik Iskola a határon*, *Schwartz-Bart: Az igazak ivadéka*, *Esterházy Péter* (6-6), *Balázs József*, *Mészöly Miklós*, *Konrád György: Látogató* (4-4), *Kardos G. György: Avraham Bogatir*, *Malamud: A Mesterember* (3-3), *Alain-Fournier: A titokzatos birtok*, *Bereményi Géza: Legendárium*, *Dickens: Copperfield Dávid*, *Móricz: Légy jó mindhalálig*, *Proust: Az eltűnt idő nyomában* (2-2). Ebben az élménykörben négy élményréteg különíthető el:

- a) tematikai azonosság (*Malamud*, *Schwartz-Bart*),
- b) az eredet kutatása (*Bereményi*, *Mann*, *Proust*),

⁹³ Az adott olvasó olvasmány-archetípusai.

- c) csodálatos gyerekvilág (*Alain-Fourier*),
- d) a gyerekvilágból kipottyanó gyermek (*Móricz, Dickens*),
- e) hasonló írásmód (*Esterházy, Konrád, Mészöly*) élménye.

AZ ISKOLA A HATÁRON PÉLDÁJÁN

Arra a kérdésre, hogy olvasmány- és filmélményeik közül melyikre hasonlít leginkább az *Iskola a határon*, – amint várható volt – a legtöbb csoportban a *Légy jó mindhaláligot* nevezték meg legtöbben. A „nem akarok debreceni diák lenni”-től nincs olyan nagy távolságra a második helyen szereplő *A legyek ura*. Eléggyé gyakran fordult elő a *Holt költők társasága*, a *Törless iskolaévei*, a *Pál utcai fiúk* és az *Abigél*. Mindegyikben felbukkan vagy a tragikum, vagy legalább is a vérre menő konfliktus. Mindez eléggé egyértelműen utal arra, hogy a hasonlóan érzett élmények alapján az *Ottlik*-regény hatását tekintve korántsem afféle izgalmas és/vagy érzelmes diák-regény (Kamarás, 2002:121).

A SORSTALANSÁG PÉLDÁJÁN

A *Sorstalanság* befogadásának vizsgálatakor a „Mely olvasmány- vagy filmélménye jutott eszébe a regény olvasása közben vagy elolvasása után?” kérdésre adott válaszokban leggyakrabban a következő művek szerepeltek: *Spielberg: Schindler listája* (46 %), *Benigni: Az élet szép* (9 %), *Szabó István: A napfény íze* (8 %), *Semprun: Nagy utazás* (8 %), *Merle: Mesterségem a halál* (6 %), *Anna Frank naplója* (6 %), *Spillmann: A zongorista* (6 %). Egyértelműen a *Schindler listája* jelenti legtöbbek számára a világitótornyot a tájékozódásban, mellette pedig elsősorban egyfelől a holokauszt tragikomikus-melodramatikus, másfelől a borzalmakat hitelesen bemutató és a humanizmus szellemében elítélő művek. A mai magyar olvasók holokauszt-képét és közvetett holokauszt-élményét ma már korántsem a *Semprun*-regény határozza meg (mint negyed évszázada), hanem a rendkívül népszerű film, melynek hollywoodias populáris mítosza jócskán legömbölyített és megszelídített holokauszt-képet sugall, bizonyítékul elég csak felidézni a fekete-fehér film kiszínesedő záróképét. *Benigni* sokak számára emlékezetes élményt jelentő *Az élet szép* című – legalább annyira melodramatikus, mint tragikomikus – filmje még jobban eltávolította a befogadót az autentikus Auschwitz-élménytől. (Kamarás 2005/a).

3.7.2. Az irodalmi élményvilág és az élményalakzatok

Az irodalmi élményvilág része az élményvilágnak (a tudásszociológia kifejezésével: az életvilágnak). Meghatározó eleme az olvasási horizontnak is. Jelentős mértékben befolyásolja irodalmi olvasmányaink kiválasztását, fogadtatását, értékelését, hatását és értelmezését. A legújabb élmény ebben a világban keresi és találja meg a helyét, mely természetesen – akár újraolvasás nélkül is – változhat. Megváltoztathatja helyét az élmény későbbi alakulása, mely történhet az olvasottak „továbbgondolásával”, mások olvasataival való összevetéssel, az eredeti élmény újabb élmények fényében történő megvilágításával. Az irodalmi élményvilágnak a feltárása és leírása azért is nehéz feladat, mert tetemes része reflektálatlan, szavakba nehezen önthető. Amit mégis meg lehet tudni belőle: az olvasó olvasástörténetének főbb eseményei, jelenlegi olvasási szokásai (benne kedvelt olvasmányfajták és fontosabb olvasási indítékok), legnagyobb olvasmányélményei (mint ízlésének jellemzői, ízlésítéleteinek vonatkoztatási pontjai) és egyes olvasmányainak fogadtatása és befogadása. Az irodalmi élményvilág az olvasó olvasástörténetének egymásra rakódó történéseiből épül föl, mely nem független az olvasó identitás-történetének alakulásától. A legnagyobb olvasmányélmények között szereplő gyermekkori olvasmányok lehetnek imprinting-jellegű, máig élő „örök” élmények,

és lehetnek olyan „egykori nagy élmények”, melyeket már felülírták az utánuk következő olvasmányélmények, de mint elsőket mégsem lehet teljesen elfeledni.

Az irodalmi élményvilágról valamit elárulnak a kurrens olvasmányok is. Minél nagyobb körről van szó, annál inkább, hiszen az egyes olvasók esetében ezek eléggé esetlegesek is lehetnek. Azt is tudjuk már, hogy a keveset és a kevésbé értékeset olvasók jelentős része hosszú időn át nagyjából ugyanazt olvassa, alig próbálkozik újfajta olvasmányokkal, szerzőkkel, és jóval kevésbé vállalkozik kockázatos szellemi kalandokra, mint a sokat és a sokfélét, köztük értékes műveket is olvasók. Jóval többet árulnak el az irodalmi élményvilágról a legkedvesebb, legnagyobb hatású olvasmányok, ugyanis ezek lassabban cserélődnek, és ezért – akár egyes olvasók, akár olvasórétegek vagy a teljes olvasóközönség legnagyobb élményeiről van szó – az élményvilágnak mind állandóságát, mind változását jobban érzékeltetik a „leg”-ek. Az egyes művek befogadásának vizsgálata is sokat elárulhat az élményvilágból, de inkább annak finom struktúrájáról, aktuális működéséről, mint egészéről.

Lehetséges az élményvilág vizsgálata egy olyan olvasmánylistával, mely többé-kevésbé egyszerre tükrözi az olvasók (vagyok azok egyes rétegei és egyedei) leggyakoribb, legtipikusabb irodalmi olvasmányait és a korabeli olvasmánykínálatot, tehát nemcsak a legtöbbször által olvasottakat, hanem az irodalomtudomány számára fontos műveket is. *Gondos Ernő* 1968-69-ben 333 művet tartalmazó listával modellezte⁹⁴ (1971), *Balogh Zoltán* és jómagam 1973-ban végzett kutatásunkban 150 művel modelleztük az olvasmány-univerzumot (1978).

A legolvasottabb szerzők között *Jókai, Gárdonyi, Mikszáth, Molnár Ferenc, Stendhal, Berkesi András, Hugo, Hemingway, Fejes, Tolsztoj és Verne* (1971:478) művei fordultak elő. Mivel a legolvasottabb szerzők legolvasottabb műveinek jelentős része kötelező olvasmány, a hatvanas évek élményvilágáról az olvasott művek rangsoránál többet árulhatnak el a *Gondos* kutatásában szereplő 333 mű közül a legkedveltebbek (1971:479-480): *Egri csillagok, Az öreg halász és a tenger, Az arany ember, Háború és béke, A kőszívű ember fiai, A párizsi Notre Dame, Anna Karenina, Akiért a harang szól, Vörös és Fekete, Oroszlánkölykök (I. Shaw)*. Bizonyos tekintetben még ennél is többet érzékeltet az élményvilágból az olvasottságukhoz képest (ezt véve 100 százaléknak) legkedveltebb (bizonyos értelemben – *Gondos* így nevezte őket – „leghatékonyabb”) művek. Ezt a listát az *Ivan Gyeniszovics egy napja* vezeti⁹⁵, ám kizárólag tipikus bestsellerek követik: *Knight: Légy hű önmagadhoz, I. Shaw: Oroszlánkölykök, Schwarz-Bart: Igazak ivadéka, Hemingway: Akiért a harag szól, Öreg halász és a tenger, Zweig. Sakknovella, Dreiser: Amerikai tragédia, Mitchell: Elfújta a szél* (1971:481).

Természetesen nem ezek a gyakorisági listák jelentették a *Gondos* kutatásának újdonságát, hanem az ízlésalakzatokat alkotó címsorok, melyek azt mutatják meg – egy asszociációs együttható segítségével –, hogy bizonyos művek kedvelői egyúttal mely más műveket kedvelnek, melyek iránt közömbösek és melyektől állnak legtávolabb. Másképpen: mely olvasmányélmények vonzzák és taszítják egymást. A legközelebbi kapcsolatoktól az olvasó számára legtávolabbi művekig terjedő címsorok természetesen azt is érzékeltetik, hogy hogyan olvasták az adott művet a magyar könyvtárhasználók a hatvanas évek végén.

Gereben Ferenc a hetvenes évek elején a 30 legkedveltebb író és költő kapcsolatait vizsgálta megállapította, hogy *Jókai Mór* „holdudvarában” korabeli (*Dumas, Mikszáth, Gárdonyi,*

⁹⁴ *Gondos* a lehető legegyszerűbb módszert választotta, amikor könyvtárhasználók – ő így nevezte – „ízlésalakzatait” vizsgálta. Arra kérte a 2688 megkérdezettet, hogy a felsorolt 333 közül jelöljék meg azokat, amelyeket olvastak, majd azokat, amelyek ezek közül tetszettek.

⁹⁵ Vagyis Szolzsenyicinnak az a regénye, melyet magyarországi megjelenése után a diktatúra hamarosan eltüntetett a könyvesboltokból és a közkönyvtárakból, ám ennek következtében (mint „tiltott gyümölcsnek”) meg is nőtt kereslete, és számos bátor könyvtáros a pult alól kölcsönözte.

Hugo), *Berkési András*éban viszont a hasonló színvonalú (*Szilvási, Rejtő, Fehér Klára, Passuth Palotai Boris, Kolozsvári Grandpierre Emil*), *Móricz Zsigmond* és *Németh László* kapcsolataiban az érték dominál, *Hemingway*⁹⁶ és *Passuth* „rokonságában” viszont *T. Mann, Fejes, Váci Mihály, Berkési, L. Tolsztoj, Fekete István* és *Passuth* keveredik. Fontos megállapítása *Gereben*nek, hogy „az irodalmi érték polarizálódása a társadalmi értelemben vett befogadói tudaton belül a legújabb irodalom esetében a legélesebb”, vagyis ez a típus (*Weöres, Déry, Nagy László, Sánta, Fejes, Örkény, Juhász*) van legtávolabb az „ízléstérképen” a *Berkési- és Szilvási-típusú* lektűrtől (*Gereben* 1974).

A *Balogh Zoltánnal* 1973-ban együtt végzett kutatásunkban (1978: 383-386) – immár a réteg-specifikus tetszésindexek alapján – a következő műveket találtuk a legkedveltebbeknek: *Egri csillagok, Nyomorultak, Akiért a harang szól, Az arany ember, Légy hű önmagadhoz, Monte Christo Grófja, A köszívű ember fiai, A diadalív árnyékában (Remarque), A láthatatlan ember (Gárdonyi), Jan Eyre*. Az öt évvel későbbi (az 1978-as) országos reprezentatív vizsgálat legolvasottabb művei jelentős részben azonosak ezekkel, de akkor már erőteljesebben jelentkezik a következő évtizedekre jellemző tendencia: a gyengébb minőségű lektűr egyre nyomatékosabb jelenléte az élményvilágban, amit az 1978-as vizsgálatban *Berkési* második és *Dallos* negyedik helye jelez (*Gereben* 1998:93).

Ebben a kutatásban végül is csupán 150 művel modelleztük az olvasmány-univerzumot, ugyanis a listánkon szereplő 240 mű közül azoknak az adatait már nem dolgoztuk fel, melyek olvasottsága nem érte el az öt százalékot.⁹⁷ Míg *Gondos* csupán az egyes művek ízlésalakzatait mérte föl, mi megkíséreltünk az egymáshoz szorosan kapcsolódó és az egymást kizáró olvasatok alapján élményköröket felrajzolni. Végül is 15 eléggé eltérő méretű és egymást különböző mértékben átfedő vagy elkerülő élménykört különítettünk el (*Balogh, Kamarás* 1978: 347-375), és ezeket az élménykörbe tartozó művekről neveztük el⁹⁸. A 3. táblázatban az élménykörök olvasottságát, kedveltségét és kedveltségük homogenitását mutatom be:

az élménykör neve ↓	az élménykörhöz tartozó művek szerzői	átlagos olvasottságuk %	kedveltségük réteg-specifikus tetszésindex ⁹⁹ és szórásérték
„rég i lektűr”	Aldrich, Bromfield, Cronin, Du Maurier, Földes Jolán, Knittel, Mitchell, Zilahy Lajos és Zsigray Júlia	22 %	+0,03 0,99
„társadalmi lektűr”	Berkési András és Szilvási Lajos	58 %	-0,11 1,11
„történelmi lektűr”	Passuth László	36 %	-0,11 1,09
„pszichológizáló lektűr”	Cusack, Dreiser és Segal	35 %	+0,06 0,97

⁹⁶ *Gereben* „nyitott szerzőnek” nevezi őket.

⁹⁷ Így – legnagyobb sajnálatunkra – kimaradtak *Déry, Marquez, Ottlik* és *Örkény* művei.

⁹⁸ Lehetséges, hogy nem volt a legszerencsésebb olyan irodalomtörténeti és műfaji kategóriákat használni, mint „európai romantika”, „modern” és „kalandregény”, e nevek idézőjeles használata próbálja jelezni, hogy ezek a kategóriák nem irodalmi műveket, hanem élmény-lenyomataikat, olvasataikat foglalják magukban.

⁹⁹ +1 és -1 közötti értékek.

„kulturális lektűr”	Amenda, Bókay János, Dallos Sándor, Gál György Sándor, Hajnóczy Rózsa, Láng György, Schulz és Székely Júlia	41 %	+0,11 0,90
„kalandregény”	Burroughs, Grey, May, Reid és Rejtő Jenő művei	49 %	-0,11 1,02
„krimi”	Chandler, Christie, Doyle, Gardner, A Mester és Margarita és Simenon	32 %	-0,36 1,17
„nemzeti romantika”	Jókai Mór, Gárdonyi Géza, Mikszáth Kálmán és Móra Ferenc művei	87 %	+030 0,65
„európai romantika”	Dickens, Dumas, Hugo, Prus, Scott, Sienkiewicz (Kereszteslovagok) ¹⁰⁰	70 %	+021 0,72
„klasszikus realizmus”	Balzac, E. Brontë, Dosztojevszkij, Flaubert, Gogol, Stendhal, L. Tolsztoj és Zola	74 %	+0,06 0,88
„háborús realizmus”	Knight, Merle (Két nap az élet) ¹⁰¹ , Remarque és I. Shaw	44 %	+0,27 0,72
„mai ¹⁰² magyar realizmus”	Fejes ¹⁰³ , Jókai Anna, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Németh László és Sánta Ferenc	55 %	-027 1,10
„mai külföldi realizmus”	T. Mann, Martin du Gard és Solohov	50 %	+0,01 0,90
„modern”	Abe Kobo, Böll, Bulgakov, Camus, Faulkner, Golding, Kertész Ákos, Keyes, Semprun, Updike	18 %	-0,26 1,19
„sci-fi”	Aldiss, Asimov, Botond-Bolics György, Bradbury, Franke, Jefremov, Lem, Merle (Állati elmék) és Verne (Utazás a holdba, Hector Servadac) ¹⁰⁴	23 %	-0,23 1,00

3. tábla

Először is megállapíthatjuk, hogy az olvasottság, a kedveltség (és ezeknek homogenitása) alapján a magyarországi könyvtárhasználók élményvilágát a hetvenes évek elején leginkább a „nemzeti romantika”, az „európai romantika” elnevezésű élménykörök uralták. Bár a „klasszikus realizmus” élménykör olvasottsága jelentős mértékben nagyobb, a kedveltebb „háborús lektűr” és a „kulturális lektűr” erőteljesebben alakította az irodalmi élményvilágot, mint *Balzac*, *Dosztojevszkij* és *Tolsztoj*. A legtöbb élménykörben tapasztalható elég magas szórásértékek azt jelzik, hogy eléggé eltérő az egyes társadalmi rétegek élményvilága. A meglehetősen eltérő szórásértékek arra mutatnak, hogy ezeknek az élményköröknek az egyes olvasórétegek (és az egyes olvasók) élményvilágában elfoglalt helye eléggé eltérő lehet. Leginkább a krimi, a kortárs realista és a modern élménykörökbe sorolt művek kedvelése és elutasítása mutat legnagyobb „kilengéseket”.

¹⁰⁰ Csak a *Kereszteslovagok* tartozik ebbe az élménykörbe, a másik vizsgált regényének, a *Quo vadisnak* az olvasata a „régli lektűr” és a „háborús realizmus” élménykörökhöz kapcsolódik legszorosabban.

¹⁰¹ A vizsgáltak közül csak a *Két nap az élet* tartozik ide, az *Állati elmék* a „sci-fi” élménykörhöz.

¹⁰² Vagyis akkor: huszadik századi.

¹⁰³ A vizsgáltak közül csak a *Rozsdatemető* tartozik ide, a *Jó estét nyár, jó estét szerelem* legalább ennyire erősen a „társadalmi lektűr” élménykörhöz is kapcsolódik.

¹⁰⁴ A *Sándor Mátyás* olvasata nem ehhez, hanem a két „romantikus” élménykörhöz kapcsolódik leginkább.

Az élménykörök egymáshoz kapcsolódását a 2. táblázat is érzékelteti, amelyben egyre sötétebb satírozással jeleztem a kapcsolódás erősségét, a # jelekkel pedig a tasztítást.¹⁰⁵ (Balogh, Kamarás 1985. 127-128)

az élménykör→ neve↓	RL	TL	KL	PL	TÖL	KAL	KRI	NR	ER	KLR	MMR	MKR	HR	MO	SF
„régí lektúr” (RL)	—					#								##	#
„társadalmi lektúr” (TL)		—										#		##	
„kulturális lektúr” (KL)			—			#								#	
„pszichológizáló lektúr” (PL)				—											
„történelmi lektúr” (TÖL)					—									#	
„kalandregény” (KAL)	#		#			—					#	#		#	
„krimi” (KRI)							—								
„nemzeti romantika” (NR)								—						#	
„európai romantika” (ER)									—					#	
„klasszikus realizmus” (KLR)										—					
„mai magyar realizmus” (MMR)						#					—				
„mai külföldi realizmus” (MKR)		#				#						—			
„háborús realizmus” (HR)													—		
„modern” (MO)	##	##	#		#	#		#	#					—	
„sci-fi” (SF)	#														—

4. tábla

Jól érzékelhető, hogy a „nemzeti romantika” és az „európai romantika”, valamint a „mai magyar realizmus” és a „mai külföldi realizmus” élménykörök nagyon szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Mégis külön választottuk őket, ugyanis az „európai romantika” élménykör erősebben kapcsolódik nemcsak a lektúr-jellegű élménykörökhöz, hanem a más élménykörökhöz alig kapcsolódó „sci-fi” élménykörhöz is. Nehezebben, de azért elválasztható el a két „mai realizmus” élménykör: a „mai külföldi realizmus” élménykör távolabb van a „társadalmi lektúr” és közelebb a „háborús realizmus” és a „történelmi lektúr” élménykörökhöz, mint a „mai magyar realizmus élménykör”. A „klasszikus realizmus” élménykör eléggé közel áll mind a „romantikus” mind a „mai realizmus” élménykörökhöz, de szorosabb kapcsolatban van mind a lektúr-jellegű élménykörökkel, mind a „modern” élménykörrel. Lazább halmazt alkot az öt

¹⁰⁵ A legsötétebb satírozás esetén a *Pearson*-féle korrelációs együttható +0,41 és +0,50, az utána következő fokozatok a 0,31 és 0,41, valamint a 0,21 és 0,30 közötti értékeket jelölik. A # jel -0,01 és -0,10, a ## jel pedig -0,11 és -0,20 közötti értéket jelöl.

„lektúr” és a „háborús realizmus” élménykör. Utóbbit az előbbiektől a „modern” élménykörhöz való kapcsolódás különíti el leginkább. Az öt „lektúr” élménykör közül nem a „rég lektúr” élménykör tért el leginkább a többitől – mint ezt feltételezett „rég lektúr” olvasóközönsége alapján várhattuk volna –, hanem a „pszichologizáló lektúr”, mely a „kulturális lektúr” élménykör mellett a lektúroknál jóval értékesebb művek olvasatát magában foglaló „mai külföldi realizmus” és „háborús realizmus” élménykörökhöz áll legközelebb. Elégge eltérnek az összes többi élménykörtől a „kalandregény” és a „krimi” élménykörök, ugyanakkor egymáshoz szorosan kapcsolódnak.¹⁰⁶ Ezt a kapcsolatot alaposabban vizsgálva arra a következtetésre jutottunk, hogy a magyar olvasók jelentős része a krimit nem afféle szellemi fejtörőként, nem a detektívvvel együtt nyomozva, hanem az eseményeket követve, kalandregényként olvassa. Az összes többitől egyértelműen a „modern” élménykör különül el, mely csupán a „klasszikus realizmus” és a „háborús realizmus” élménykörökhöz kapcsolódik elégge laza szálakkal. A „sci-fi” élménykör a „kalandregény” és a „krimi” élménykörökhöz áll legközelebb, de a „krimi” élménykörhöz képest sokkal távolabb áll a „társadalmi lektúrtól” és a „kalandregénytől”. A „sci-fi” élménykörhöz tartozó sci-fi-k egy része (így az *Állati elmék*, az *Én, a robot /Asimov/*, a *Harc a szalamandrakkal* és a *Marsbéli krónikák*) a „sci-fi” élménykör mellett a „modern” élménykörhöz kapcsolódik legszorosabban, vagyis ahhoz a élménykörhöz, amely legtávolabb helyezkedik el a „lektúr” és a „kalandregény élményköröktől, amelynek olvasói között legnagyobb arányban találhatók diplomás olvasók.

Az irodalmárok számára jó néhány egyéb meglepetést is okozott kutatásunk.

Elég csak például *Golding* és *Kertész Ákos*, *Camus* és *Keyes* regényei olvasatainak azonos élménykörbe kerülését megemlíteni. Nem kisebb meglepetést okozott – kiváltképpen a *Berkesi* szocialista realista írónak kikiáltó kultúrideológusok számára –, hogy a *Húszévesek* és a *Sellő a Pecsétgyűrűn* című, akkor rendkívül divatos „szocialista lektúrok” rokon-olvasatai között ott találhatók a két világháború közötti (de máig élő, ható) és korántsem szocialista szellemiségű lektúr olyan képviselői, mint az *Elfújta a szél*, a *Manderley-ház asszonya* és a *Réztábla a kapu alatt*. A viták keresztűzébe kerülő – és hol rendhagyónak, hol dekadensnek, hol szentségtörőnek bélyegzett, vagy éppen hogy szocialista realistának „szentesített” – *Rozsdametű* olvasatai egyáltalán nem az úgynevezett „szocialista eszmeiségű”, „szocialista realista” vagy „kritikai realista” művek” olvasataival mutattak rokonságot, hanem *Böll*, *Sánta*, *Faulkner*, *Abe Kóbo*, *Kosztolányi* és *Németh László* regényeinek olvasataival. Érdekes helyet foglalt el az élmény-univerzumban a *Legyek ura*: nagyon távol mindenféle lektúrtól, és elégge távol mindenféle romantikus regénytől, s közeli rokonságban nem csupán *Faulkner*, *Bulgakov*, *Böll*, *Updike* és *Camus* regényeinek olvasataival, hanem értékesebb sci-fi-k (*Lem*, *Asimov*, *Keyes művei*) olvasataival is. Érdekes képet mutat a *Svejk* élmény-rokonsága is: *Rejtő*-regények, egy *Kovai Lőrincz* kalandregény, *Merle* háborús regénye (*Két nap az élet*), valamint *Čapek* *Harc a szalamandrakkal*, *Böll* *Egy szolgálai út vége*, *Bulgakov* *A Mester és Margarita* című műveinek olvasatai. Elsőre talán nehéz rokonságot felfedezni a *Svejk*, valamint *Böll* és *Bulgakov* regényei és azok élmény-lenyomatai között, az iróniájuk és olvasóik irónia iránti érzékenysége/érzéketlensége azonban fontos részét képezheti a magyarázatnak.

Kutatásunk „élménytérképe” jól egészítette ki *Gereben Ferenc* „ízléstérképét”: például a mi ötféle lektúr, tovább „kalandregény”, „krimi”, „sci-fi” és „háborús realizmus” élmény-kategóriáink *Gereben* „bestseller I.”, „bestseller II.” és „lektúr” ízléskategóriáit¹⁰⁷ (1998:119).

¹⁰⁶ Ez akkor sokak – könyvtárosok, irodalmárok – számára nem kis meglepetést okozott.

¹⁰⁷ „Bestseller I.”: a nagy irodalom látszatát keltő, általában mély érzelmi hatásra törekvő félművészi vagy álművészi irodalom dominanciája, értékes klasszikus, esetleg modern művek társaságában”. „Bestseller II.”: A bestseller önmagában vagy romantika, lektúr, illetve ifjúsági irodalom társaságában. „Lektúr”: a szórakoztató irodalom direkter és vulgáris műfajainak: kaland-, bűnügyi és akciós regény stb. dominanciája, tipikus kiegészítő: romantika.

Gereben a kurrens olvasmányok, valamint a kedvenc művek és olvasmánytípusok összetétele és viszonylatrendszere alapján sorolta az olvasókat különböző ízléskategóriákba. Az általa „bestseller” kategóriába sorolt *Szilvási*, *Dallos* és *Mitchell* regények olvasataik alapján besorolhatók a „lektűr” élménykörbe, közelebbről azonban annak három különböző – „régí lektűr”, „társadalmi lektűr”, „kulturális lektűr” nevű – élményalakzatába. A 4. tábla alapján úgy tűnik, hogy a „lektűr” élménykör nem túl erősen kapcsolódik a „realizmus” és „romantika” élménykörökhöz, továbbá megerősíti annak a jogosságát is, hogy az ízlés árnyaltabb leírásához jól használhatók a „krimi” és „kalandregény” élménykörök a *Gereben*-féle „Bestseller I”, „Bestseller II” és „Lektűr” ízléskategóriák mellett.

A *Gondos*-féle ízlésalakzat- és a *Balogh-Kamarás*-féle élményalakzat-kutatások időnkénti megismétlésével szépen felvázolható lenne az ízlés dinamikája, az irodalmi ízlés története. Mivel, sajnos, hasonló vizsgálatok később nem készültek, így az irodalmi élményvilág alakulásáról – megfelelő mélységű feltérképezése híján – kellőképpen pontos és hiteles adataink nincsenek. Vannak azonban olyan kutatások – elsősorban *Gereben Ferenc* és *Nagy Attila* jóvoltából –, melyek segítségével megalapozott hipotéziseket tehetünk az irodalmi ízlés alakulásáról. A romantika és neoromantika mellett éppen ez a lektűr-ízlés jellemzi az ezredforduló irodalmi élményvilágát a negyvenen felüliek körében, és ezt kezdi felváltani a negyvenen aluliak rétegében a *S. King*, *R. Cook*, *D. Steel* műveivel jellemezhető lektűr-irányzat. Mindez természetesen korántsem jelenti azt, hogy ne befolyásolta volna az úgynevezett szocialista ideológia és kultúrpolitikai az irodalmi élményvilágot, de nem jobban, mint *Bulgakov*, *Dosztojevszkij*, *Camus*, *Marquez*, *Mészöly Miklós*, *Nagy László*, *Németh László*, *Ottlik Géza* vagy *Pilinszky János*, valamint a „nyugati” írók művei. És ne felejtjük, hogy még a „szocialista” jelzőt is kiérdemlő *Fejes Endre*, *Kertész Ákos*, *Ajtmatov* és mások műveit is a „rendszer ellen olvasta” az olvasók többsége.

1999-2000-ben egy közel 300 fős – zömmel tizen- és huszonévesekből álló, eléggé eltérő olvasó-csoportokból¹⁰⁸ összeálló – mintán vizsgáltam az *Iskola a határon* fogadtatását és befogadását. A befogadói háttér vizsgálatához – egyebek mellett – a legnagyobb olvasmány-élményekre, valamint 53 irodalmi mű és film ismertségére és kedveltségére is rákérdeztünk. A természetesen a 3-6 legnagyobb élmény együttese is felfogható az olvasói élményvilág lenyomatának. Elemzésükkor számolni kell azzal, hogy a közöttük szereplő szerzők (többen nem műveket soroltak fel, hanem kedvenc szerzőiket) és művek az olvasástörténet különböző időszakait képviselik, méghozzá különböző súllyal.¹⁰⁹ Másik rétegét képezik a legnagyobb élményeknek a friss nagy élmények, amelyek vagy hosszú ideig megmaradnak mércének, vagy esetleg egészen rövid időn belül kiesnek a legnagyobbak közül. A leg-ek mint olvasatok egymást erősítik vagy gyengítik, egymást értelmezik. Amennyiben az egyetlen *Bűn és bűnhődés* mellett öt-hat krimi szerepel, sokkal kevésbé valószínű az, hogy az ízlést a *Dosztojevszkij*-mű uralja, jóval inkább az, hogy a *Bűn és bűnhődés*-t is bűnügyi regényként

¹⁰⁸ A tizenévesek: állami és egyházi gimnáziumba járó diákok, szakmunkástanulók, katonai középiskolások (csak fiúk). A huszonévesek: végzős irodalom szakos főiskolások és egyetemisták, végzős katonatiszt-növendékek (csak férfiak), katolikus, református és Krisna-hívő klerikusok (férfiak és nők fele-fele arányban), végzős műszaki egyetemisták és mérnökök. Idősebbek: 30-50 éves irodalom szakos tanárok, 50 év feletti szellemi dolgozók.

¹⁰⁹ Egy gyerek- vagy serdülőkori olvasmány úgy is bekerülhet a leg-ek közé, mint az azóta is megközelíthetetlen, „örök” csúcselmény, de úgy is, mint későbbi élmények által felülrít, és inkább csak olvasástörténeti jelentőségű élmény. Amikor egy felnőtt olvasó az *Egri csillagok* mellett kizárólag csak a *Pál utcai fiúk*-at, a *Winnetou*-t és a *Vuk*-ot említi, egy sajátos, ha tetszik infantilis élményvilággal állunk szemben. Ha az *Egri csillagok* mellett *Mann*, *Camus*, *Esterházy* és *Nádas* művei szerepelnek, szinte bizonyos, hogy az utóbbiak uralják az illető élményvilágát.

olvasta az illető. Más a helyzet, ha valaki a remekírók mellett kedvenc szórakoztató olvasmányát is megemlíti. Azt sem szabad elfelejteni, hogy az iskolai kötelező olvasmányoknak és az éppen divatos műveknek más művekhez képest nagyobb esélyük van arra, hogy a legnagyobb élmények közé bekerüljenek.¹¹⁰

Bár a minta természetesen még a (mai) huszonévesekre sem reprezentatív, egy és más azért kirajzolódni látszik a legnagyobb élmények szerkezetéből:

<i>a legnagyobb élmények között szereplő regény (elemszám)</i> ↓	A vele együtt leggyakrabban említett szerzők és művek (sorrendben) ¹¹¹	<i>a legjellemzőbb élménykörök</i> ¹¹²
Asimov: Alapítvány (6)	<i>Száz év magány, A sziget, A Mester és Margarita</i>	„sci-fi”, és „modern”
Bulgakov: A Mester és Margarita (27)	Dosztojevszkij, T. Mann és Tolsztoj regényei, <i>Száz év magány</i>, József Attila költeményei, <i>Iskola a határon, Utas és a holdvilág</i>, Pilinszky versei	„modern”, „mai realizmus”, „klasszikus realizmus”
Defoe: Robinson (6)	Fekete István regényei, <i>Egri csillagok, Az arany ember, Pál utcai fiúk, Kincskereső kisködmön</i>	„ifjúsági”
Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés (33)	Tolsztoj regényei, A Mester és Margarita, Száz év magány, Varázshegy, Karamazov testvérek, A legyek ura, A gyűrűk ura, Orwell regényei, Dürrenmatt drámák, József Attila, költemények	„mai realizmus”, „modern” „klasszikus realizmus”
Exupéry: A kis herceg (11)	Dosztojevszkij, Gárdonyi, London és Hesse regényei, <i>Légy jó mindhalálig, Pál utcai fiúk, József Attila költeményei</i>	„mai realizmus”, „modern”, „klasszikus realizmus”, „ifjúsági”
Fekete: Tüskevár (15)	Fekete István regényei, Egri csillagok, Az arany ember, Pál utcai fiúk, Kincskereső kisködmön, Rómeo és Júlia, Sienkiewicz, S. King és Szabó Magda regényei	„ifjúsági”, „romantika”, „mai realizmus”
Gárdonyi Egri csillagok (31)	Jókai, Fekete István, Dosztojevszkij, Kosztolányi, Sienkiewicz, Szabó Magda és Verne regényei, Winnetou, Kincskereső kisködmön	„romantika”, „ifjúsági” „kalandregény”, „mai realizmus”

¹¹⁰ Ebben a kutatásban az olvasmány-univerzumot 53 művel (26 regénnyel, 21 filmmel, 5 költővel és Örkény egyperceseivel) modelleztem. A könnyedebb műfajokat ez alkalommal inkább a filmek képviselték, a regények közül csak *Dumas, Knight, Milne, Rejtő, Verne* és *Vallace* művei. Az 53 mű között a következők tartoztak azok közé, melyek olvasatai a mai huszonévesek élményvilágának meghatározó jegyei, amelyek a kérdezettek legalább 40 százalékának tetszettek vagy nagyon tetszettek: *Micimackó, József Attila, Örkény egypercesek, Ady, Légy jó mindhalálig, Ben Hur, Bűn és bűnhődés, A legyek ura, Gróf Monte Christo, Weöres és Pilinszky költeményei*, valamint két film: *Sose halunk meg és a Volt egyszer egy vadnyugat*. A két film leginkább a középiskolásoknak, *Pilinszky* és *Weöres* költeményei, valamint a *Dosztojevszkij-* és a *Golding-regény* leginkább az egyetemistáknak és a diplomásoknak tetszett legjobban. *Örkény* a legutóbbi tíz évben lett a fiatalabb nemzedék – s főképpen annak iskolázottabb rétegeinek – alapélménye (Kamarás 2002).

¹¹¹ Kövér betűvel a domináns szerzők, művek és élménykörök.

¹¹² Kiegészítve az „ifjúsági” élménykörrel, melynek jellemző olvasatai: *Pál utcai fiúk, Légy jó mindhalálig, A kis Herceg, Micimackó, Tündér Lala* és *Fekete István regényei*. Kövér betűvel a domináns élménykörök.

Golding: A legyek ura (13)	Dosztojevszkij és Tolsztoj regényei, Örkény egypercesek, Shakespeare művek, <i>A Mester és Margarita</i> , <i>Légy hű önmagadhoz</i> , <i>Micimackó</i> , 1984, <i>Egerek és emberek</i> , <i>Zabhegyező</i> , József Attila költeményei	„mai realizmus”, „modern”, „klasszikus realizmus”
Hesse: Üveggyöngyjáték (5)	Dosztojevszkij regényei , Mann és Mészöly Miklós regényei, Pilinszky művei	„mai realizmus”, „modern”
Hugo: Nyomorultak (9)	Örkény egypercesek, Fekete István, Jókai, Kundera, Móricz és Salinger regényei, Goethe művei	„romantika”, „ifjúsági”, „modern”
Jókai: Az arany ember (11)	Fekete István, Jókai és Kosztolányi regényei , <i>Pál utcai fiúk</i> , <i>Egri csillagok</i> , <i>Légy jó mindhalálig</i> , <i>Rómeó és Júlia</i> , <i>Robinson</i>	„ifjúsági”, „romantika”
Kafka: Átváltozás (7)	<i>Bűn és bűnhődés</i> , <i>Arany virágcserep</i> (E. T. A. Hoffmann), 1984, Örkény egypercesek, Tolsztoj regények	„klasszikus realizmus” „mai realizmus”, „modern”
Kosztolányi: Édes Anna (5)	<i>Az arany ember</i> , <i>Egri csillagok</i> , Dosztojevszkij, Móricz és Szabó Magda regényei, Dürrenmatt művei	„ifjúsági”, „mai realizmus”
Kundera: A lét elviselhetetlen könnyűsége (12)	Dosztojevszkij és Steinbeck regényei, <i>A huszonkettes csapdája</i> , <i>Zabhegyező</i> , <i>A Mester és Margarita</i> , <i>Utas és holdvilág</i> , <i>Tréfa</i> (Kundera), <i>Varázshegy</i> , <i>Száz év magány</i> , 1984, Örkény egypercesek, Pilinszky versei	„modern”, „klasszikus realizmus”, „mai realizmus”
Mann: Varázshegy (5)	Dosztojevszkij és Mann regényei , <i>Termelési kisserregény</i> , <i>A Mester és Margarita</i> , <i>A lét elviselhetetlen könnyűsége</i> , <i>Iskola a határon</i>	„mai realizmus”, „klasszikus realizmus”, „modern”
Marquez: Száz év magány (13)	Dosztojevszkij és Hesse regényei , <i>A Mester és Margarita</i> , <i>A huszonkettes csapdája</i> , Krúdy, Németh László, Orwell és Tolsztoj regényei, Shakespeare drámái	„klasszikus realizmus”, „mai realizmus”, „modern”
Orwell: 1984 (8)	Dosztojevszkij, Hesse, Kundera, Móricz, Orwell és Tolsztoj regényei, <i>A legyek ura</i> , <i>Nyomorultak</i> , <i>Átváltozás</i> (Kafka), <i>Utas és holdvilág</i> , Örkény művei	„mai realizmus”, „romantika”, „klasszikus realizmus”
Salinger: Zabhegyező (6)	Kundera regények , Örkény novellák , <i>A legyek ura</i> , <i>Száll a kakukk fészkére</i> , <i>A huszonkettes csapdája</i> , <i>Száz év magány</i> , Dosztojevszkij és Hesse regényei	„modern”, „mai realizmus”
Sienkiewicz: Quo vadis (10)	Hesse, Kodolányi és Tolsztoj regényei, <i>A Mester és Margarita</i>	„mai realizmus”, „klasszikus realizmus”, „romantika”, „ifjúsági”
Szerb: Utas és holdvilág (7)	Dosztojevszkij, Hesse, Hrabal, Krúdy, Mann és Tolsztoj regényei, <i>A Mester és Margarita</i>	„mai realizmus”, „modern”, „klasszikus realizmus”
Tolsztoj: Anna Karenina (5)	Dosztojevszkij, Mann, Móricz és Németh László regényei, <i>Száz év magány</i> , <i>A Mester és Margarita</i> , <i>Utas és holdvilág</i> , József Attila költeményei, Kosztolányi művei	„mai realizmus”, „klasszikus realizmus”, „modern”

6. tábla

Érzékelhetően visszaköszönnek a hetvenes évek elején feltérképezett élménykörök, vagyis eléggé szembetűnő az irodalmi élményvilág folytonossága. Ha összehasonlítjuk a hetvenes évek eleje és az ezredforduló tizen- és huszonevéseinek irodalmi élményvilágát, a hazai

olvasástörténet újabb fejleményeiként¹¹³ regisztrálhatjuk a legnagyobb élmények között megjelenő következő szerzőket és műveket: *Bulgakov: A Mester és Margarita*¹¹⁴, *Marquez: Száz év magány*, *Orwell: 1984*, *Ottlik: Iskola a határon*, *Szerb: Utas és holdvilág*, valamint *Hesse*, *Hrabal*, *Kafka*, *Kundera* regényei. Érdemes megemlíteni, hogy *Orwell 1984* című regényének ebben az élménykörben van ugyan romantikus olvasata is, de alig-alig van sci-fi-szerű olvasata. Nagyon sajátos az *Édes Anna* besorolása a mai huszonévesek irodalmi élményvilágában gyakori „ifjúsági” olvasataival.¹¹⁵

Megállapíthattam, hogy a vizsgált művek¹¹⁶ olvasatai nagyjából egy olyan élménykörbe tartoznak, amely a „modern–posztmodern” nevet viselhetné. Valamennyi vizsgált mű legközelebbi olvasatai között ott találhatók *József Attila* és *Pilinszky* költeményei, a *Bűn és bűnhődés* és *A Mester és Margarita*, *Örkény egypercesei* és a *Micimackó* mint az élménykör közös nyelvét alkotó műveinek ezekhez közelálló olvasatai.

„Új világ köszöntött ránk, amely az olvasáskultúrában is új korszakot hozott. Számolnunk kell azzal, hogy a szépirodalom, amely – a demokrácia profi politizálási színtereinek kiépülésével – Közép-Európában jelentős pozíciókat veszített a társadalmi-politikai életben, az olvasmány-szerkezetben is további tért veszített. Számolnunk kell azzal is, hogy a szépirodalmon belül tovább nő a felületesebb, a világdívat hullámain hozzánk érkező új keletű olvasmányok népszerűsége, és csökken a hagyományos érték, a klasszikusok és általában a magyar irodalom szerepe.”¹¹⁷ Vagyis a vizuális kultúrában korábban is radikálisabban jelentkező globalizációs jelenségek (melyek sokszor az amerikanizálódás köntösét veszik magukra) immár egyre nagyobb tért hódítanak az olvasáskultúrában is”, írja *Gereben* (2002:37-38). Kérdés, persze az, hogy mennyire erős ez a tendencia. Az ilyen fajta tényeket és trendeket jól ismerők sem igen számítottak arra, hogy az olvasásról leszokott gyerekek milliói veszik kézbe a *Harry Potter*-könyveket, közülük több száz ezren azóta egyéb könyveket is. Másfelől több kutató megfigyelte már, hogy a rendszeresen internetezők és a szappanopera-rajongók (hazánkban még ők vannak többen) habitusa, életvilága jelentősen eltér: előbbieik jóval többet beszélgetnek és olvasnak, mint az utóbbiak. *Gereben* is jelzi, hogy az internet-használók leggyakoribb és legkedvesebb olvasmányai körében az átlagosnál gyakoribb a modern irodalom, de ritkább a hagyományos értékes irodalom, valamint az is, hogy a számítógépes kultúrától legtávolabb az általa „romantikus”, a „lektúr” és a „bestseller II.”¹¹⁸ ízlésképlettel jellemzett olvasók állnak (2002: 37). Mindez arra látszik utalni, hogy a hazai irodalmi élményvilágot illetően fő tendencián belül ellenkező irányú mellékáramlatok is működnek, vagy talán még arra is, hogy a művészi értékek esélyét illetően egyértelműen eléggé negatív uralkodó tendencia – akár a nem túl távoli jövőben – meg is változhat.

¹¹³ Némelyikük már nem vadonatúj, hiszen már 10-15 évvel ezelőtt felbukkant.

¹¹⁴ Ezek szerint a Bulgakov-regény kötelező olvasmánnyá válásával nem járt együtt olyan mértékű presztízs-vesztés, mint azt sejteni lehetett.

¹¹⁵ A magyarázatban számolni kell azzal, hogy a Kosztolányi-regény sokak számára kötelező olvasmány volt, s ez a státus más kötelező olvasmányokhoz kapcsolta.

¹¹⁶ Vagyis a *Bulgakov*-, *Esterházy*-, *Golding*-, *Hesse*-, *Kosztolányi*-, *Musil*- és *Nádas*-művek.

¹¹⁷ Ez már be is következett.

¹¹⁸ Bestseller kedvencek önmagukban, illetve egyéb szórakoztató irodalom társaságában.

3.8. Értelmezés

„Az olvasó által az olvasás megkezdésekor aláírt szerződés a konvenció”, fogalmaz frappánsan *N. Frye* (1998:66-67). Hozzá kell tenni, hogy ez a szerződés nem minden esetben köthető meg, hiszen az olvasók egy része az adott mű által képviselt konvencióban nem járatos, csak valamelyik többé-kevésbé hasonlóban. Természetesen az adott konvencióban való otthonosság sem jelent még garanciát a befogadásra: egyfelől azért, mert a művészi értéket képviselő mű a konvención belül mindig egyedi és eredeti, másfelől a tematika idegen, meglepő, taszító lehet a befogadó számára.¹¹⁹ Így aztán még a „szerződést megkötő” olvasóra is részben érvényes az, amiről *Jádi Ferenc* pszichiáter beszél – amit egyébként az *Ottlik*-regény olvasás-folyamatában is tapasztalhattunk –, hogy „Az ember bensője és a világ között valami dialógus alakul ki. Minél inkább elismerjük, hogy milyen a világ, a világ is annál inkább elismeri, hogy mi milyenek vagyunk. A művészet és mindenfajta kreatív tevékenység olyan, hogy játszunk, de nem tudjuk, mi a kártya, és azt sem tudjuk, milyen szabályok érvényesülnek, hanem menet közben alakítjuk ki ezeket a szabályokat, és változtatjuk is őket” (Monory, Tillmann 2000: 214-215). A valódi művészi alkotás habitualizált cselekvés háttere előtt újítások előterét (Berger, Luckmann 1998:80) képezi. Még a „szerződést kötő” olvasó számára is mindennapi valóságába nem illeszkedő problémát jelent, amit megpróbál bevonni a problémamentes körön belülré (Berger, Luckmann 1998: 44). Ez – az előbb említett okok miatt – azoknak az olvasóknak sem sikerül mindig könnyedén, akik „szerződést kötöttek”. Érezkelhettük, hogy az olvasók a számukra idegen, zavaró képzeteket az általuk rendszeresen használt kategóriák és képzetek kontextusába illesztették. Ezt vagy úgy tették, hogy az ismeretlent valamilyen ismerős kategóriába helyezték (a reprezentálandó hasonlóságát hangsúlyozva általánosítással¹²⁰, különlegességét emelve ki partikularizálással¹²¹), vagy pedig megnevezéssel (László 1999: 17). Jól kivethető volt az a tendencia is, hogy a cselekményes olvasmányokhoz és izgalmas történetekhez hozzászokott olvasók sok mindent elkövetnek, hogy a regényt az ő fogalmaik szerinti történetté alakítsák, még hozzá a számukra ismerős történetek (köztük saját történetük) sémájára. Míg a konvencióban való otthonosság nem jelent garanciát a befogadásra, a konvencióban való járatlanság kifejezetten akadálya a tetszéssel fogadásnak, a megértésnek és az értelmezésnek is, vagyis általában a művel való dialógusnak. Az *Ottlik*-regény befogadási folyamatát vizsgálva megfigyelhető volt az is, hogy az olvasás előrehaladtával egyre nő az elvonatkoztató értelmezések aránya, s ha nem is ilyen határozottan, de növekedik az árnyalt értelmezések hányada is. Egyre erőteljesebben jelenik meg az értelmezés morális dimenziója, ezen belül is elsősorban a jó–rossz sémában értelmezés.

3.8.1. Védekezés a komplexitással szemben: olvasói redukción

„A mű narratív sémája nem az eseményeket és a változásokat előidéző szándékos cselekvés okozati viszonyaiban elrendezendő séma, nem előrehaladó, kumulatív elbeszélés, hanem befelé mélyül. Nem a következmény viszonyaiban rendeződik el, hanem a kifejtés és az értelmezés viszonyaiban. Egy esemény azáltal lesz a narratív viszonyok csomópontja, hogy nem

¹¹⁹ Elégge szélsőséges, mégis említésre méltó eset: egy *A Mester és Margarita* című *Bulgakov*-regénnyel foglalkozó szemináriumon résztvevő diák számomra megmagyarázhatatlan módon idegenkedett a regénytől, különösen a *Berlioz*-számmal történtek taszították, pedig volt érzéke az iróniához, és teljesen otthonos volt ebben a konvencióban a frissen végzett irodalmár fiú. Kiderült, viselkedésének oka, hogy édesapja egy mozdony kerekai között lelte halálát.

¹²⁰ Az *Ottlik*-regényben például Ötvenévi cselekedetét többen a „bátor tett” kategóriába sorolják.

¹²¹ Ötvenévi döntését hiúságával magyarázzák, mondván, „a tisztek kedvenceként úgy gondolta, többet számít a szava”.

következik be. Az irodalmi mű nyitott mű, nem tükörkép, hanem diskurzus a világról”, írják *Kisbali László* és *Kiss Ilona*. Ebbe a diskurzusba kellene bekapcsolódnia az olvasóknak, ami egyáltalán nem könnyű, hiszen az olvasók többsége hallgatni, szemlélni, élvezni szokta a regényeket. Ami végképpen nem könnyű: meghallani a különböző diskurzusok közötti áthallásokat, kitölteni a diskurzus kipontozott részeit, folytatni a megszakadó diskurzust. Ebből a „hangzavarból próbálnak” az olvasók „értelmes” hangokat kihallani, ha másképpen nem megy, a „zavaró hangok” kikapcsolásával. Az irodalmi mű – mint nyitott mű – többretegű, gazdagságával és összetettségével az olvasó viszonylag korlátozott, szűkös tudata áll szemben, ezért mondhatja *Ingarden*, hogy „az irodalmi művet sohasem teljes egészében, valamennyi rétegében és összetettségében, hanem mindig csak részlegesen, úgyszólván perspektivikus rövidülésben ragadjuk meg” (1977).

Az ízlés, az olvasói stratégia, az olvasói horizont nem gyömöszölhetők bele a „szociológiai” feliratú skatulyába. Még a „művelt olvasó” sem, hiszen mit is jelent a műveltség? Semmiképpen sem csak iskolai bizonyítványt vagy bőséges ismerettárat, hanem tudatos viszonyulást a természethez, önmagunkhoz, társainkhoz (a társtól a társadalomig, beleértve ezek műveit is) és a transzcendens dimenzióhoz (beleértve a napfelkelte szépségétől a fantázia termékeiig, a mindennapi élet szabályait hatályon kívül helyező játék örömétől az imáig). A műveltség, vagyis a viszonylatokban (reflexiókban) való gazdagság a többdimenziós ember megélt tudása. Csakhogy még a többdimenziós embernek is sajátja az, hogy – mint *Eslin* írja – olvasóként mindig „szemben áll a művészi módon sokrétű szöveggel és védekezik ellene, a védekezésre pedig jó oka van” (2005:147). A viszonylatokban gazdag olvasó esetében azonban ebből a szembenállásból, ellenállásból párbeszéd alakulhat ki, és ennek keretében az íróval való társ-szerzőség is. A viszonylatokban szegény ember, aki általában szegényesen viszonyul olvasmányaihoz is, s azok összetettsége és a gazdagsága ellen redukcióval védekezik, a maga képére formálja, redukált világához igazítja a művet. És bizonyos mértékig minden olvasó szegényebb a kelleténél. „Az olvasó sohasem léphet túl egy felső határon – figyelmeztet a művészetpszichológus. – A mű viszont mindig efölött van.” (Halász 1996:237)

Józsa Péter (1986/b) – még egy normatív szemléletű hermeneutika jegyében – nem redukcióról, hanem a félreértésről beszél, s annak öt típusát állapítja meg:

- a) a szöveg tényszerű elemeinek megmásítása;
- b) a cselekmény rekonstruálásnak nehézségei;
- c) az elbeszélés logikájának meg nem értését (például happyend követelése);
- d) a fikció logikájának meg nem értése (például a valósághoz hűtlenséggel vádolás);
- e) megmerevedett rácsok és sémák alkalmazása a műre.

Valóban, nemcsak nyitott műről, hanem nyitott (rugalmas) olvasási stratégiákról és értelmezési sémákról is beszélhetünk, ugyanakkor a redukciót nem tekinthetjük kudarnak, primitív vagy rossz olvasatnak, alacsony szintnek még akkor sem ha ezek a fogalma eléggé gyakran összekapcsolhatók. Először is azért nem, mert minden olvasó redukál. Másodszor azért a redukciónak fokozati vannak. Harmadszor azért, mert lehet egy redukáló értelmezés mélyebb, mint egy összetettebb olvasat. Negyedszer azért, mert egy egészében árnyalt értelmezésen belül lehetnek redukciók. Ugyanez másképpen: a mű bizonyos rétegeihez fűzhetünk redukáló, más rétegeihez árnyalt olvasatot. Amikor pedig egy-egy olvasatott árnyaltunk¹²² tekintünk, az uralkodó sémákhoz képest tartjuk árnyaltnak, nem egy norma világítótornyanak fényében.

¹²² Ezt a kifejezést fokom használni – bármennyire is normativitást sugallhat olvasóim egy részének –, mert szerencsésebbnek tartom a „mély”, „megfelelő”, „összetett”, „elaborált” jelzőknél.

Kéziratom egyik lektora, *Korda Eszter* az árnyalt értelmezési kódot megfelelőnek tartja az olyan kiemelkedő remekművek vizsgálatánál, mint *Bulgakov*, *Ottlik*, *Kertész Imre* regényei, de kérdésesnek a népszerű, szórakoztató irodalom esetében. Természetesen nem gondolom, hogy a lektúr adekvát befogadása módja valamilyen árnyalt olvasási stratégia lenne, mert ha ezzel próbálkozna az olvasó, aki egyáltalán rendelkezik ilyennel, könnyűnek találná a más értelemben könnyűt, amelyet könnyű fegyverzetben kellett, lehetett volna olvasni, élvezni.¹²³ „Miközben aggódok Mester és Margarita szerelméért, nagyon is adekvátnak értelmezhetem Wolandék moszkvai jelenlétét, és várhatom izgatottan a következő Jézus-regény részletét”, érvel tovább *Korda*. Természetesen ilyen is előfordul, de olyan is, hogy – legalább ennyire gyakorta –, hogy a csupán szerelmes regény stratégiával olvasó redukáló értelmezést ad az egészre, sőt olykor nemcsak az egészre, hanem magára a kiragadott szerelmi szálra is, mert például nem érti, hogy miért oly fontos Margaritának a regény és maga Pilátus. „Mi van, ha az olvasó pontosan olyan mélyen érti-érzi a művet, mint a szakirodalomból és a recepció-történetből szintetizáló tudós szerint adekvát, csak nem tudja olyan szinten megfogalmazni, és azért tűnik redukciónak?”, folytatja érvelését *Korda*, feltehetően olvasóim többsége nevében. Ez valóban korlátja minden ilyen vizsgálódásnak. Mindig rejtve marad nem kevés árnyalt olvasat. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy az, aki nem tudja megfogalmazni „magas szinten” érzéseit, nagy valószínűséggel – ezt bizonyítottuk – nem is érez mélyen, hiszen nem az ötöst vagy a négyest, hanem csak a kettest vagy az egyest karikázta be a „Tetszett?”, „Hatott?” kérdések válaszlehetőségei közül. Tehát ha nem is lehet kiküszöbölni a megfogalmazási „csatornazajt”, egy tapasztalt kutató jócskán képest csökkenteni.

A MESTER ÉS MARGARITA PÉLDÁJÁN

A szereplők értelmezésében a következő redukciókat találtam:

a) Fény-árnyék figurákból fekete-fehérek. Woland egyik szeme fekete, a másik zöld, Margarita elkényeztetett úriasszonyból lett múzsa, majd „politizáló” boszorkány, a Mester a Pilátus-regény bátor írója és gyáva elárulója, a nyakában ikonnal ördögöt űző Iván egy vallásellenes költemény szerzője, ugyanakkor a biblia történet folytatását mint az igazságot megálmodó ex-költő, Lévi Máté a hűséges, de tanítóját nem értő tanítvány, Pilátus rettenthetetlen katona és gyáva uralkodó. Hogy érthetővé váljék a diskurzus, akár csak két szereplő között, az olvasók jelentős része a fényből és árnyékból összegyúrt személyekből egyértelmű fekete-fehér figurákat gyártott, a következő módokon:

a1) A szereplők = cselekedeteik. Így lesz Wolandból bajkeverő, Margaritából házasságot törő, Berliozból póruljárt, a Mesterből örült, szerelme elárulója. Ezekben az esetekben – leggyakrabban a szakmunkások, a középiskolai diákok és a középfokú végzettségű szellemi dolgozók körében – a kategorizálás és a minősítés is elmarad, a regény hősei egyszerűen egy történet szereplőivé válnak.

a2) A szereplők = sorsuk. A fény-árnyék szereplőkkel nehéz rokonszenvezni, nehéz megítélni őket, de lehet őket sajnálni. Így válik „szegény szerencsétlenné” elsősorban a középiskolás diákok szemében Berlioz, a Mester, a vallásos diákok szemében Pilátus, a középiskolás diákok és a vallásos olvasók szemében Pilátus és többek szemében a Mester. Jellemző, hogy akkor nő meg jelentős mértékben Iván iránt a rokonszenv, amikor bekerül az elmeegógyintézetbe, és nem akkor, amikor szembeszáll a gonosszal (annak ellenére, hogy akkor még Woland nagyon sokak szemében ugyanaz, aki Iván szemében).

¹²³ Más kérdés, ha valaki ilyen fegyverzetben olvassa, mondjuk *A. Christie*-t, de összetettebb kódokat is ismer, észreveheti, hogy ez a regény másodszor olvasva is élvezhető, annak ellenére, hogy már tudja, ki a gyilkos, mert a szerző nem csak a nyomot veszi észre, de – humorral, iróniával, bölcsességgel – a lelkekbe is belelát.

a3) Megismerés helyett ítélezés. Az erkölcsi ítélezés az olvasó elemi szükséglete. Módjai, szintjei igen különbözők lehetnek: ítélezhet az olvasó egy-egy eszményhez mérve, állást foglalhat átfogó etikai rendszere alapján, lehet az ítélet pozitívan és negatívan megítélt jellemvonások eredője. Lehet megbélyegzés és lehet mennybevétel. „Se törpe, se óriás, hanem egyszerűen magas” figyelmezteti az olvasót a narrátor, többen mégis gnómnak látják Wolandot, még többen, a válaszolók 40 százaléka pedig az első fejezet elolvasása után örültek. Megkapja az örült címkét Iván és a Mester is, miként Margarita a házasságtörő, Korovjov a szadista címet, érvek és bizonyítékok nélkül; elsősorban a diákoktól, a műszaki értelmiségiektől és a középfokú végzettségű szellemi dolgozóktól, de olykor a humán értelmiségiektől is.

a4) Korrelációs sémák. Egy kiragadott vonásból alakítanak idealizált papírfigurát. Így lesz több esetben a középiskolás diákok körében a művelt ateista Berlioz csak a munkájának élő, és az idegenekkel barátságos úriember, másoknál pedig a „vallásban járatos” és az „egyszerű életet él” (gondoljunk a Gribojedov-ház lucullusi lakomáira!), a „művelt ateista” vonzata. Hasonló módon vált az olvasók több csoportjában is a valóban mozgékony Varenuha tettekre, megbízható és becsületes tisztviselővé.

a5) A szereplők = egyetlen tulajdonságuk. Ez a leggyakoribb változata a személy egydimenziós papírfigurává egyszerűsítésének. Margarita szeszélyes, Lévi Máté indulatos, fanatikus (főképpen a műszaki értelmiségiek körében) és Berlioz művelt (elsősorban a diákok és a nők körében) és hitetlen (főleg a vallásos diákok körében) Jesua naiv, tiszta, álmodozó (mindhárom változat elsősorban a diákok körében), Iván izgága, befolyásolható, buta.

a6) A szereplők azonosítása más művek hőseivel. Az első fejezet olvasásakor Wolandot kalandregények kémeivel azonosították, leginkább a diákok. Wolandot legtöbbször természetesen Mefisztóval, eléggé sokan (főleg a diákok) Cipollával, néhányan Osztap Benderrel azonosították. Többen vélték felfedezni Behemótban Murr kandúrt, és olyan olvasó is akadt, aki Margaritában a „szerelméért a világ végéig is elmerészkedő” János vitézt ismerte fel, *Petőfi* „népmesei” hőseit.

a7) A szereplők azonosítása történelmi személyekkel. Elsőre természetesen sokan azonosítják Berliozt a zeneszerzővel. Az olvasók negyede-harmada Jézussal azonosítja a Jézus létezését bizonyító Wolandot, és többen a regény második feléig kitartanak elképzelésük mellett. Eléggé sokan azonosítják Jesuát a bibliai Jézussal, legtöbbször a nem vallásos diákok, legkevesebben a vallásos értelmiségiek közül.

a8) A szereplők = eszmék Jesuában sokan a jóság, Berliozban a haladás, Wolandban az igazság, Margaritában a szerelem vagy a rombolás képviselőit látják. Akad néhány diák, aki – valószínűleg iskolai sztereotípiák hatására – Wolandban és társaiban a „társadalmi visszasságok” képviselőit látják. Jó néhányan – elsősorban a diákok, a szakmunkások és a középfokú végzettségű dolgozók közül – Varenuhában a hatalom ellen bátran fellépő kisembert látják.

a9) Szereplők = szerepek. Ez volt a második leggyakoribb leegyszerűsítési eljárás. Margaritát majd mindegyik csoportban többen látják tipikus úriasszonynak, Wolandot bűvésznek és művésznek. Jellemző, hogy a Mestert elsősorban a humán értelmiségiek tartják művésznek, Jesuát a férfiak forradalmárnak, Wolandot a diplomás olvasók filozófusnak, Lévi Mátét a szakmunkások hűséges szolgának, Pilátust a diákok zsarnoknak.

Hangsúlyoznom kell, hogy a felsorolt redukciók nem azonos szinten helyezkednek el. Miért ne lehetne a szereplőket más művek hőseivel vagy akár eszmékkel azonosítani? Akkor lehet hibás eljárásról beszélni, amikor az olvasók a lehetséges értelmezésmódokkal rosszul élnek, amikor leegyszerűsítik a szereplők feladatkörét, jellemét stb. Hogy melyik értelmező eljárást tekintjük helyesnek vagy helytelennek, az a műfajtól is függ. Egy „eszmeregény” hőseit

helyes eszmékkel azonosítani, egy „jellemregény” hőseit nem. Mivel ez a regény legalább annyira „eszmeregény” mint „jellemregény”, a felsorolt redukciók közül a szereplőknek cselekedeteikre (a) és egyes tulajdonságaikra (e) való leegyszerűsítése tekinthető a legsúlyosabb hibának. Jóval kisebb hiba a szereplők sorsukra redukálása. A többi nem feltétlenül vezet hibás értelmezésre. Azt is hangsúlyozni kell, hogy a felsorolt redukciók egy része a regény „belakása” közben jellemezte az olvasói magatartást, jelentős részük azonban az értelmezés egészét is meghatározta.

b) A szereplők viszonylatainak redukciója.

b1) Az egyik szereplő bőrébe bújva. A Patriarsije Prudin megjelenő Wolandot az olvasók egy része először németnek, majd franciának véli, előbb Berlioz majd Iván szemével látva őt. „A téglá magától nem esik senkinek a fejére”, jelenti ki Woland, és – Berlioz fülével hallva – az olvasók egy része (főleg a diákok) így értelmezi: valaki, ha nem éppen Woland, Berlioz életére tör. Az első fejezeten túljutó olvasók harmadának Berlioz is és Woland is rokonszenvesnek tűnik. Sok esetben azért rokonszenveznek Wolanddal, mert Berlioz is érdeklődést mutat iránta, a tudós kollégát tisztelve benne. Iván sokak számára éppen az udvarias és művelt Berlioz szemszögéből tűnik félműveltnak és kötekedőnek. Szerepet játszhatnak a lektűrök sztereotípiái is abban, hogy a diákolvasók egy része Margaritát csupán a Mester bolygójának értelmezi, aki tőle kapja fényét, aki nélkül Margarita teljesen jelentéktelen figura lenne. Lévi Máté többnek rokonszenves, mint ellenszenves. Közülük jó néhánynak Woland kioktatása és elmarasztaló ítélete után még rokonszenvesebbé válik, mert vagy Lévi Mátéval vagy urával Jesuával azonosulnak: elsősorban a diákok és a szakmunkástanulók. A többség Ivánt a Mester szellemi örökösének tartja, ám egy jelentős kisebbség – Iván bőrébe bújva – úgy érzi, hogy a költő a Mester (vagyis egy megzavarodott, eltaposott, önmagához hűtlen ember) hatása alá kerülve feladja saját énjét.

b2) Kiegészítő szerepek. Már a cím is sokakban szerepeket (mestert és tanítványt, szobrászt és modelljét) sugallt. Még meg sem szólal Iván és Berlioz, az olvasók már „tudják” – külsejük alapján –, hogy Berlioz és Iván gazdag és szegény, tanító és tanítvány, gyáros és munkás, apa és fia. Később, további fejezetek elolvasása után éppen az okozott gondot sok olvasónak, hogy már nem működhetek ezek a szereppár-sémák.

b3) Elvont sémák kaptafájára húzva. Számos esetben az egész regény értelmezését meghatározta az, hogy a Woland és Berlioz közötti kapcsolat valamiféle jó–rossz sémában értelmeződött. Amikor Woland azt közli Berliozzal, hogy éppen egy Komszomol-tag vezette villamos fogja fejét levágni, ezt sokan azért tartják lehetetlennek, mert Berlioz jó, és a Komszomol is a jó ügy oldalán áll. Ilyen sémában értelmezve lesz Pilátusból véres kezű, érzéketlen zsarnok, Woland a rossz és Lévi Máté a jó képviselője. Így vélik Margaritát elég sokan az ördög cimborájának. Amikor a bál után, Woland szobájában Margarita a Mester fülébe súgja „a legnagyobb csábítást”, az olvasók egy része határozottan hallja, hogy a „boszorka” azt súgta, legyenek az ördög cimborái. Azok közül, akik egy-egy szereplőből áldozatfigurát készítettek, többen áldozat és bűnbak viszonyának értelmezik Berlioz és Woland, Iván és Woland kapcsolatát, mindkét esetben Wolandot kiáltva ki bűnbaknak. Sokan még Nyikanor Ivanicsot is becsületes kisembernek, Woland áldozatának tartják.

b4) Az egyik fél hatályon kívül helyezése. Néhányan végig kitartanak amellett, sokan csak a regény elején vélekednek úgy, hogy Woland nem más, mint hallucináció, hókuszpókusz, akit nem lehet és nem kell komolyan venni, és nem tekintik kommunikáló félnek, csak Berlioz lelkiállapota lenyomatának. Ennek is van irodalmi hagyománya. A *Karamazov-testvérek* vagy a *Doktor Faustus* olvasója természetesen először arra is gondolhat, hogy az ördög a szereplő képzeletének „materializálódása”. Nem emberi, tehát felfoghatatlan és értelmezhetetlen. Ez a magatartás természetesen kihathat a regény egészének értelmezésére, és ilyen olvasatokat

eredményezhet: „ebben a bolond világban semmi sincsen a helyén, minden a visszájára fordult”, „a káosszá váló világot mutatja be” vagy – ami gyakoribb – Woland, akár mint mérce, akár mint az ötödik dimenzió egyszerűen kimarad az értelmezésből: „egy író sorsának ábrázolásával a 30-as évek szovjet művészvilágát mutatja be”, „a szerelem mindent legyőz”.

Érzékelhető, hogy az olvasók többsége több-kevesebb sikerrel képes volt legalább is a kapcsolatok egy részének megragadására, ám az esetek jelentős részében vagy az egyik szereplővel azonosulva vagy rokonszenvezve, vagy túlon túl is kívül vagy felül maradva észlelték és értelmezték a szereplő közötti kapcsolatokat.

c) Az összefüggésrendszer leegyszerűsítése kapcsolatokra. A regény menetének előrehaladtával egyre növekvő hálózrendszer okozta feszültség megszüntetésének egyik gyakori módja a kapcsolatszerkezetnek egyetlen kapcsolatra, illetve párhuzamosan futó kapcsolatokra való leegyszerűsítése, a „zavaró mozzanatok”, a „zavaró harmadik” kiiktatásával.

c1) Egydimenziós regény. Mit sem törődve a „többiekkel” (vagy azokat csak epizód-szereplőknek tekintve) jó néhányan hagyományos szerelmes regényként olvassák a művet. Egyesek kékeslila románc képviselőinek, mások Faustnak és Margitnak, megint mások csábítónak és elcsábítottaknak, művésznak és műzának tekintik a főszereplőket. Természetesen sokaknak gondot okoz Woland elhelyezése ebben a sémában, aki mégiscsak eléggé nyomatékosan jelen van, még a szerelmes pár életében is. Az egyik leggyakoribb megoldás: Woland a jótevőjük. A másik: Woland a gonosz, aki ellen a tiszták szövetkeztek.

c2) A kapcsolatokról kiszakított kapcsolatok, vagyis az összefüggések meglátásának hiánya. Ez a gyakoribb eset. Sokan így értelmezik Berlioz és Woland, Pilátus és Jesua, a Mester és Margarita, Iván és a Mester kapcsolatát. Berliozt többen éppen olyan kivételnek tartják ebben a kisszerű világban, mint a Mestert, és ezért nem értik (főleg a szakmunkások, a diákok és a mérnökök), hogy miért éppen egy Komszomol-tag vezette villamos vágja le „szegény Berlioz” fejét. Ily módon közelítve nem fedezi fel a nagy többség (a kérdezettek 85 %-a) a Pilátus látomásában megjelenő fejen Tibérius császár arcvonásait. Elkönnyvelték, hogy Pilátus gonosz és gyáva, nincs szükségük egy harmadikra, hiába esik szó a felségsértésről szóló törvényről, és a császár feje helyett egyesek Jesua fejét, mások a gonoszt, megint mások magának Pilátusnak a fejét látják.

c3) A szellemi interakciók kiiktatása. Hogy Pilátussal Iván is, a Mester is és Margarita is kapcsolatba kerül, méghozzá igen bensőséges kapcsolatba, anélkül, hogy találkoznának vagy beszélgetnének egymással, csak eléggé kevesen veszik észre. Hiába jelenti ki Iván, hogy „engem már csak Pilátus érdekel, és álmodja meg ő a regény harmadik részét, Margarita azt állítja, hogy a Mester regényében az ő élete van megírva. Ezt sem hallja meg sok olvasó. Lehet értelmezni Pilátus regényét úgy, mint a bibliai történet parafrázisát, lehet úgy is, mint tanúságtételt egy történeti eseményről (ne feledjük, a Mester történész volt), amelynek Woland szemtanúja volt, egy biztos: a Mester beleavatkozhat Pilátus sorsába, szabadon engedheti. Az olvasók nagy része ezt sem veszi észre.

3.8.2. A szöveg egészének értelmezése

Amit Józsa Péter olvasási rendszernek nevez, az nagyjából egybeesik az én olvasási stratégia fogalmammal, pontosabban annak az adott olvasmányra igazított változatával. Józsa szerint „az olvasási rendszerek „nem annyira olvasási típusok, hanem állásfoglalási tendenciák”, „nem annyira értelmezési rendszerek, mint inkább az irodalmi szöveg megragadásának szintjei, megközelítésének módjai, melyek hallgatolagos értékítéletektől nem mentes állásfoglalási tendenciák”. Bizonyos mértékig vitatva Józsaé megállapítását, úgy vélem, hogy az olvasás stratégiák egyebek (attitűdök, elvárások) mellett magukban foglalják az értelmezési rendszert.

Kérdés, vajon ezek az olvasási stratégiák (rendszerek, típusok, megközelítési módok) mennyire kapcsolódnak az adott műhöz, s mennyire az egyes olvasókhoz, és mennyire tükrözik egy-egy társadalmi-kulturális réteg habitusát, ízlését. Pontosabban fogalmazva: milyen értelmezési stratégiát kapcsol a műhöz az olvasó. Igaz, maga a mű is „számol” bizonyos olvasási stratégiával, mégsem tudja sem előrelátni, sem vezérelni az olvasót, sem pedig korlátozni az olvasó önkényét. Ez utóbbit, pedig egyedül a szakmai tekintélyek és fórumok tudják bizonyos mértékig befolyásolni. Még másképpen fogalmazva a kérdést: mennyire állnak az olvasatok az irodalmi mű, mennyire az egyes olvasó – *P. Bourdieu* (2002:11-24) kategóriával – gazdasági és a kulturális tőkéjének befolyása vagy „fennhatósága” alatt? És még egy kérdés: lehetséges-e egyetlen egy vagy több dimenziós rendszerben (tipológiában) elhelyezni egy valamennyire is heterogén olvasóközönség egy-egy műre alkalmazott olvasási stratégiát.

AZ EGRI CSILLAGOK PÉLDÁJÁN

A nyolcvanas évek elején *Katsányi Sándor* és munkatársai 9-10 éves gyerekek körében vizsgálták a *Gárdonyi*-regény befogadását. *Bartos Éva* (1985:58-59) háromféle olvasatot különített el:

a) magánélet-központú (minden más történetét Gergely és Éva sorsának rendelnek alá, ők a kedvenc hőseik)	44 %
b) harc-központú (kedvenc hősök Gergely)	16 %
c) probléma-központú (megragadták a regény teljes problematikáját, összekapcsolva a haza sorsát az egyéni sorsokkal, kedvenc hősök Gergely és Dobó)	32 %
d) kevert típus	8 %

A szereplők érzéseivel és szerepeivel naivan azonosuló magánélet-központú olvasat a leggyakrabban lányregény-stratégia, a cselekmény és a tények szintjén maradó harc-központú olvasat kalandregény-stratégia jegyében jött létre, az előző kettőnél reflektívabb és árnyaltabb probléma-központú olvasatok pedig leginkább a történelmi regényeket kedvelők körében. A harc-központú értelmezésben a katonák, a magánélet-központúban a név szerint megnevezett hősök, a probléma-központúban, amelyben a vár egyenlő a hazával, s az érte való küzdelem erkölcsi kérdés, a társadalom, a nemzet képviselői védték meg Egert (*Katsányi* 1985:85).

A DOLGOK ÉS A ROZSDATEMETŐ PÉLDÁJÁN

Józsa és Leenhardt a *Perec*- és a *Fejes*-regény befogadásának vizsgálatakor olyan olvasási stratégiákat¹²⁴ különböztettek meg, melyek sem a „mindenható mű”, sem a „mindenható olvasó” tézist nem igazolják, hanem a különböző értékrendeket, szavaikkal „állásfoglalási tendenciákat” olvasnak ki a különböző olvasói megközelítésekből, eléggé eltérőeket a francia és a magyar, s a magyar olvasók körében eléggé eltérőeket a két regény esetében. A francia olvasók körében négyféle stratégiát állapítottak meg:

- a) distancia nélküli (sem kritikus, sem apologikus), a józan posszibilizmus alapján álló olvasási stratégia;
- b1) eszményként működő értékek (kultúra, közösség, szabadság, tudatosság) alapján működő, a szerző kritikájával azonosuló kritikus olvasási stratégia;
- b2) egy koherens etikai rendszer nevében (melynek fő értékei a dinamikus cselekvés, a munka, a társadalmi haladás, a komolyság és az erkölcsi szilárdság) erőteljesen kritikus olvasási stratégia;

¹²⁴ Ők olvasási rendszereknek nevezték.

c) szintetikus-szociologikus olvasási stratégia, amelynek keretében az olvasók bírálják, de nem ítélik el a hősöket.

Igaza van egyik lektoromnak, *Veres Andrásnak*, hogy ennek a stratégia-rendszernek az a gyengéje, hogy csak az olvasó és a mű összhangjára vonatkoztat, holott legalább ilyen fontos (ha nem fontosabb) a műfaji-világképi klasszifikálás, melyet – ha öntudatlanul is – az olvasó is elvégez.

A magyar olvasók körében a *Perec*-regény esetében ötféle olvasási stratégiát térképeztek fel:

a) fenntartás nélküli azonosulás;

b) részleges elfogadás és bírálat;

c) a szerző feltételezett bírálatával való azonosulás (a tartalmas élet jegyében);

d1) agresszívan kritikus és moralista (a szereplők passzivitását, felelőtlenségét és realizmus-érzékének hiányát elítélő) hozzáállás;

d2) agresszívan kritikus és moralista (a munka nélküli jólétet igénylő szereplők személyiségének elítélése);

A *Fejes*-regény esetében ettől némiképpen eltérő olvasási stratégiákat tapasztaltak: a feltétel nélküli azonosulás (az idillikusnak érzett világgal) mellett egy olyan azonosuló stratégiát is találtak, melyben az azonosulás nem személyes (nem a családdal azonosulnak), hanem elvi jellegű (a problémával azonosulnak). A kritikus olvasási stratégiák közül az egyik – mely megfelel a c-típusnak – elfogadva a regény realitását utasítja el ezt a világot, a másik pedig az általa vélt valósághoz képest kétségbe vonja az író információinak hitelességét. (Józsa, Leenhardt, 1981).

Ezekben az olvasási stratégia leírásokban legalább hat különböző szempont érvényesül:

1) distancia hiánya vagy megléte;

2) a valódiság mérlegelése (a regény az olvasó szerint mennyire tükrözi a valóságot, az igazságot)

3) azonosulás 3.1) a szereplőkkel, 3.2) a problémával;

4) morális reflexió (elfogadás és kritika) és hiánya d1) morális reflexió a személyekre d1) a társadalmi-politikai rendszerre;

5) szociológiai reflexió és hiánya;

6) szintézisre törekvés és hiánya.

Az értelmezések minősége (szakszerűsége, mélysége) kimondottan nem, csupán a „distancia hiánya” és „szintetikus” jelző által van képviselve ebben a rendszerben, ám ezek eléggé egyértelműen utalnak az értelmezés különböző (az előbbi alacsonyabb, az utóbbi magasabb) szintjeire. *Józsák* – talán helyesen – nem építettek ki ezekből az elemekből egy olyan többdimenziós rendszert, amelyben elhelyezhetők a különféle művek és olvasórétegek olvasási stratégiái – és ezek részeként – értelmezési rendszerei.¹²⁵ Az általam vezetett kutatásokban – talán nem óvakodva eléggé a bölcsek követét kínáló elegáns rendszerek csapdájától – erre törekedtem.

¹²⁵ *Leenhardt* elemzéseit jobban áthatja a szociologizmus jegyében született prekonceptió, *Józsa* inkább abból indul ki, ami a válaszokban van: előbb a statisztikai megoszlások, utána a korrelációk, utána az értelmezés. Akár feladva hipotéziseit, kérdéseket hagyva.

EGY ÖRKÉNY- ÉS EGY SÁNTA-NOVELLA PÉLDÁJÁN

Nem ismerve még *Józsa* és *Leenhardt* olvasási rendszereit a két novella négy országbeli olvasói körében végzett befogadás-vizsgálatában összegyűjtött értelmezéseket a következő kategóriákba soroltuk:

- a) a cselekmény mechanikus leírásai, valamint és olyan teljes félreértelmezések, melyek a „szövegfeletti szövegből” szinte semmit sem fogtak föl;
- b) a nem teljesen mechanikus értelmezésben
 - b1) sűrítések és kiemelések¹²⁶ jelzik, hogy az olvasó valamint megsejtett a „szövegfölötti szövegből”, de ez nem került összefüggésbe annak más elemeivel;
 - b2) egy-egy tényleges, de nem lényeges mozzanatra¹²⁷ épülő általánosítás;
- c) árnyaltabb értelmezésben
 - c1) több fontos elem érzékelése¹²⁸, de összegezés, összefüggések felismerése, elemzése nélkül vagy hibás következtetésekkel;
 - c2) az írói üzenetet tolmácsoló, de elnagyolt általánosítás.¹²⁹
- d) az érdemi, az eredeti írói üzenet lényegéből felfogó, de nem eredeti értelmezésben
 - d1) az egyik fontos szál kibontása, elemzéssel,¹³⁰
 - d2) a mű lényegére vonatkozó, összegező, de egy kissé elnagyolt általánosítás.¹³¹
- e) az érdemi, az eredeti írói üzenet lényegét felfogó, eredeti értelmezésben
 - e1) intuitív-azonosuló-elemző értelmezés. A szereplőket követve, fontos részletek mögöttését megérezve-megsejtve jut el lényeges dolgok felismeréséig.¹³²
 - e2) átlátva-összegező értelmezés, mely megtalálja azt a nézőpontot, ahonnan jó rálátás nyílik a műre.¹³³ (Fogarassy, Kamarás 1981:139-143).

¹²⁶ Például említik Bánné terhességét vagy a látogató halálos betegségét.

¹²⁷ Például az *Örkény*-novellában a háború, a jótékonyság és a szegénység.

¹²⁸ Például: „Talán azért hagyott egy fát maga után, mert nem sikerült az életben maradandót alkotnia, mert megakadályozta ebben a fasizmus rémuralma”, „az unatkozó katonák szórakoznak a dolgozó emberekkel”, „Megalázkodnak, mert nincs semmi erejük és hitük, mint a partizánoknak”.

¹²⁹ Például: „Be akartra mutatni, milyen módszerekkel küzdenek hatalomért a nácik, minden embert üldöznek, akik mások javát teszik életcéljukká”, „A szovjet ember nem ad ki senkit”, „Mindenki-nek szüksége van valamire, ami az övé”.

¹³⁰ Például: „A két szegény fölött a fegyveres hatalmukat fitogtató nácikat mutatja be. A fiú és az öreg a maguk természetességében válaszolnak a kérdésekre, úgy, hogy életben maradhassanak.”

¹³¹ Például: „Egy halálra ítélt asszonynak az élethez való ragaszkodása. Tudja, hogy meg kell halnia, és ezért legalább emléket akar állíttatni magának, s ezt egy fában találja meg. A fiatal fa az élet szimbóluma.”

¹³² „Az öregedő nő elhagyatottságát, betegségét és megtörtségét állítja szembe az életet adó, hordozó fiatal nővel. Az idősödő nő tudja, hogy betegsége olyan, ami rövid időn belül halált hoz számára, mégis ragaszkodik, nem is az élethez, hisz tudja, hiába, hanem valamihez, ami őt összeköti az élettel, és ami túléli őt. Szinte ebben az életfában akar továbbélni.”

¹³³ „Az emberi kiszolgáltatottság lázító erejű rajza. A szituáció két végletes pólus, az abszolút hatalom és abszolút kiszolgáltatottság ellentétére épül. Az abszolút hatalom embertelenségével szemben a teljesen kiszolgáltatott, de csak megalázott, és emberségéből ki nem vetköztetett, gyengeségében is erős ember áll.”

Ebben a többdimenziós rendszerben a következő szempontok szerepelnek:

- 1) a distancia hiánya és megléte;
- 2) tárgyiasság és spekulativitás;
- 3) a részletekből és az egészből kiinduló (tárgyas-induktív és elvont-deduktív) értelmezés;
- 4) eredetiség és hiánya;
- 5) tökéletes és tökéletlen olvasat (és annak lényeges és lényegtelen elemei);
- 6) megérzés és tudatosság;
- 7) az analízis megléte és hiánya;
- 8) a szintézis megléte és hiánya;

Józsák „értelmezés-térképeivel” összehasonlítva a legszembetűnőbb különbség – kétségtávol a miénk rovására – a mi rendszerünk erőteljes normativitása, egy tökéletes olvasat feltételezése, a „lényeges”, „fontos” elemek megragadhatóságának feltételezése. Ez akkor is domináns maradt, amikor ennek ellenében megpróbáltuk beépíteni rendszerünkbe az azonos szinteken lévő különféle, de egyformán eredményes utakat, az induktív és deduktív, az intuitív és tudatos, az elemző és összegező, az azonosuló és a távolságtartó megközelítések egyenjogúságát. Ezen erőfeszítések ellenére is ez a rendszer, bizony, a „mindenható mű”-tézis befolyása alá került. Másik fontos eltérés, hogy a mi rendszerünk megpróbálja mindenféle mű olvasatát befogni, ezért – előnyére és hátrányára – mellőzi a kellőképpen konkretizáló, az adott mű (és értelmezései) sajátos arculatát jobban érzékeltető szociológiai és morális dimenziókat.

A MAKRA PÉLDÁJÁN

A *Kertész Ákos*-regény befogadásának vizsgálatakor igyekeztük elkerülni a normatív szemléletet, s közelebb kerülni az értelmezések tartalmához. Az értelmezések döntő többségében pszichológiai, szociológiai és filozófiai elemeket találtunk, az esetek majdnem felében többet is, ennek megfelelően *Kiss Endrével* a következő kategória-rendszert használtuk:

- a) pszichológiai (az altípusok kulcsszavai: „ellentmondásokkal teli ember”, „lelki válság”, „egyéniség”, „tehetséges, de önbizalom nélküli ember”, „magával birkózó ember”, „lelki depresszió”, „lelkiekben tohonya ember”, „lelkiismeretfurdalás”, „gyenge jellemű”).¹³⁴
- b) szociológiai (az altípusok kulcsszavai: „az átlag szeretete”, „beilleszkedés”, „alkalmazkodás”, „Vali elveivel való szembennállás”, „többre született ember”, „helykeresés”, „az átlagemberségre törekvés csődje”, „a mai élet problémái”, „alulról jövő sorsok kisiklása”)
- c) filozófiai-etikai (az altípusok kulcsszavai: „boldogság”, „kettős élet”, „önmagával szembeni felelősség”, „egymásrautaltság”, „gyávaság”, „elvekhez ragaszkodás”, „emberség”, „szembennálló filozófiák”, „becsületesség próbája”, „önmagunk vállalása”)
- d) pszichológiai és szociológiai (példák: kisebbségi érzés + beilleszkedés, egyén akarata + közösség szerepe, elzárkózás + közösség, emberi hibák + társadalmi hibák)
- e) pszichológiai és filozófiai (példák: egyéniség + megalkuvás, önmaga-keresés + boldogság-keresés, kisebbségi érzés + felelősség másokért, tehetség + bátorság)
- f) szociológiai és filozófiai (példák: munkásosztály + önmagunk vállalása, munkásélet + különböző értékrendek, +beilleszkedés + kitartás az eszme mellett, átlagos munkás + emberi helytállás)

¹³⁴ A legutóbbi három inkább etikai, mint pszichológiai értelmezés, célszerű lett volna ezt a kategóriát ebben a kutatásban is felállítani.

g) pszichológiai, szociológiai és filozófiai (példák: Vali és Makra kibékíthetetlen ellentétek + önmagunk vállalása + munkásosztály és értelmiség, korunk + logikus világ megtagadása + rosszindulatú kisszerű szájalók.

AZ EGY CSALÁDREGÉNY VÉGE PÉLDÁJÁN

A *Nádas*-regény értelmezéseit *Lőrincz Judit* (1985:57-66) a következő kategóriákba sorolta:

a) cselekményszintű optimista zárással (jól végződő történet)	15
b) cselekményszintű pesszimista zárással (tragikusan érzelmes gyermeksors)	26
c) fejlődésregény (eszmélkedési folyamat)	10
d) leépülési folyamat	25
e) nyitott alakzat (mely többféle esélyt hordoz magában)	9 fő

Az elsőben az olvasó a népmesék legkisebb fiújának olvasási stratégiájával jó befejezést „erőltet” a regényre. A második jobbra az érzelgős-szomorú gyermekregény stratégiával „működött”. A következő háromhoz már nehezebb volt kész stratégiát találni (még leginkább a fejlődésregényre lehetett), ezek az értelmezések nem jöhettek létre analízáló-szintetizáló olvasás nélkül.

AZ ISKOLA A HATÁRON PÉLDÁJÁN

Amikor *Bohár András* áttekintette az *Iskola a határon* szakértői értelmezéseit (1999:31), és azokat összevetette az általa ideálisnak tartott „fenomenológiai-hermeneutikai” olvasattal,¹³⁵ azt tapasztalta, hogy többnyire egyetlen fontos szempont (ontológiai, transzcendens, esztétikai, poétikai, irodalomtörténet-kanonizációs) kiemelése foglalkoztatta a hivatásos befogadókat (1999:31). Természetesen a kevesebb kóddal rendelkező laikus befogadók esetében még inkább ezt várhattuk.

A regény egészének néhány szavas értelmezése egy „laikus olvasó” számára – ezt be kell látnia a kutatónak – meglehetősen nehéz feladat.¹³⁶ A kérdezettek negyede – elsősorban persze a középiskolás diákok – nem is vállalkozott erre. Ennek fő oka az irodalomban való járatlan-ságuk. Számolni kell azonban azzal is, hogy az olvasók egy része *Susan Sontag*hoz hasonlóan (1998: 419, 424) elvi okokból ellenzi az értelmezést, mely „megfojtja”, „ellaposítja”, „el-sze-gényíti a művet”, s azt vallja, hogy „hermeneutika helyett a művészet erotikájára van szükségünk”. Mindazonáltal az olvasók jelentős része akkor is értelmezte a művet, amikor csak be-nyomásaikat vagy érzéseiket írták le, vagy amikor megindokolták, hogy miért tetszett nekik.

Minden értelmezés redukáló, különösen manapság, amikor *Sontag* szerint „az értelmezés legtöbb esetben nyárspolgári túlbuzgóság” (1998: 419). *Ricoeur* úgy gondolja, hogy „a véges-ség ténye a vallási »tehetséggel« rendelkező embernél azt eredményezi, hogy korlátozott

¹³⁵ *Bohár* a következő fenoméneket veszi figyelembe 1) a viszony fenoménjei (idegenség, kiszolgáltatottság); 2) mintafenomén (Medve zsíroskenyere kapcsán támadt zűrzavar); 3) a folyamatosság fenoménjei (megaláztatás és példát statuálás, a relatív szabadság megvonása és az hierarchián átütő személyiség varázsa); 4) a törésvonal fenoménjei (mint az egzisztens semmi ellenpólusai: hó, fürdés, énekszó); 5) a külvilág fenoménjei (Apagy, a Napló, a kórház).

¹³⁶ Annak ellenére, hogy a kérdezettek többségének – lévén diákok és szellemi munkát végzők – az írásbeli válasz nem volt teljesen szokatlan, s erre a válaszra annyi időt szánhattak, amennyit akartak, a kérdőíves interjú egyfelől lehetőséget adott volna az inkább szóban válaszolni kívánóknak, másfelől lehetőség lett volna a szóbeli kiegészítésre, egy-egy elnagyolt vagy nem egyértelmű válasz szóbeli pontosítására.

képességei közé szorítsa az őt meglátogató korlátlanlanságot”. Ez a művészet befogadójára is ugyanígy igaz (Changeux, Ricoeur 2001: 278), méghozzá nem csak a korlátozott képességű befogadóra, hiszen minden értelmezés – a legeredetibb és legárnyaltabb is – bizonyos mértékig redukáló, mert kényszerűen részleges. Másfelől természetesen elhelyezhetjük az értelmezéseket az igen összetett és árnyalt értelmezésektől az erőteljesen redukáló értelmezésekig terjedő skálán.

Egy etikai elemet tartalmazó értelmezés lehet valóban etikai és lehet csak felszínesen moralizáló, hasonlóképpen lehet egy értelmezés valóban szociológiai és csak szociologizáló, valóban filozófiai és csak filozofáló (ezen belül lehet vallási és vallásos), igazi lélektani és csak pszichologizáló. A moralizáló, pszichologizáló, szociologizáló értelmezésekre, főképpen ezek belemagyarázó változataira igaz *J. Culler* megállapítása (1997:100), mely szerint „az az olvasó, aki mindent maga teremt, nem tanul semmit”.

a) Pszichologizáló értelmezések közé sorolható az, mely szerint a regény „a felnőtté válásról szól, hogy hogyan képes az ember alkalmazkodni és túlni a megaláztatást”, továbbá az, amely szerint a regény lényege „a személyiségrombolás túlélése alkalmazkodással”, valamint az, amely azt állítja, hogy az *Iskola a határon* „a felnőtté válás és a különleges baráti kapcsolatok regénye”.¹³⁷

b) Pszichologizáló-szociologizáló az az értelmezése, mely a regényt így fogja föl: „Egy társadalmi réteget mutat be, amint túléli a helyzetet”. Ebbe a kategóriába sorolható az is, amely szerint „az ember keresi helyét a világban, kiismeri a többi embert, és megpróbál egy magasabb rangra jutni a lehető legkisebb veszteség árán”.¹³⁸

c) Moralizáló értelmezés, amely szerint „a tanárok sokkal több rosszat tettek a diákokkal, mint jót, és a rossz példa ragadós”, valamint az is, mely a regény lényegét abban látja, hogy: „az emberi jellemek helytállása az összetartozás segítségével”.¹³⁹

Annak ellenére, hogy minden értelmezés valamelyest félreértelmezés, határozottan van értelme mélyebbre hatoló, a művel dialogizálni próbáló, árnyalt értelmezésekről beszélni, melyekre többé-kevésbé áll *Éric Weil* megfogalmazása: „A diskurzusba belépve kilépünk az erőszakból”. Esetünkben az erőszakos redukcióból. Szép számmal akadtak ilyen értelmezések. És ha nem is sok esetben, még az egyelemű lélektani, filozófiai és etikai értelmezések között is.¹⁴⁰

a) Lélektani értelmezés: „Bemutatja a magány és az egymásrautaltság legszélesebb skáláját, a lélek legtitkosabb rezdülését egy olyan társaságban, ahol nem baráti, hanem bajtársi viszonyban állnak egymással azok a személyek, akik teljes erővel védik személyiségüket, amit felnőtt hatalom igyekszik megsemmisíteni”.

b) Etikai értelmezés: „Embertelen körülmények között is lehet erkölcsi és lelki elveket választani, valamint mélyebb emberi kapcsolatokra szert tenni”.

c) Filozófiai értelmezések: „Az egyesben megmutatkozó egyetemes. Az eredeti otthonát elhagyó és igazi arcát elfelejtő emberi lény torzulása az anyagi világ álarcosbáljában. Mindenben megvillantja a jót, de a jócselekedetek szférájából csak isteni kegy által emelkedhet ki az ember”.

¹³⁷ Szemben ezekkel árnyalt lélektani értelmezések: „kényszerű korai felnőtté válás”, „embertelen körülmények között is felépülhet az ember felnőtt énjé.”

¹³⁸ Árnyalt szociológiai-lélektani értelmezés: „A túlélésért minimális veszteséggel alkalmazkodni kell.”

¹³⁹ Árnyalt etikai értelmezés: „Az ember szabadságra született lény, ezzel élni erkölcsi kötelesség.”

¹⁴⁰ Csak a szociológiai értelmezések között nem akadt ilyen.

d) A többemű értelmezések között a lélektani-filozófiai értelmezések voltak a leggyakoribbak: „Embterlen körülmények között is meg lehet őrizni a belső függetlenséget, ilyen környezetben is kialakulhatnak barátságok és felépülhet az ember felnőtt éne.”; „Az, hogy az ember hogyan reagál az élet különböző helyzeteire, függ gyerekkori élményeitől. Ha már tudatosul benne, ki is ő, hová is tartozik, akkor az ember önmaga alakíthatja sorsát. Ugyanakkor létezik egy fölöttünk álló valóság, Isten, akinek szuverén hatalma van, s az ő képviselőjén (Monsignore) keresztül kapták meg Merényiek a kegyelemdőfest.”

Az átfogó értelmezések eléggé hűséges lenyomatai az olvasási stratégiának, amelyek egyik jellemzője lehet a szociológiai, lélektani, etikai, vallási vagy filozófiai irányultság. Elvileg sokféle irányultságú stratégia indukálhat árnyalt értelmezéseket, amint azt *Fogarassy Miklós-sal* közös kutatásunkban bizonyítottuk (Fogarassy, Kamarás 1981). A szociológiai és lélektani irányultságú olvasási stratégiájú olvasók értelmezései gyakrabban indulnak ki a regény társadalomrajzából vagy a szereplők pszichikumából és kapcsolataik szociálpszichológiai reflexiójából, értelmezéseik között az átlagosnál gyakoribb a regény „tényeiből” kiinduló „induktív” értelmezés. Az etikai, filozófiai és vallási irányultságú olvasási stratégiával értelmező olvasók viszont az átlagosnál gyakrabban próbálkoznak „deduktív” értelmezésekkel: spekulatív etikai, vallási és filozófiai magyarázatokkal. Mindkét megközelítés eredményezhet redukáló, vagy árnyalt értelmezést. Ha nem párosul az árnyalt értelmezéshez szükséges olvasottsággal, kódismerettel és olvasói aktivitással¹⁴¹ a lélektani és a szociológiai (ritkábban a vallási és etikai) irányultság, könnyen marad meg az értelmezés a faktuális vagy racionalizáló szinten, az etikai, filozófia és vallási irányultságú olvasási stratégiával rendelkező olvasó értelmezése pedig a részletekben leragadó és az általánosságban maradó racionalizáló¹⁴², vagy pedig az érzelmi szinten.

Úgyszólván bármelyik kapun be lehet lépni a „mű labirintusába”, bármelyik úton el lehet jutni mélyébe, a különböző olvasmányok esetében azonban bizonyos irányultságú stratégiák jobban segítik az árnyalt értelmezést. Az *Iskola a határon* esetében egyfelől azt tapasztalhattuk, hogy a dominánsan szociológiai irányultságú olvasási stratégiák kedveznek legkevésbé az árnyalt értelmezésnek, másfelől pedig azt, hogy a többes irányultságú olvasási stratégiák jóval nagyobb esélyt adtak az árnyalt értelmezésnek, mint az „egyszólamúak”. Feltételezem, hogy az sem véletlen, hogy az árnyalt értelmezések zömében egyszerre szerepelt a tényekből kiinduló, elemző, induktív szociológiai és/vagy lélektani, valamint az elvonatkoztató, összegező, deduktív etikai, filozófiai-vallási elem, ami a hasonlóképpen összetett olvasási stratégiára utal.

A MESTER ÉS MARGARITA PÉLDÁJÁN

A. H. Maslow (1968) megkülönbözteti az érdek vezérelte és a holisztikus esztétikai észlelést. Az előbbi elvont, ítélkező és beavatkozó, a holisztikus konkrétabb, kevésbé szelektív, s kedvezőbb feltételt jelent egy érzékletesen megjelenített művészi szöveg befogadására. Az általam vizsgált olvasók jelentős része nem illik bele ebbe a modellbe, ugyanis a nyitott, a szöveget magába engedő olvasó észlelése is kulturális sémától, értékektől és érdekektől meghatározott „procepció”, továbbá azt is tapasztaltam, hogy elemi olvasói szükséglet az ítélkezés, akár lapos moralizálás, akár etikai ítélet formájában. Igaz, Maslow modellje észlelési modell, de hát az észlelés, az értékelés és az értelmezés szerves együtttest képez. Éppen ezért tartok használhatóbbnak egyetlen egységes befogadási modellt egy kétlépcsős észlelési-

¹⁴¹ Vagyis a szellemi munkavégzés, benne az értelmezés tudatos vállalásával.

¹⁴² Az elemzés nélküli összegezés, vagy az összegzés nélküli elemzés szintjén (Kamarás, 1996: 285-290)

értelmezési modellnél. Ugyanakkor semmiképpen sem szeretném véglegesen egybemosni a befogadás külön-külön is értelmezendő és vizsgálendő oldalait. Jóval több értelmezést sikerült elhelyeznem a *Wessely-Csepeli*-féle modellben (1984), melyben megkülönböztetik a mű világát az olvasó sajátjába olvasztó, asszimilatív típusú befogadást (amelynek jellegzetes kísérő jellege a mű és az olvasó értékrendszerének ütközése), és az alkalmazkodót (amikor az olvasó szinte részévé válik a mű világának, és az élmény varázsából felébredve ébrenlétében is képes felidézni a látomást, megőrizve magában annak értékeit). Míg az általuk asszimilatív-nak nevezett olvasóval eléggé gyakran, az általuk alkalmazkodónak nevezettel jóval ritkábban találkoztam. Az az olvasó is nehezen illeszthető bele ebbe a rendszerbe, aki tárgyilagos-hűvös viszonyban marad a művel, nem engedve azt eléggé közel magához. Ilyenek voltak az elemzés nélküli deduktív megközelítések. És azok az olvasók sem helyezhetők el könnyen ebben a rendszerben, akik csak annyit engednek be magukba a mű világából, amennyi bennük kényelmesen elfér, anélkül, hogy látványos értékrend-ütközésnek lennének tanúi. Azokról az olvasókról van szó, akikről azt szoktuk mondani, hogy a magas irodalmat is lektűrként olvassák. Sok esetben (ha nem a legtöbb esetben) a két értékvilág részlegesen, de érdemi pontokon is találkozik, amikor az olvasó nemcsak közeledik, alkalmazkodik, megnyílik, hanem visz is magával valamit: elképzelést, értékeket, élményeket, tapasztalatokat. Érintkezhet a két világ egy-egy szereplő és az olvasó találkozásával is, de érintkezhet eszméken keresztül vagy „globálisan” is.

A legtöbb olvasói magatartás elhelyezésére alkalmas modell kidolgozásához *Leenhardt* és még inkább *Józsa* elképzeléseire támaszkodhattam (1981:420-436). *Józsák* megkülönböztetnek három olvasói megközelítési módot¹⁴³:

- a) a distancia nélkülit,
- b) az események vagy koherens etikai rendszerek alapján ítélkezőt,
- c) a szintetikus vagy szociológiai.

A distancia nélküli olvasói megközelítéssel a mi kutatásunkban is gyakran találkozhattunk, elsősorban a naiv, distancia nélküli azonosulással. Találkozhattunk olyan esetekkel is, amelyeket éppen a túlzottan nagy distanciával jellemezhetnénk. Ami a szintetikus olvasási rendszert illeti, kutatásunkban a szociológiai változatán kívül az etikai és az ontológiai változataival, továbbá e három különböző összetételű ötvözeivel is találkozhattunk, méghozzá az induktív-összegező és a deduktív-elemző megközelítések között egyaránt. *Józsa* egyrészt két „olvasói akkomodációs módot” (vagyis az olvasó legáltalánosabb orientációját, figyelmének fókuszát) különbözteti meg, a személyest és a társadalmi. Megkülönböztet három „olvasási módot” (az olvasó viszonyulását az elbeszélés anyagához):¹⁴⁴ a faktuális (vagy fenomenális), az identifikatív-emocionális és az analitikus-szintetikus olvasási módokat. Ami a személyes és a társadalmi orientációt illeti, az előbbi elsősorban az induktív, az utóbbit a deduktív olvasói megközelítésekben érzékelhettük. A háromféle olvasási módban pedig többé-kevésbé kényelmesen elhelyezhetem a kutatásunkban előforduló olvasói viselkedések és a mögöttük meghúzódó olvasási stratégiák többségét. Elsősorban erre az elgondolásra építve a következő, négyféle olvasói stratégiából álló modellt alkalmaztam a *Bulgakov-regény* értelmezéseinek kategorizálására:

a) Faktuális olvasási stratégia. Ezek az olvasók kizárólag a cselekmény mozzanatait regisztrálják, a jelenségek, a dolgok és a történések szintjén maradnak. Ilyen olvasókkal *A Mester és Margarita* befogadói között eléggé kevéssel találkozhattunk, mivel ez az olvasási stratégia

¹⁴³ Amelyeket ők olvasói rendszereknek neveznek.

¹⁴⁴ Ez felel meg leginkább az olvasási stratégiának.

szinte kizárta a *Bulgakov*val való párbeszédet. Lehet ugyan ezt a regényt szerelmi románcként is olvasni, ám ez már bizonyos érzelmi azonosulást követel meg, egyszerű kalandregényként azonban már aligha.

b) Naiv olvasási stratégia. Ezek az olvasók, mondhatni túl közel kerülnek a műhöz, túlon túl és bensőséges viszonyba kerülnek a szereplőivel. Velük azonosulnak, nem viszonylataikkal, nem a kapcsolataikkal érzékeltetett problémákkal. Jellemző rájuk a szintézis nélküli indukció, a distancia hiánya, és bizonyos mértékig illik rájuk az érdekeztettség (bár ezt ellensúlyozza, semlegesíti a naiv rácsodálkozás) és az asszimilatív megközelítés is (ám nem az egész művet nyelik el, hanem csak kedvenc hőseiket kapják be). Nem annyira bennük oldódik fel a mű, mint ők a mű álmvilágában. Mondhatni, a mű világát egy kis álmvilágra egyszerűsítik le, saját méretükre szabva. Jóval inkább a személyes, mint a társadalmi orientáció jellemző rájuk, jóval inkább a moralizálgatás, mint az etikai mérlegelés. Igen komoly hatással van rájuk az első benyomás. Komolyan zavarba hozhatók, ha kedvenc hős elkezd vívódni, örlődni, ha kétértelművé válik, ha „értelmetlenül” elpusztul, hiszen ezek az olvasók vágyaik teljesülését várják az irodalmi műtől.

Az ebbe a kategóriába sorolható olvasók többségének tetszik vagy nagyon tetszik a mű, és irodalmi értékét is a legtöbbjük a skála legmagasabb fokára helyezi. Többségüknek többé-kevésbé aktív az irodalmi művekkel kapcsolatos beállítódása. Irodalmi ízlésük elsősorban a lektúrával, ám sokaké romantikus, klasszikus, mai realista és modern művekkel is jellemezhető. Szinte valamennyiük igényli az erkölcsi állásfoglalás lehetőségét és az útmutatást, a megrendülést, harmóniát és a kellemes szórakozást. Többségüket elgondolkoztatta és meghatotta, egy részüket szórakoztatta is, ám egy részüket zavarba is hozta a mű és csalódást okozott, mert a szerelmi szálon kívül a többi (elsősorban Woland és Moszkva viszonya) megoldhatatlan feladatot jelentett számukra. Jóval többen rokonszenveztek és azonosultak szereplőkkel, mint az előző kategóriában. Az átlagosnál nagyobb részük mutatott megértést vagy rokonszenvet Berlioz iránt, és az átlagosnál kisebb része Woland iránt. A címszereplőkön kívül általában eléggé bizonytalannak mutatkoztak a szereplők megítélésében. Átfogó értelmezéseik zöme egydimenziós, elsősorban a moralizáló, az ontologizáló és a pszichologizáló kategóriákba sorolhatók, fő motívumaik az igazság és a szerelem győzelme. Nemigen tudnak mit kezdeni a regény ironikus értékszerkezetével, társadalomkritikájával, létfilozófiájával, transzcendenciájával. Eléggé hajlamosak arra, hogy sok mindent (sokkal több mindent, mint a másik három kategóriába soroltak) mesének értelmezzenek.

c) A racionális olvasási stratégia. Ezek az olvasók túlságosan is távol maradnak a műtől, esetükben túl nagy a distancia. Nem képesek, vagy a kelleténél kevésbé képesek az azonosulásra. Több szereplőt és szereplőkapcsolatot képesek átfogni, de nem kerülnek velük bensőséges kapcsolatba. Rálátnak a műre, de túlságosan nagy távolságról. Jellemző rájuk az elemzés nélküli dedukció, a kritikus, a racionális attitűd. Jóval inkább a társadalmi és az ontológiai megközelítés jellemzi őket, mint a személyes. Körükben valamivel gyakoribb az etikai mérlegelés, mint az előbbieknél, de ebben a körben is inkább a leegyszerűsítő, a jó-rossz típusú kategóriákkal operáló moralizálás a gyakoribb. A vágyteljesítésnek az önigazolás formája jellemző rájuk. Számukra nem álmvilág, hanem inkább a megismerendő világ a regényé, amelyet olykor non-fictionként olvasnak, elsősorban új ismereteket szerezve belőle.

A most tárgyalt (racionális) kategóriába sorolható olvasóknak általában valamivel kevésbé tetszett a regény, mint a más olvasási stratégiájú olvasóknak. Az irodalmi művekkel kapcsolatos beállítódásuk valamivel kevésbé aktív, mint az előbb tárgyalt kategóriába tartozóknak (de kevésbé passzív, mint az első kategóriába soroltaknak). Irodalmi ízlésük elsősorban a mai realizmus alkotásaival jellemezhető, ezt hol klasszikus, hol modern művek, hol a lektúra egészíti ki, mint szintén jellemző olvasmánytípus. A regény hatása ebben a körben elsősorban

az ismeret gyarapodásával és a látókör tágításával jellemezhető, de a közömbösség, a család, a zavartság valamint a gondolatébresztés, az állásfoglalásra késztetés, a megerősítés is jellemző hatáselemek. A mű több dimenziós volta, fantasztikuma, transzcendenciája többségüknek problémát okozott. Feltűnően alacsony azoknak az aránya ebben a körben, akik azonosulni tudtak valamelyik szereplővel, de a rokonszenvezés is kisebb mértékű volt. Nagyon sokan rossznak, mesésnek, kaotikusnak tartották a befejezést és reális, egyértelmű lezárást javasoltak. Átfogó értelmezéseik többsége a szociologizáló, a moralizáló és a politizáló kategóriákba sorolható. Ebben a kategóriában nagyobb volt a mű egészét vagy részleteit nem értők aránya, mint az előzőben, ám ezt az esetek nagyobb részében a mű rovására írták, míg a másik olvasási stratégiával jellemezhető olvasók között többen magukban keresték a hibát.

d) Elemző-összegező olvasási stratégia. Aktív és nyitott olvasó attitűd jellemzi ezeket az olvasókat, a szellemi munkavégzés vállalása, de nem a „beavatkozás”, hanem a párbeszéd jegyében, formájában. Az elemzéssel kiegészülő deduktív és a szintézisbe kifutó induktív megközelítés, az inkább személyes és az inkább társadalmi orientációjú megközelítések egyenértékű változatai ennek az olvasási stratégiának. Az elemző-összegező stratégiájú olvasó egyik lábával az itteni, a másikkal a másik létrendben áll, egy másik hasonlattal élve: közlekedőedény szerepet tölt be a két világ, az őt meghatározó itteni világ és a mű világa között. Nem annyira a szereplőkkel, hanem a problémával azonosul (illetve a szereplőkön keresztül is a problémákkal), egyszerre megítélve és megélve azokat. Nem annyira az asszimilálás és az alkalmazkodás, mint inkább az értékegyeztetés és a szembesülés jellemző erre az olvasói stratégiára, amely a többi olvasói stratégiánál nagyobb esélyt ad a katarzisra, vagyis az egyszerre értelmi és érzelmi megrendülésre.

Az elemző-összegező olvasási stratégiával jellemezhető olvasóknak tetszett leginkább a mű, őket rendítette meg leginkább. Olvasói beállítódásuk az esetek nagyobb részében aktív vagy erősen aktív volt, irodalmi ízlésüket elsősorban a modern és a klasszikus művek (köztük az orosz klasszikusok) kedvelése jellemezte. Értelmezéseik között jóval több volt az átlagosnál az etikai, az ontológiai, az antropológiai, a történelmi-társadalmi értelmezés (és ezek ötvözei). Kevesebb szereplővel azonosultak és rokonszenveztek, mint a naiv, többel, mint a racionális olvasási stratégiával jellemezhető olvasók.

A. H. Maslow szerint az önmegvalósító emberre a holisztikus észlelés jellemző. *Maslow* holisztikus percepciója a *Wessely-Csepeli*-féle modell akkomodációs típusára emlékeztet, mindkettő pedig a szeretet-modellre. A szeretetkapcsolatnak ugyanis lényeges feltétele az önfeladás, a mások feltétel nélküli elfogadása is. Az olvasó azonban képtelen a teljes alkalmazkodásra, a teljes önfeladásra, képtelen arra, hogy megtisztulva lépjen be a mű szentélyébe, de nincs is erre szükség, mert a művészi alkotás nem mennyország, hanem tisztítóház, amelynek bűneink nélkül nem lenne értelme. Az olvasó részlegessége, érdekvezéreltsége, naivitása és kicsinyes észelvősége éppúgy feltétele a katarzisnak, vagyis az érzelmi-értelmi megrendülésnek, mint a részlegességen, önösségen, érdekeken felülkerekedés, önmaga visszaszorításának képessége és akarása, a rálátás és együttlátás vágya. A mű az értékrend hézagaiba hatol be, állapította meg *Józsa* (1981). Az érdek- és elmélet-vezérelt, a naivul rácsodálkozó vagy a kábulatba eső olvasók körében inkább találtam olyan olvasókat, akikkel megtörtént a csoda: a szembesülés és a gazdagodás (*Kamarás* 1997: 285-291).

A TRILLA PÉLDÁJÁN

A mindössze 61 szóból álló – költeményszerűnek és anekdotaszerűnek és érezhető – *Örkény-egypercesre*¹⁴⁵ is alkalmazni lehetett a *Makra* és az *Iskola a határon* esetében működő értelmezés-típusokat:

a) Szociológiai értelmezések:

a1) Sokan az ideális munkaerőt látják benne, akire mindig lehet számítani, aki hibátlanul végzi munkáját, akit nem zavar munkája monotóniája. Néhányan úgy érzik, Wolfné számára komoly erőfeszítést jelent munkájának a nyugdíjba menetelig való megőrzése. Néhány felkapaszkodott libának, a vállalatba beházasodó ügyeskedőnek látják Wolfnét.

a2) Számosan saját társadalmi helyzetüket ismerik fel Wolfné sorsában, mint az a kisgyermekes anya is, aki szerint „egyhangú robot az élet, ma legtöbben így élünk, csináljuk egykedvűen a munkánkat, kilépni ebből a mókuserékből nem tudunk. Nem bírjuk tovább”.

a3) Akad olvasó, aki szerint a korai Kádár-rendszer idején a vállalat dolgozóit figyelő beépített spicli kiszemeli magának a kíváncsós Wolfnét.

b) Lélektani értelmezések:

b1) Néhányan enyhébb vagy súlyosabb pszichiátriai esetnek tartják: frusztrált titkárnőnek, aki fogyókúrába kezd, vagy ideges, rosszkedvű, gyomorbántalmakkal küszködő, szétszórt dolgozónak. Többen úgy gondolják, hogy a novella azt érzékelteti, hogy Wolfné türelme véges, s „ha kibillentik ebből az egyensúlyból, nagyot robbanhat”.

b2) A lélektani értelmezések leggyakoribb változata szerint ez a novella egy ember leépülését, önfeladását ábrázolja. Ezek szerint Wolfné annyit sem tesz meg magáért, hogy melegebb ebédet, teljesen aláveti magát mások akaratának, nem akarja maga irányítani az életét, mert nem hiszi, hogy változtatni tud sorsán.

c) Lélektani-filozófiai értelmezések:

c1) Wolfné kreativitás nélküli, a monoton munkájához hasonlóan egyhangú, szürke, eseménytelen és örömtelen élete, mely sokak sorsa: ez az egyik leggyakoribb értelmezése a novellának.

c2) Több értelmezésben felbukkan az a Wolfné, akit „remény a reménytelenségben” beállítódása, lelkülete jellemez, amelyben a megváltásra várás jelenik meg a lelassított öngyilkosság alternatívájaként.

c3) Akad olyan értelmezés, amelyik szerint a hajdani euroszubjektum szétesését megtestesítő Wolfné schizophren, de nem a fogalom klinikai értelmében, ugyanis autizmusa konform világának kiürültségétől Wolfné nem szenved, hanem vegetál.

d) Filozófiai értelmezések:

d1) Sokak szerint a magányos farkas Wolfné az elfajzott civilizáció, az abszurd, posztmodern elidegenedett világ, a globalizáció tragikus sorsú áldozata, akinek az élete elveszik a monotónia szürke mocsarában, amelyből szabadulni nem tud, mert csak kicsinyes, gyenge próbálkozásokra telik erejéből.

d2) Akadnak néhányak, akik szerint Wolfné vétkes élete ilyen alakulásában: beletörődik sorsába, feladja a harcot, vagy „az anyagi világot képviseli”.

¹⁴⁵ Harmincegy, foglalkozásuk, életkoruk és világnézetük szerint különböző csoportba tartozó olvasótól az „Értelmezze ezt a novellát!” és a „Miért kell Wolfné nevét megjegyezni?” kérdésekre adott másfélezer választ gyűjtöttem össze.

d3) Sokak szerint Wolfné személy, vagyis egyedi, egyszeri, pótolhatatlan. „Az emberi élet a mindenséghez mérve kicsiség, a hétköznapiak monotonitásában létezik. Ezen azonban mégis csak átüt a személyiség, az egyszeriség csodája: Wolfné sorsa”.

d4) Még többen Wolfnét a kicsiség és a nagyság, a szürke egérség és a méltóság, a nevezetes névtelenség képviselőjének tartják.

d5) Vannak, akik Wolfnéban a megszentelt hétköznapiságot, a hétköznapiak hőjét látják, aki egyszerre statisztika és főszereplő.

d6) Többen ontológiai szinten értelmezik a novellát, mely szerintük magáról az életről, a létről szól: a lét értelmetlenségéről, elviselhetetlen szörnyűségéről. Wolfné létezik, de igazából nem él, jelentik ki többen. Egyikük szerint Wolfné az „inautentikus tömeglélet” jeleníti meg, egy evangélikus lelkész szerint viszont „Wolfné alapritmus”. Másikuk szerint Wolfné mitologikus, transzcendens mineműség.

e) Etikai értelmezések

e1) „Végig etikáról van szó hát, semmi egyébről. Ezért áll ott alighanem a végén: »jegyezzük meg«”, figyelmeztet Balassa (2001). Többen osztják ezt, akik Wolfnéban a társadalom építőjét, a világ fenntartóját, a templom építőjét látják, vagyis a kötelességtudat megtestesítőjét. Egyesek a „nála értékesebb emberek”, mások az „értékteremtő emberek” alázatos szolgáját látja Wolfnéban.

e2) Keresztény hőst látnak benne néhányan, vagy azzal érvelve, hogy „egy farkas is lehet bárány, áldozati”, vagy azzal, hogy „Wolfné vállára vette a világ képtelenségének ráeső részét. Hordja, mint mindennapi keresztet. Névtelen szent. Se taps, se díjak, se kanonizáció. Eszébe sem jut. Él. Őszi széllel érzi: nem hiába”.

f) Vallási értelmezések:

f1) Többen látják benne az istenképmást és az Isten által számon tartott embert.

f2) Mások éppen ellenkezőleg céltalannak, örömtelennek, értéktelennek ítélik életét Isten nélkül.

A Trilla általam összegyűjtött olvasói értelmezései a következő dimenziókban helyezhetők el (jelentős részük egyszerre többen is):

1) elvont – konkrét,

2) értékes – értéktelen (mármint a főszereplő),

3) szélsőséges – tipikus eset,

4) társadalmi – személyes,

5) szomatikus – pszichikus – pneumatikus – transzcendens emberkép,

6) bűnös – áldozat (mármint Wolfné),

7) sorsszerűség – szabad akarat.

Mindez azt igazolja számomra, hogy az olvasó – bármennyire is hajlamos a bonyolult redukálására – hajlamos több dimenzióban is észlelni és értelmezni az embert. Valószínűleg azért, mert élménye van arról, hogy maga is több dimenziós lény. És még akkor is hajlamos marad, ha a novella hőse elsőre egydimenziósnek látszik (Kamarás 2003:25-35).

3.8.3. A szereplők értelmezése

Még nem teljesen megválaszolható kérdés, hogy mennyiben lehet következtetni a szöveg egészének értelmezéséből a szöveg részleteinek értelmezésére, és fordítva. *Józsa* azt tapasztalta, hogy a regények esetében az egész értelmezésében kisebb akadályt jelent a szöveg egyes részleteinek pontatlan észlelése és/vagy értelmezése, mint a filmek esetében. Lehetnek természetesen a szövegnek kulcsfontosságú és kevésbé fontos részletei, és ugyanez vonatkozhat a szereplőkre is, hiszen, mondjuk Makra Ferenc, a *Meddig él egy fa?* Bánnéja, *A Mester és Margarita* Wolandja, az *Iskola a határon* Medvéje értelmezése nélkül ezek a művek nem értelmezhetők.

A MESTER ÉS MARGARITA PÉLDÁJÁN

Négyféle kérdést tettem föl a legfontosabb szereplők értelmezését vizsgálva: a) megkértem az olvasókat, jellemezzék őket röviden. Többnyire jelzőket kaptunk válaszul, amelyekből elsősorban a szereplők észlelésére (pontosabban procepciójára) és értékelésére következtethettünk; b) előre megadott értelmezéseket minősítettem velük, vagyis ezek segítségével értelmeztünk a regény hősei közül hetet; c) értelmeztettem néhány szereplő egy-két megnyilatkozását, cselekedetét; d) értelmeztettem néhány, szereplők közötti interakciót.

Woland leggyakoribb minősítései így alakultak: igazságot szolgáló (19 %) gonosz, ördögi (19 %), korlátlan hatalmú (9 %), durva, nyers (8 %), értelmes, okos, célratörő (5-5 %), titokzatos, misztikus (4 %), gunyoros, ironikus (3 %). Ebből kiviláglik, hogy csak alig néhányan ismerték fel benne a kritika és a dialektika szellemét, a mércét, amihez a jelen méretik, a másik létrend képviselőjét. A felkínált tíz értelmezés közül¹⁴⁶ átlagosan 2,5-öt választottak a következő sorrendben:

a kritika és a dialektika megtestesítője, aki leleplezi az emberi fogyatékosságokat	62
jóság és gonoszság, Isten és Ördög keveréke	37
emberi értékeket képviselő és segítő lény	33
gunyoros, tréfálkozó, játékos lény	24
maga a történelem, hozzá és vele méretik a jelen	21
igazságosan döntő, Istent helyettesítő lény	18
kiváló művész	17
gonosz szellem, aki elpusztít, megaláz, kényére-kedvére változtat meg embereket, visszaél hatalmával	13
isteni jóság és szeretet, ördögnek álcázva	12
egy isten nélküli földöntúli világ uralkodó szelleme, akiben nincs jóság és gonoszság, csak gúny és bölcsesség	12 %

Elgondolkodtató, hogy éppen az az értelmezés került első helyre, melynek egyik része (az igazságszolgáltatás) ugyan az olvasók által megfogalmazott minősítések között is az élen volt, másik eleme (a dialektika képviselője) viszont csak elvétve szerepelt. Ilyenkor mindig kérdés, mennyire sugalltuk, szuggeráltuk bele a kérdezettekbe a választ. Csakhogy legalább ekkora lehetősége volt a többi felkínált válaszlehetőségnek is, és ez a nagyon nagy arányú említés

¹⁴⁶ Melyeket részben szakértői, részben laikus értelmezések közül válogattam össze, amelyek természetesen az egyes szereplők esetében eléggé különböző mértékű árnyaltsággal érzékeltetik a figura szerepét, karakterét.

eléggyé egyértelműen arra utal, hogy ez valamiképpen benne volt az olvasókban, s a felkínált lehetőséggel leginkább azok éltek, akiknek csak megfogalmazni segítettünk megérzésüket. 1994-ben száz középiskolás¹⁴⁷ körében vizsgálódva azt tapasztalhattam, hogy jóval nagyobb arányban tartják a kritika és dialektika képviselőjének, mint másfél évtizeddel azelőtt.

Woland és Lévi Máté kapcsolatának értelmezését vizsgálva a következő kérdést kapták a kérdeztettek: „Jézus küldötteként Lévi Máté jön Wolandhoz. Ingerülten gúnyosan viselkednek egymással. Lévi Máté a gonoszság szellemének és vén szofistának nevezi Wolandot, Woland pedig rabszolgának Lévi Mátét. Mi az oka ennek az ellentétnek?” A összes kérdeztett ötöde hallgatott. A legtöbben (13 %) Isten képviselője és az ördög ellentétét látják kapcsolatukban, a többiek pedig a szolga és a szabad lény ellentétét (9 %), két különböző világ képviselőjét (8 %), a dialektika és a dogmatika (8 %) a jó és a rossz (5 %), a tagadás és a hit (4 %) képviselőinek tartották őket.

„Miért Woland jutalmaz Isten helyett?” kérdeztük Woland szerepét, valamint Woland és Jesua viszonyát is tisztázandó. A kérdeztettek valamivel több, mint harmada (!) nem tudott válaszolni. A válaszolók legnagyobb része (11 %) úgy vélekedett, hogy ez Woland hatásköre, a többiek úgy gondolták, hogy Woland közelebb áll az emberekhez, mint az Isten (6 %), hogy Woland nagyobb hatalommal rendelkezik, mint Jesua (4 %), vagy pedig – ezzel szemben – azzal érveltek, hogy Woland Isten helyettese (4 %), hogy Jesua adja a fényt, Woland a nyugalmat (4 %), hogy mivel a Mester nem hívó, ezért foglalkozik ügyével Woland (4 %).

Azt a kérdést is feltettük, az előbbihez hasonló céllal, hogy „Mi a viszony Woland és Jesua között?” Ezúttal a kérdeztettek kétötöde (!) maradt néma. Legtöbben (13 %) ellenfeleknek tartják őket, kevesebben hangsúlyozzák kiegészítő szerepüket (6 %) és dialektikus egységüket (5 %). Néhányan úgy érezték, hogy Jesua és Woland egyenlő félként tisztelik egymást, ugyanennyien pedig azt gondolták, hogy mindkettőjük szellem, de Jesua a hatalmasabb.

Margarita minősítésére tíz közül kilencen vállalkoztak, és a következő Margarita-kép alakult ki: önzetlen, áldozatkész (12 %), határozott, bátor (9 %), hűséges (8 %), jelentéktelen, csak a Mestertől nyeri fényét, igazi nő (6-6 %), a szerelem megtestesítője (5 %), szeszélyes (4 %), szabados (3 %), jó, tiszta, romantikus, szép, a boldogságért áldozatra képes (2-2 %). A regény szövegéből kiszakítva a két címszereplő kapcsolata nem sokkal több, mint egy „szerelmi történet”. Persze, ez a „nem sokkal” azért elég ahhoz, hogy még önmagában sem helyezhető el a „love story” kategóriában. Bizonyíték erre az is, hogy az, ami a Mestert megdöbbenet, nem is annyira Margarita szépsége volt, hanem „a szeméből áradó rendkívüli magányosság, amit senki sem vett észre”. Nos, ezt az olvasók nagy része sem vette észre. Valószínűleg azért nem, mert a rendhagyó sárga virág ellenére is elég jól alkalmazható Margaritára valamelyik naiva séma. Hogy Margarita nem egyszerűen csak szerelme a Mesternek, hanem műzsája és egy nagy mű felfedezője és hűséges védelmezője is, ezt az olvasóknak elég nagy része megérezte, mert ilyenfajta álirodalmi előképek is akadtak „embertárunkban”, de azt, hogy a Mester regényéhez Margaritának személyesen (egzisztenciálisan) is köze van, már kevesebben, pedig Margarita „váltig állította, hogy ebben a regényben az ő élete van megírva”. Margarita „magánossága” ugyanis csak Pilátushoz mérhető, akinek egyetlen társa kutyája, akiről a lelkébe látó Jesua megállapíthatja, hogy „túlságosan zárkózott vagy, elvesztetted a hitedet az emberekben”. Ezt Margarita is magára vonatkoztathatta, hiszen ő is palotában élt, mint Pilátus („gót stílusú magánpalotában”). Voltak – jó néhány „laikus olvasó” és a hangjáték-változatot elkészítő *Török Tamás* – akik Pilátus és Margarita hasonlóságát a gyávaságukban látták, azzal

¹⁴⁷ 50 fiú és 50 lány.

érvelve, hogy Margarita gyáván elhagyta a Mestert, amikor ő az elmeklinikára került.¹⁴⁸ Az olvasók inkább az áldozatkészségét hangsúlyozzák, nem érzékelve eléggé, hogy Margarita számára az „áldozat” inkább a szabadulást, az értékekkel gazdagodást, az emberebb emberré válást jelenti. Önfeladása egyben önmagára találás is. Azok, akik úgy érezték, hogy Margarita a Mester nélkül „fénytelen csillag maradna”, valamit megsejtettek abból, hogy szerelmükben az erősz (vagyis a vágy) mellett fontos szerepet játszott a filia (vagyis a másik személy tisztelete) is, valamint – elsősorban Margarita részéről – az agapé (vagyis az áldozatos szeretet), de amikor az áldozatot hozó kiüresítette magát, meg is szüntette addigi ürességét, megtöltve olyan értékekkel, amelyek után sóvárgott. Szerelmük szövetség is lett, egy olyan ügy szolgálatában, amelyet a hatalom „pilátuskodásnak” nevezett. A „szabadság, szerelem” az ő kapcsolatuk mottója is lehetne. Ebből inkább a szabadság az, amit az olvasók kevésbé érzékeltek.

A felkínált öt értelmezés közül tulajdonképpen csak hármat választottak, mert kettővel alig néhányan értettek egyet:

egy igaz ember, aki ki meri mutatni érzéseit egy olyan világban, ahol mindenki hazudik	62
csodálatos bátor nő, aki a szerelem nevében fellázad a szürkeség és az önzés ellen	57
egy nagy mű felfedezője és írójának önzetlen pártfogója	45
babonás nő, aki nemcsak hisz a boszorkányságban, hanem maga is műveli	5
léha asszony, aki hűtlenül elhagyja a férjét, és elcsavarja egy nagy művész fejét	2 %

Úgy tűnik, Margarita értelmezéséhez eléggé jól használható kulcsoknak bizonyultak azok az olvasási stratégiák, melyek Woland (és más szereplők) esetében kevésbé olajozottan működtek. 1994-re csak annyiban változott a kép, hogy a diákok körében mindhárom pozitív értelmezés egyformán gyakori.

3.8.4. Regény-részletek értelmezése

Amikor irodalmi művek részleteinek értelmezését vizsgáltuk, háromféle szempontot vettünk figyelembe: a) részben tükröződő egész (vagyis a mű egésze alapján értelmezett részlet) elvét, b) a hivatásos olvasók értelmezéseiben és a c) a laikus olvasók értelmezéseiben kulcsfontosságúnak ítélt részletek.

A MESTER ÉS MARGARITA PÉLDÁJÁN

A regényt már elolvasó 53 olvasóval¹⁴⁹ még egyszer elolvastattuk a *Bulgakov*-regénynek a 24., *A Mester kiszabadítása* című fejezetét, hogy képet kapjunk egyrészt arról, hogyan értelmezték a regény egyik kulcs-fejezetét, amelyben először futnak össze a szálak. Wolandon és teljes kíséretén kívül megjelennek (vagyis a regény jelenidejében először találkoznak) a címszereplők, felbukkan a feljelentő Alojzij Mogarics, a vámpírkodó Varenuha, az ártányból malacképű polgártárssá visszaváltozó Nyikolaj Ivanovics, a boszorkánnyá váló Natasa, a lépcsőházban pedig Annuskával is találkozhatunk. Megjelenik Frida is, jó néhány szereplőről

¹⁴⁸ Nincs igazuk, mert Margarita „megtett minden tőle telhetőt, hogy valamit megtudjon róla, de persze hiába”. Margarita ennek ellenére vádolta magát, hogy akkor éjjel eljött a Mestertől, és „későn érkezett, akár Lévi Máté”, de az író felmenti: „valójában mi sem változott volna, ha Margarita akkor éjjel ott marad.” Amikor pedig lehetősége nyílik arra, hogy bátor legyen – Woland segítségével – így is viselkedik.

¹⁴⁹ 27 nő és 26 férfi; 4 középiskolás, 7 diploma nélküli szellemi dolgozó, 14 szakmunkás, 21 humán értelmiségi (köztük 10 könyvtáros, 5 népművelő, 2 pedagógus, többségük irodalom szakos is).

pedig szó esik, így Pilátusról, Ivánról, Latunszkijról, Lapsonnyikováról, Rimszkijről, Jacques úrról és Mengel báróról.

Ez a kulcsfejezet többféleképpen is próbára teheti az átlagos olvasót. Ebben a fejezetben viselkedik legfurcsábban az idő. „Megáll, sőt reverzibilissé válik, miközben rendületlen nyugalommal halad lineárisan előre megszokott ütemében”, írja *Szente Péter* (1978). *Szente* arra is felhívja a figyelmet, hogy a Mester megjelenéséig mindössze egyetlen pillanatig tartó, majd ezután körülbelül éjjel egy óráig zajló történésben a hagyományos igazságok érvénytelenné válnak, ami újabb próbatétel az olvasó számára. Az „ünnepi éjféli” (ahogy Woland nevezi) és a hétköznapi idő ellentétében, ahogy *Szente* (1978) írja, „egy körkörös létező hipotetikus, a regény végére még igazolandó végső azonosságnak” az erőterében zajlanak az események. Úgy tűnik, mintha minden kétszer történne meg, csak másodjára fonákul, ellentétére fordulva: hiába igazolja Woland a Mester állítását, mégis „ugyanúgy lesz”: Azazello háttal a célnak is átlövi a kártyalapon megjelölt szemet, Behemót két pisztollyal sem találja el; az elégett kézirat előkerül, a Mester kórházi nyilvántartási lapja viszont elég; Natasa boszorkánnyá lesz, Varenuha viszont meg akar szabadulni a vámpírszereptől; az ékszerész nő lakásában ajándékba kapott aranypatkó a bálkirálynőtől a cseplesz Annuskához kerül, majd visszakerül. Ez a pillanatnyi idő-vákuum mintha magába szippantaná az elmúlt időt is, hiszen a Mester Pilátus szavait ismétli meg („Ó, istenek, istenek”), Behemót Azazelloval huzakodva a kórházi jelenetet parodizálja („Hidd el, minden éjjel megjelenek neked, holdsugár-köntösben, mint a szegény Mester”), amikor pedig Woland el akarja zavarni a kandúrt, ő a büféssel példálózik („Talán bizony illik ilyen ünnepi éjszakán kétfelé osztani a vendégsereget, Messzire, mint a mihaszna büfés: első osztályú és másodosztályú frissességűekre?”). Azzal pedig, hogy Woland egy alkalommal „lovagomnak” nevezi Korovjovot, a jövőre, az utolsó fejezetben történő színváltásra utal, amikor Korovjov Fagót bíborlila palástos lovaggá változva száll tova aranyláncos paripáján. Az ötödik dimenzió és a többi dimenzió (a Woland által elmesélt, a Mester által megírt és Iván által megálmodott múlt, valamint a Woland által megméretett moszkvai valóság) kapcsolatának észlelésére vonatkozott a „Hol szerepel még a regényben a telihold? Van-e összefüggés ezek között a jelenetek között?” kérdésre heten nem tudtak válaszolni, de a többiek zöme sem tudott két-három esetenél többet említeni, pedig a telihold úgyszólván a regényben minden fontosabb pontján jelen van, és három szereplőnek (a Mesternek, Pilátusnak és Ivánnak) nincs nyugta a holdfényben. Mindenesetre a „tizenkétezer holdra” büntetett Pilátusra tízen, a teliholdtól meggyötört epilógusbeli Ivánra kilencen, Margarita repülésére szintén kilencen, a Mester és Iván első találkozására hatan, a Berlioz halála előtti teliholdra ketten, a Júdás meggyilkolásáról tanúskodó teliholdra szintén ketten emlékeznek. Ami az összefüggéseket illeti, a kérdezettek kétharmada teljesen tanácstalan, de a többiek is eléggé bizonytalanok.

Az is nehézséget jelent az olvasó számára, hogy nagy olykor ünnepélyesen, máskor azonban félvállról vagy ironizált pátosszal mondatnak ki: Woland szájából az immár szállóigévé váló „kézirat sosem ég el”, Behemót szájából az idősebb olvasóknak valahonnan már nagyon ismerős „a történelem majd igazol bennünket”, Korovjovtól halljuk, hogy „ami látható, azt akárki könnyen eltalálja”, a Mester mondja ki, hogy „ha nincs dokumentum, akkor ember sincs”, és ugyancsak Wolandtól halljuk, hogy „az irgalmasság néha álnokul, váratlanul behatol a legkisebb résen is”. Ha az öt kijelentés szövegkörnyezetét megvizsgáljuk, a patetikus, az ironikus, a humoros, az abszurd, a tragikus és a szatirikus különféle ötvözeit állapíthatjuk meg. Minderre kevés olvasó rendelkezik megfelelő „vevőkészülékkel”. A kérdezettek egyharmada érthetően nem tud mit kezdeni *Bulgakov* finom és rafinált iróniájával. Ötödrészüket – nem teljesen alaptalanul, ám eléggé leegyszerűsítve – úgy értelmezi, hogy hazugságainkban mindig van valamilyen valóság-elem, valamilyen igazságmag, ami viszont Behemót koholmányából hiányzik, tehát ez nem a valóság elferdítése, hanem, mint Woland mondja, merő

koholmány. Hárman – jogosan – a koncepciók perekre és a koholt vádakra gondolnak. Egy-
valaki pedig úgy véli, hogy „abban a társadalomban mindenki hazudik, úgy hát ott a hazugság
számít igazságnak, amihez képest Behemót koholt történetét valóban hazugságnak lehet
tartani”.

Amikor Korovjov azt bizonyítgatja Margaritának, hogy Azazello tetszés szerint talál bele a
szívnek bármelyik pitvarába, és Margarita „De hisz az mind el van rejtve!” felkiáltással
nyugtázza, Korovjov azt recsegi, hogy „Az a vicc az egészben, hogy el van rejtve! Ami
látható, azt akárki könnyen eltalálja”. *Szente P.* a Hamletben talál erre a „korovjovizmusra”
párhuzamot: „látszikot nem ismerek... ezek, valóban, látszanak, mert játszhatók; az enyém
belül van, és nem látja szem, csak dísz és boglára gyászmezem”. A többség ésszerű meg-
fontolásból nem ért egyet ezzel a kijelentéssel, mondván, nem elég látni a célt, el is kell tudni
találni. A kijelentéssel egyetértők egyik fele evidenciának tartja Korovjovnak ezt a kijelen-
tését, és csak a válaszolóknak negyedrésze ad olyan válaszokat, hogy „a rejtett tulajdonságo-
kat is meg kell ismerni”, „Woland világában a mögöttes tartalom meglátása a lényeg”, „ami
fontos, az a szemnek láthatatlan, a szívével lát jól az ember”.

A „Nincs dokument, tehát ember sincs” aforizmát kivétel nélkül mindenki helyesen értel-
mezte, ugyanilyen egyértelműnek tűnt mindenki számára az, hogy miért jelentette fel Alojzij
Mogarics a Ponczius Pilátusról szóló regény szerzőjét, ami a történelmi helyzet elég pontos
észleléséről tanúskodik. Ehhez képest meglepően sokan bizonytalankodtak az immár klasszi-
kussá váló „A kézirat sosem ég el” értelmezésében. Eléggé jelenvaló ez esetben is a racio-
nizáló védekezés a művészi kétértelműséggel szemben. Nyolcan úgy gondolták, arról van szó,
hogy az elégett kéziratot a szerző memóriája pótolja. Kilencen arra hivatkoznak, hogy
Woland és a hozzá hasonló földöntúli erők képesek a megtörténtek semmissé tételére. Az
eszme maradandóságát, elpusztíthatatlanságát viszont eléggé sokan, (19-en) tették értelme-
zéseik központi gondolatává.

Woland és Margarita a kulcsszereplői ennek a fejezetnek: a szellem, az erő része a partnerévé
felövő esendő és csodálatos ember. „No de mi értelme lett volna, hogy olyasmit intézzek el,
ami, hogy újra elmondjam, egy másik hatóságra tartozik? Egy szó, mint száz, nem én fogom
elintézni, hanem maga”, mondja Woland Margaritának, kissé idegesen, és amikor Margarita
azt kérdezi, hogy „És az én szavam elég ehhez?” megkerülve a választ, azt mormolja: „No,
intézzé már el, mit kéreti magát”. Margarita ilyen módon nemcsak mint „működvelő boszor-
kány”, hanem – éppen Woland által elismerve, kinevezve, felkenve – egy másik „hatóság”
képviselőjeként is jelen van az ötödik dimenzióban, de úgy hogy mindvégig megőrzi eredeti
emberi mivoltát, sőt emberségében még el is mélyül. „Amennyiben még szükség van rám,
szívesen elvállalok mindent, amit rám bíz. Egy cseppet sem vagyok fáradt, és nagyon jól
mulattam a bálon. Ha még tovább tartana, készségesen odatartanám térdem, hogy ezrével
csókolják meg a gyilkosok, akasztófavirágok.” Végző elkeseredésében, sírva mondja már ezt
Margarita Wolandnak, miután arra gondolt, hogy a vízbe öli magát. Szó sincs arról, hogy
„mégis csak kedve támad, hogy Wolandéhoz csatlakozzon”, mint ahogy jó néhány olvasó
gondolta. Bizonyítéka ennek, hogy már rajta van Woland zsíros háziköntöse, mert szégyelleni
kezdte addig természetesen viselt meztelenségét. Arra a kérdésre, hogy „Miért nem feszé-
lyezte Margaritát meztelensége?” eléggé kevesen (tízen) válaszoltak úgy, hogy ez egy más
dimenzió, és csak ketten gondolták azt, hogy meztelensége tisztaságának, megtisztultságának
jelképe. Ezzel szemben hárman azzal érveltek, hogy boszorkány volt, négyen pedig azzal,
hogy mások is voltak ott meztelenül. Még jó néhányan próbáltak ésszerű magyarázatot adni,
azzal például, hogy „érdeke volt, hát eltűrte”, „úgy érezte, hogy álmodik”, „önkívületi állapot-
ban volt”.

A „Miért nem akart kéréssel előhozakodni Margarita?” kérdésünkre a legtöbben (elsősorban a szakmunkások) azt válaszolták, hogy büszkeségből, emlékezve arra, hogy Woland is büszke asszonynak nevezte őt, amikor lehúzza róla a „nehéz köntöst” maga mellé ültette az ágyra. Többen azzal magyarázták a húzódozását, hogy nem akarta kérésével végleg elkötelezni magát a sátánnak, néhányan azzal, hogy meg volt illetődve, néhányan pedig úgy érezték, hogy nem akart önzőnek látszani. Többen arra gondoltak, hogy Fridának és a Mesternek is elkötelezte magát, de csak egyet kérhet, ezért nem szólal meg. Woland végül is igazolja Margarita viselkedésének helyességét azzal, hogy mennydörgő hangon egyszerre ismeri el könnyeit és büszkeségét.

Arra a kérdésre, mit akart Woland azzal mondani, hogy „az irgalmasság néha álnokul behatol a legkisebb résen is”, eléggé sokféle, ám az esetek többségében meglehetősen tanácsalanságot érzékeltető válaszok érkeztek. Egyesek úgy értelmezték Woland válaszát, hogy jól meg kell gondolnunk, kivel szemben vagyunk irgalmasok, mások pedig úgy, hogy Woland képmutatással vádolja Margaritát. Akadt olyan vélemény is, mely szerint éppen Fridának nem szolgálja érdekeit az irgalmasság, akinek még vezekelnie kell bűnéért, és olyan is, hogy Woland szemében az irgalmasság öncsalás. Ezek pedig elsősorban értelmiségi vélemények. A többiek körében a leggyakoribb válasz az volt, hogy szánalomból senkin sem lehet segíteni. Érvényesebbnek tűnt azoknak az értelmezése, akik szerint Margarita lelkébe megmagyarázhatatlan irgalmasság jutott be. Tízen úgy gondolták, hogy Woland szavaiból az csendül ki, hogy az irgalmasság az ő számára olyan, mint ördögnek a szenteltvíz. „Csak” arról feledkeztek meg, hogy Woland nem egyszerűen az ördög, hanem az erő részeként az. Kevesen akadtak, akik felfedezik ebben a mondatban az ironiát, mint például az az olvasó, aki szerint ez a kitétel „rettenetesen gúnyos, hiszen két olyan ellentétes fogalom, mint az irgalmasság és az álnokság kerül együvé”. Figyelemre méltó volt az az értelmezés is, amely szerint „a segíteni akarás reményét a legszörnyűbb pokolban sem lehet elnyomni”, és az is, amely szerint ez a mondat arról tanúskodik, hogy Woland sem mindenható.

A nagyon nehéz „Miért bízta Woland Margaritára Frida felmentését?” kérdésre is sokféle válasz érkezett. Jó néhány válaszból az derült ki, hogy az olvasók egy része történetet próbál magában felépíteni, természetesen a maga számára elfogadható történetet. Hogy értelme legyen a „Próbára tettük” mondatnak, afféle mesei próbatételnek magyarázta féltucatnyi olvasó azt, hogy Woland Margaritának engedte át Frida ügyét. Ez az ügy nem is érdekelte Wolandot, válaszolja valaki, arra hivatkozva, hogy míg Margarita Fridával foglalkozott, Woland a glóbuszt nézegette. Ketten arra gondoltak, hogy Woland bátkirálynői hatalmát engedi gyakorolni Margaritának. (Nem veszik figyelembe, hogy a bátkirálynőség feladat, szolgálat vagy vezeklés volt, hatalom nem járult hozzá. Hiába állt fő helyen, szolgálatban volt, egy nem is könnyű szerepet kellett eljátszania.) Néhányan arra hivatkoztak, hogy Margarita immár Woland beosztottjai közé tartozik, és ez a feladat éppen neki jut. Többen mintegy bagatellizálták az ügyet, mondván, ezt az apróságot Margarita is el tudja végezni. „Ez nem Woland asztala”, jelentik ki hárman. Nyolcan – jóval közelebb jutva az igazsághoz – azzal magyarázták Woland döntését, hogy olyan ember képes felmenteni Fridát, akiben van irgalmasság. Tucatnyi olyan válasz akadt, mely szerint Woland nem akar, illetve nem tud jóságos és irgalmas lenni. Hatan Woland korlátozott hatalmára hivatkoznak. Egy valaki azzal érvelt, hogy Frida felmentéséhez csak Margaritának van erkölcsi alapja, valaki pedig azzal, hogy „a lelkiismeret birodalmában megszűnik Woland hatalma”. Azt hiszem, figyelemre méltó azoknak az értelmezése is, akik úgy magyarázzák a Frida-ügyet, hogy „az ember nagy hatalommal rendelkezik, a segíteni tudás hatalmával”.

Az olvasók egyik része a „ha már mese, legyen egészen mese”-elv alapján megpróbált mindent a fantasztikum, a mese és az álmovilág dimenziójában értelmezni. Jellemző, hogy akadt olvasó, aki még a titkosrendőröket is beavatottaknak, Woland embereinek képzelet, de ez egy szélsőséges eset, Margarita boszorkányságának önkényes meghosszabbítása azonban

elégé jellemző volt. A másik védekezési mód – amely az előbbinél kétszerte gyakoribb – a racionalizálás. Ennek többféle válfájával is találkozhattunk. Néhányan mindent észelvekkel próbáltak magyarázni, még Wolandot is, mások Wolandon kívül mindent. Sokan megpróbálták egyértelműen körülhatárolni, meddig a mese, honnan kedve a valóság, és így sajátos dualisztikus értelmezések alakultak ki. Erre elsősorban a Woland és Margarita közötti munkamegosztás magyarázatai jellemző példák. Tapasztalhattuk, hogy nemcsak az iróniával átszőtt bölcselkedésnek a befogadása okoz nehézséget, hanem a humor és az irónia, valamint a groteszk és az irónia ötvözetei is. A szatíra nyelvét még elég jól értették az olvasók, de az iróniával átszőtt pátosz „lefordítása” már nem ment könnyen.

AZ ISKOLA A HATÁRON PÉLDÁJÁN

A regényből vett (kiragadott) részletek értelmezésének az alkalmazottnál szerencsésebb módja lett volna, amit *Tarkovszkij Stalker* című filmjének befogadása vizsgálatánál alkalmaztam (1996:400-491), amikor arra kértem a kérdezetteket, hogy a részletek értelmezését helyezték el saját szavaikkal megfogalmazott átfogó értelmezésükbe. Ez alkalommal azért nem választhattam ezt a módszert, mert néhány csoport (szakmunkástanulók és más középfokon tanulók) jelentős részének vagy éppen többségének ez a művelet túlságosan nehéz lett volna. Egy másik nehézség is akadt. A kérdések megválaszolásakor a többség számára nem állt rendelkezésre a könyv, így aztán az esetek többségében szó szerint csak kiragadott részek értelmezéséről lehetett szó.

A „határ” értelmezésére hét lehetőséget kínált a kérdőív,¹⁵⁰ a legtöbb csoportban a gyermekkor és a felnőttkor (20-40 %), a civil és a katonai világ (10-50 %), valamint a szabadság és az alávetettség közötti határt (5-40 %) választották,¹⁵¹ tehát elsősorban szociológiai és filozófiai értelmezéseket. Jóval kevesebben választották az országhatárt, az emberi és embertelen, az erkölcsös és erkölcstelen, valamint a teljes élet és a szűkre zárt létezés határát.

Ötvenyi tettének minősítésére négy lehetőséget kínált a kérdőív, ezek közül a vizsgált 12 csoportban a legkevesebben a legnagyobb erkölcsi elismerést jelentő „hősies áldozathozatal” értelmezést (0-15 %) választották, a többi hármat – „bátor”, „bajtársiatlan”, „tipikus civil magatartás” – jóval többen (5-55 %). A „tipikus civil magatartás” értelmezése lehet távolságtartó, lehet becsmérlő, lehet a balekságot érzékeltető, lehet a civil kurázsit dicsőítő vélemény. Az egyes irodalmárok által Jézushoz hasonlított Ötvenyi (Zemplényi 1982) az idős olvasók körében egyértelműen pozitív figura volt, rajtuk kívül csak a magyartanárok és a keresztény csoportok tartották inkább pozitív, mint negatív figurának.

Elégé eltérő módon válaszoltak a „Miért nem tudtak örülni Merényiék eltávolításának?” kérdésre, amelyre kilenc válaszlehetőséget ajánlott fel a kérdőív. Legtöbben az elégé árnyalt „Mert velük szemben alakították ki saját világukat” (25-50 %) és a meglehetősen redukáló „Mert bajtársiatlan feljelentés áldozatai lettek” (10-45 %) értelmezéseket választották, és még elég sokan (10-35 %) a „Mert fontosabb a vágy, mint a vágy teljesülése” értelmezést. A katonaiskola világát a gyermekkor rendjéhez képest káoszként megélt diákok egyik része éppen a valamitől való szabadságot élvező, a maguknak erőszakkal szabad teret biztosító Merényiékkel szemben teremti meg a valamiért való szabadság, a belső szabadság világát, mely valamennyire intézményesül is a „világhoz hozzáadás” (a kockás füzet, a műsor-készítés, az atlétizálás) formájában. Kiszámíthatatlan önkényükkel Merényiék egyszerre képezik szerves részét az iskola káoszának, másfelől képviselték rendezőelvét is, amellyel szemben a saját világ rendjét lehet állítani. Merényiék eltávolításával ez a rendezőelv tűnt el, és mert a

¹⁵⁰ Legfeljebb kettőt lehetett választani.

¹⁵¹ Maguk a kérdezettek is megfogalmazhattak válaszokat, ám ezzel csak hat csoportban éltek, legtöbben a klerikusok (7-14 %) és a magyar szakosok (10 %) közül.

velük szemben kialakított rend még nem volt eléggé szilárd, elbizonytalanodtak. A Merényiékkel szemben kialakított saját világ (szociálpszichológiai értelemben saját világgal rendelkező csoport és csoportidentitás) a Merényiékkel közös nagyobb világ része, amely a felszínen kaotikus, ám lényegében rendezett (akkor is, ha ez a rend nem is katonás, nem is racionális). Bébé és társai sorsa részben közös Merényiékkel. Merényiék világa ugyanakkor egy csábító másik világ, amelybe nem lehetetlen az átjárás (pontosabban nem lehetetlen velük focizni, fosztogatni, kalandokban részt venni), aminek kétféle akadályja lehet: Merényi engedélyének hiánya és a közük vágyakozók moralitása.

A regény mottójának értelmezését sokan a szentírási szöveg értelmezésével azonosítják, s az ágostoni hagyomány alapján magyarázzák.¹⁵² *Szent Ágoston* szellemének továbbélését vizsgálhattuk, amikor a következő magyarázatokat kínáltuk a kérdezetteknek. A válaszokból ki lehet érezni, mennyiben ütköztették az olvasók ezt a szentírási szöveget a regény egészével, benne a „hozzáadni valamit a világhoz”, valamint a „halott formák segítségével élő valóságot tudunk létrehozni, ha a felületre merőleges irányú dimenzió felől ható erőkre szakadatlanul ügyelünk” gondolatokkal. Nem meglepő, hogy szemben – a még a vallásos olvasók számára is szélsőségesnek ítéltető – *szentágostoni* tanítással, az emberi erőfeszítést és a kegyelmet egyaránt szükségesnek tartó értelmezés körül alakult ki leginkább egyetértés: „Az embernek is igyekeznie kell sorsát alakítani, de ez kevés, kegyelemre is szükség van” (10-55 %). Átlagosan nagyjából azonos arányban (5-45 %) választották a következő három megállapítást: „Isteni kegyelem nélkül az ember semmit nem tehet”, „Azoké a túlélés kegyelme, akik nem futnak utána, hanem rábízzák magukat Istenre”, „Az emberi akarat korlátozott, az isteni irgalom korlátlan”. Meglehetősen kevesen választották a két erősen redukáló értelmezést: „Eleve el van rendelve, ki lesz a kiválasztott”, „A kegyelmi állapot éppen akkor kerül el az embert, amikor nagyon akarja”.

Megállapítható, hogy a részletekre vonatkozó felkínált értelmezések megítélésében – főleg az Ötvenyivel, Medvével és Merényiékkel történetek esetében – jelentősebb az eltérés az egyes csoportok között, mint a felkínált átfogó magyarázatok elfogadásában. Ez talán azzal magyarázható, hogy a részletek értelmezésekor a fogalmakhoz és elvonatkoztató kijelentésekhez képest (többségükben ilyenek voltak a felkínált átfogó értelmezések) jobban felidézhető és érzékletesen megjelenő szereplőkhöz, valamint jobban felidézhető és átélhető eseményekhez lehetett kapcsolódni.

¹⁵² *Szent Ágoston* nem úgy értelmezi *Szent Pál* apostol Római levelének 9,16 versét („Nem az akaróé, sem a futóé, hanem a könyörülő Istené”), hogy Isten segítsége nélkül nem érhetjük el, amit akarunk, hanem úgy, hogy akkor is Isten cselekszik bennünk, amikor akarunk. „Hogyan vállalhatta a szabad akarat hirdetője a kegyelem mindenhatóságának tételét?”, kérdezi *Vidrányi Katalin*, és azt válaszolja, hogy *Szent Ágoston* szerint szabadságunk nem az autonóm emberé, hiszen szerinte nincs is autonóm ember, és így az igazi szabadság az igazságnak való alávetés. *Szent Ágoston* szerint, írja *Vidrányi* „Az ember nem képes a maga ura, teste ura lenni. Az akarat elvben választ a jó és rossz között, de gyakorlatilag csak a rosszat választhatja. Ennek a radikális pszichológiai pesszimizmusnak a teológiai konzekvenciája: az alapján elnyomorodott emberi természetén még a kereszt-ségben nyert kegyelem sem segít igazán. Így a keresztény alapvető állapota az Istentől való teljes függőség.” A „Nem az akaróé...” *szentágostoni* értelmezése – mely szerint az ember semmi jót nem tehet önmagától; ami jót tesz, annak szándéka és véghezvitele egyaránt a kegyelem műve – *Vidrányi* szerint nem csak *Szent Ágoston* „nagyon kegyetlen” emberképéről tanúskodik, hanem nagyon problematikus Krisztus-felfogásáról is (1998: 322-325). Paradox módon ugyanez a *Szent Ágoston* teremti meg az európai gondolkodásban a személyiség fogalmát, valamint ugyanő „propagálja”, hogy az ember történelemben létező lény. „Konkrét tanításai egy nyitottabb teológia számára sok helyen nagyon is problematikusak, a laikus gondolkodás számára nem egyszer abszurdak és elriasztók. De ez is kellett ahhoz, hogy bizonyos értelemben elmondhassuk: mindannyian *Szent Ágoston* köpönyegéből bújtunk elő.”, fejezi be *Vidrányi* gondolatmenetét (1988: 326).

3.8.5. Szövegrészletek értelmezése

Amikor a kutató az olvasókkal szövegrészleteket értelmeztet, a részletekből próbál az egészre (az egész mű értelmezésére¹⁵³) következtetni. Habár az olvasó ezt saját szavaival teszi, mégis van az eljárásban valami mesterkélt, hiszen a kutató sok esetben olyasmit „tukmál” az olvasóra, mely számára a mű olvasása közben nem bírt jelentőséggel.

AZ ISKOLA A HATÁRON PÉLDÁJÁN

Míg a regényrészletek többsége eseményekhez és szereplőkhöz köthető, a szövegrészletek többsége a kérdezettek számára kevésbé volt szituált, s mivel többségüknek nem állt módjában, hogy elővegyék a könyvet, így aztán valóban „kiragadott” idézeteket értelmeztek. Ennek következtében érthetően csökkent a szituatív, és megnőtt az elvont értelmezések aránya, ugyanis az értelmezésre vállalkozók jelentős része nem mint Bébé vagy Medve egy adott helyzetben felbukkanó gondolatát, hanem mint az íróét értelmezték. Az értelmezések között bőven akad erősen redukáló, közepesen és eléggé árnyalt, és szép számmal akadt eredeti értelmezés. Eléggé gyakori az önkényes belemagyarázás, sokkal gyakrabban elvont, mint szituatív formában, olykor árnyalt megfogalmazásban. Nem túl ritkán közmondások, szállóigék sémáival vagy irodalmi idézetekkel próbálkoznak. Ez utóbbiakkal legtöbbször találó, árnyalt értelmezések formájában. A szövegrészletek értelmezése bizonyult a kérdőívben szereplők közül az egyik legnehezebb feladatnak, amelyre a kérdésektől függően a kérdezetteknek csak kétharmada-háromnegyede válaszolt.

A regény antropológiájába vezet be a következő szövegrészlet: „Van egy nagyon mély lerakódás a létezésünk alján, a második vagy legfeljebb harmadik réteg lehet alulról számítva, ami már végleges és változhatatlan, ahol már nem mozdul az életünk. Erős és szilárd tartalom az emberben és nem valamilyen szomorú vagy halott dolog, sőt, bizonyos tekintetben éppen ez él igazán, ez az, amit létezésünk folyamán létrehoztunk, amit életre hívtunk életünk anyagából”.¹⁵⁴ Egyáltalán nem könnyű szöveg, még azoknak sem, akiknek már van valamiféle szaktudásuk és/vagy élettapasztalatuk az emberről. Egy sor kérdés vetődhet föl az olvasóban: Mi lehet a „végleges lerakódás”, ami igazán élő bennünk, melynek mi vagyunk „életre hívói”, vagyis teremtoi? Miféle anyag „életünk anyaga”? Úgy tűnhet, hogy élettelen, ha életre hívtuk belőle az erős és szilárd tartalmat. Miért nem élünk, személyiségünk vagy tudatunk alján van ez, hanem a „létezésünk alján”? És mi van a második vagy harmadik réteg alatt? Van-e ennél az erős, szilárd és élő rétegnél fontosabb? Hogyan lehet igazán élő egy dimenzió, amelyben már „nem mozdul életünk”? Mennyiben vagyunk alkotói saját lényegünknek? Létrehoztuk vagy „csak” előhívtuk magunkat („életünk anyagából”)? Az olvasók többsége nemigen rendelkezik megfelelő sémákkal, hogy ezt a tudományosnak tűnő, ám csak részben tudományos, legalább ennyire homályt homállyal felfedő megjelenítést értelmezhesse. A „lelkiismeret”, a „tudattalan”, az „én”, a „személyiség”, a „lélek”, az „élmény”, a „világnézet” a legtöbb esetben kevésnek bizonyul az Ottlik által megsejtetett titok megragadására. Az olvasó ilyenkor érthetően kapaszkodót keres magában a szövegben. Az értelmezésre vállalkozók közül legtöbben (42) a „változhatatlan”-ra építik magyarázatukat, többeknek pedig a „nem mozdul” (17) és az „életünk” (11) jelentett kiinduló bázist. A szövegrészlet értelmezései így alakultak:

¹⁵³ Ami igen gyakran meglehetősen sematikus és redukáló.

¹⁵⁴ Az *elbeszélés nehézségei* című bevezető rész *Medve kézírata* című fejezetében (17. p.) az előző mondatokban arról van szó, hogy a „sok nehéz tudás ólma már régen jól megüledett szívünk vagy inkább valahol a gyomrunk alján”, majd a magában morfondírozó Bébé hozzáteszi még: „Abban sem vagyok biztos, hogy olyan nehéz és olyan keserű-e csakugyan, ami lefelé húz bennünket. Csak azt tudom....” és innen következik az értelmezendő szöveg.

az értelmezés típusa ↓	gyakorisága (%) n= 258	jellege
állandóságunk, meghatározottságunk	12	elvont, közepesen és eléggé árnyalt
énünk, személyiségünk, identitásunk	9	elvont, eléggé árnyalt, eredeti
tapasztalat, élmény, tudás	5	elvont, közepesen és eléggé árnyalt
gyermeki énünk	5	elvont, közepesen és eléggé árnyalt
lelkünk szabadsága	4	elvont, eléggé árnyalt, eredeti
belső világunk	3	elvont, eléggé árnyalt
lélek	3	elvont, eléggé árnyalt
állandóság és változás	2	elvont, eléggé árnyalt
általunk létrehozott	2	elvont, eléggé árnyalt
lényegünk	2	elvont, eléggé árnyalt
világnézet, értékrend	2	elvont, közepesen és eléggé árnyalt
a környezeti hatás eredménye	5	szituatív, redukáló, közepesen árnyalt
különleges alkalmakkor előhívható énrétegek	5	elvont, eléggé árnyalt, eredeti
velünk született	4	elvont, közepesen árnyalt
fejlődés, változás	4	elvont, közepesen és eléggé árnyalt, eredeti
tudatalatti	3	elvont, eléggé árnyalt, eredeti
lelkiismeret	2	elvont, eléggé árnyalt, belemagyarázó
felnevelőtté válás	2	szituatív, közepesen árnyalt, eredeti
Egyéb	36	elvont, redukáló, belemagyarázó, közepesen és eléggé árnyalt, eredeti
az író vélt állításával vitatkozó értelmezés	1	elvont

7. tábla

A redukáló és a belemagyarázó¹⁵⁵ értelmezések tették ki az értelmezések harmadát, az árnyalt és eredeti értelmezések pedig hetedét.

Az *Ottlik*-regény – korántsem kegyesen moralizáló – etikájához kínál kulcsot ez a szövegrészlet: „Nem erkölcsi emelkedettségéből gyűlöltük a hamisságot és hazugságot, hanem szinte testileg, az idegrendszerünk visszafojthatatlanul undorodott tőle; de ha szebben hangzik, azt is mondhatnám, hogy mégiscsak egy erkölcsi magaslatféle volt az a végső menedék, ahová visszaszorított bennünket a neveltetésünk.”¹⁵⁶ Ezt a szöveget az olvasó – az előbbihez hasonlóan – egyszerre érezheti tudományos hitelűnek¹⁵⁷ és talányosnak. A mondat első fele eléggé határozottan állítja szembe az ösztönösséget a tudatossággal, de nem fejt ki, hogy mit is jelent a „testileg” és az „idegrendszerünk”. Azt jelentené, hogy a gyermek születetten, ösztö-

¹⁵⁵ Természetesen minden értelmezés többé-kevésbé belemagyarázás, de persze nem mindegy, hogy mit és hogyan, mennyire önkényesen magyarázunk „bele”.

¹⁵⁶ A bevezető rész első fejezetében (*Szeredy az uszodában 1957-ben*) olvasható (8. p.) a következő rész után: „Az igaz, hogy Szeredyvel sosem hazudtunk egymásnak, talán ezzel kellett volna kezdenem. Illetőleg: nem hazudhattunk egymásnak, nem voltunk abban a helyzetben. De ha tehetjük volna, akkor sem lett volna kedvünk hozzá, mert már régen megutáltunk minden hazugságot. Ennek a történetét még nehezebb elmagyarázni”.

¹⁵⁷ Hiszen Kohlberg és Piaget szerint 11-12 éves korra még nem alakul ki az önálló, tudatos erkölcsi személyiség (Kamarás, 1997:268).

nösen erkölcsös? És ha igen, kérdezheti a lélektanban valamennyire jártas olvasó, akkor *Freud* vagy *Jung* modellje alapján képzeljük el a hazugságtól undorodást? A mondat másik fele – mely a könnyedén-játékosan vagy éppen nyeglén hangzó „de ha szebben hangzik”-kal vezetődik be – már a „neveltetést” említi, ami természetesen nem zárja ki az ösztönös undor-érzést (hiszen a „beljük nevelt” beépülhet a tudattalanba). A metaforikus „erkölcsi magaslat-féle” kifejezés egyben a szaktudomány állításaival egybecsengve utal a 11-12 éves gyerek erkölcsi fejlődési stádiumára, hiszen ez a „magaslatféle” még nem az a csúcs, melyre ön-erőből felértek, hanem az a végső menedék, ahová – a hamisság és hazugság elől – „visszaszorította” őket neveltetésük. „Nem a választás következményeinek ésszerű mérlegelése számít, hanem az erkölcsi érzék. Ez jelenik meg úgy a regényben, mint a belső függetlenség biztosítója. Valószínűnek látszik, hogy a könyv nem az értelemmel, nem is hasznossággal, hanem inkább az ösztönrel hozza összefüggésbe az erkölcsöt”, írja *Szegedy-Maszák Mihály*, majd hozzáteszi: „végső soron két táborra osztja az embereket, annak alapján, hogy van-e erkölcsi érzékük vagy nincsen”. Mindemellett *Szegedy-Maszák* szerint (1994: 99) *Ottlik* se nem biologizálja, se nem szubjektivizálja az erkölcsöt, csupán hasonló önállósággal ruházza föl az erkölcsi érzéket, mint a más-más dimenzióba tartozó érzékelő-képességet és értelmi megértést, és háromféle módon láttatja megnyilvánulni: erkölcsi tulajdonságok meglétének érzékelése, helyeslés és helytelenítés, indíték érzése a cselekvésre. Mindezek után még mindig nyitott kérdés marad a neveltetés és az ösztönös érzés, a mélyről jövő undor és az erkölcsi magaslatféle bonyolult viszonya, mely az olvasókat – laikust és hivatásost egyaránt – alaposan próbára teszi. Ebből a „labirintus-mondatból” legtöbbször a „hamisság és hazugság” (37), a „neveltetés” (36), az „erkölcs” (22) és a „gyűlöltük” (18) szavak fonalát megragadva próbáltak kitalálni. A válaszolók negyede azonban egyszerre több kulcsszóval próbálta az értelmezés nyitját megtalálni, legtöbbször a „hazugság és hamisság” és a „gyűlölet” (18), az „erkölcs” és „neveltetés”, az „erkölcs” és a „hazugság és hamisság” (5), valamint a „hazugság és hamisság” és az „undor” (4) párossal próbálkoztak.

az értelmezés típusa ↓	gyakorisága (%) n= 258	jellege
erkölcsi nevelés	18	szituatív, redukáló, belemagyarázó, közepesen árnyalt
erkölcsiség, lelkiismeret	10	szituatív és elvont, közepesen és eléggé árnyalt, eredeti
ösztönös adottság	7	elvont, redukáló
elutasították a hazugságot	7	szituatív, redukáló, közepesen árnyalt
az iskolai élmények hatására gyűlölték meg a hazugságot	4	szituatív, közepesen árnyalt
a bennünk lévő isteni erő	3	elvont, közepesen és eléggé árnyalt
neveltetés és személyiség	2	szituatív, közepesen és eléggé árnyalt
az igazságba kapaszkodtak	2	szituatív, belemagyarázó, eléggé árnyalt, eredeti
szembenállás a katonaiskola érték-rendjével	2	szituatív, közepesen árnyalt
a katonaiskolai nevelés pozitívuma	2	szituatív, redukáló, belemagyarázó
egyénség, emberség megőrzése	2	szituatív, közepesen árnyalt
egymásra voltak utalva, ezért nem hazudhattak	1	szituatív, közepesen árnyalt
az ösztönös és a beljük nevelt ötvözete	1	szituatív, közepesen árnyalt, eredeti

Egyéb	17	szituatív és elvont, redukáló, belemagyarázó, közepesen és eléggé árnyalt, eredeti
az író vélt állításával vitatkozó ¹⁵⁸	1	elvont

8. tábla

Az értelmezések kétharmada erősen redukáló vagy belemagyarázó volt, és csak tizede eléggé árnyalt és eredeti. Ez esetben csak kevésbé erős pozitív összefüggés érzékelhető a szöveg értelmezésének árnyaltsága-eredetisége és az irodalommal kapcsolatos pozitív beállítódás között, ami azt jelenti, hogy a fejlettebb ízléssel rendelkező és olvasottabb csoportokban (klerikusok, irodalmárok) is a szokásosnál többen adtak belemagyarázó vagy redukáló értelmezést, ugyanakkor a kevésbé fejlett ízlésű, s jóval kevésbé olvasottabb csoportokban is akadtak többen árnyalt vagy eredeti értelmezéssel szolgálók.

Az *Ottlik*-regény ontológiáját érzékelteti ez a szövegrészlet: „A fogható valóság felszínén élünk, elszakadva. Az érzékelésen túli, időn kívüli nagyobb valóság terében azonban folytonosan összefüggünk valahol. Indáink metszik a világot, aztán továbbnyúlnak, ki, egy ismeretlen dimenzióba, mint elszakíthatatlan köldökszínór, s ott vagyunk egybekapcsolva, egyetlen egészként, abban a teljesebb kontinuumban.”¹⁵⁹ Ebben a szövegben *Ottlik* emberképe kozmikus távlatot kap, belehelyeződik ontológiájába. Az „érezékelésen túli, időn kívüli nagyobb valóság” és az „ismeretlen dimenzió”, „a teljesebb kontinuum” komoly fejtörést okozhat a filozófiában és teológiában járatlan olvasóknak és a vallásos olvasók számára pedig erős kísértést jelenthet a teológiai vagy vallási rövidre zárásra. Ennek ellenére ez a szöveg valamivel egyszerűbb és egyértelműbb az előzőeknél, ami persze viszont az olvasót még inkább leegyszerűsítésre is csábíthatja. Biztos fogódzót a többretegű valóság és annak egységének (kontinuitásának) egyértelmű kimondása jelent, az „ismeretlen dimenzió” viszont igencsak elbizonytalaníthatja az olvasót. Az „egybekapcsolva, egyetlen egészként” jó alkalmat kínál, hogy a szöveg jelentését az olvasó az emberiség egységére, az emberek összetartozására redukálja.

A szöveg kulcsszavai közül legtöbbek számára az „összefüggünk” (23), az „egybekapcsolva” (18), a „világ” (11), a „valóság” (9) és a „dimenzióban” (8) jelentett fogódzót, s csak elvétve egyszerre több.

az értelmezés típusa ↓	gyakorisága (%) n = 258	jellege
az emberiség egysége	14	elvont, redukáló, közepesen árnyalt
transzcendens dimenzió	10	elvont, eléggé árnyalt, eredeti
egyszerre individuális és közösségi lét	7	elvont, közepesen és eléggé árnyalt
mindenki Istenben van	6	elvont, redukáló, bele-magyarázó, közepesen és eléggé árnyalt, eredeti
a közös sors összehozta őket	5	szituatív, közepesen árnyalt
minden egységben	5	elvont, eléggé árnyalt, eredeti
a katonaiskolások összetartozása	4	szituatív, redukáló, belemagyarázó, közepesen árnyalt

¹⁵⁸ „Néha kényszerből hazudni kell” (szakmunkástanuló lány), „Néha hazudni kell” (nem vallásos szakmunkástanuló lány), „Gyűlölték, de néha rákényszerültek” (nem-vallásos szakmunkástanuló fiú), „Olyat is meg kellett csinálni, amit nem akartak” (szakmunkástanuló lány).

¹⁵⁹ A III. rész 24. fejezetében (426. p.) olvasható a hajó-jelenet végén, mint Medve kéziratából idézett szöveg. Ez Medvének ahhoz a kijelentéséhez kapcsolódik, hogy a világhoz nem alkalmazkodni kell, hanem csinálni, hozzáadni, és hogy neki tízezer lelke van.

<i>Képzelet és valóság</i>	2	szituatív, belemagyarázó, közepesen árnyalt
<i>lelki, szellemi kapcsolat</i>	2	elvont, közepes és árnyalt, eredeti
<i>a lét</i>	2	elvont, eléggé árnyalt
<i>lelki mélyréteg, kollektív tudattalan</i>	1	elvont, eredet
<i>a katonaiskola elszigeteltségének hatása</i>	1	szituatív, közepesen árnyalt
<i>mindenki tartozik valahová</i>	1	elvont, redukáló
<i>sokféleség és hasonlóság</i>	1	elvont, közepesen árnyalt
<i>Egyéb</i>	2	elvont, eredeti
<i>az író vélt állításával vitatkozó</i> ¹⁶⁰	2	elvont

9. tábla

Az előbbinél nagyobb számú eredeti értelmezés döntő többsége filozófiai megközelítésű volt.

Ottlik sajátos misztikáját érzékelteti ez a szövegrészlet: „Annál jobban közeledünk egymáshoz, minél beljebb haladunk önmagunkban, magányunk közös centruma felé.”¹⁶¹ *Szent Ágoston* szigorúan összeköti az önszeretetet és az istenszeretetet: „Magamat ismerem, Téged is ismerlek, s ha Téged ismerlek, ismerem magamat.” *Babits* is hasonlóképpen fogalmaz: „Aki igazán mélyen önmaga tud lenni, az mindenkivel testvér”. *Ricoeur* amikor saját hagyományunkban való elmélyülésről szól, meghökkentően hasonlóan fogalmaz, mint *Ottlik*: „Ha azonban eléggé elmélyülök saját hagyományomban, túllépek nyelvem határain. Amint haladok az általam »alapvetőnek« nevezett réteg felé – amit mások más úton érnek el –, e mélyfúrással csökkenteni tudom a távolságot köztem és más hagyományok között. A felszínen hatalmas a távolság, de ha lemegyek a mélybe, közelebb érek a másikhoz, aki ugyanezt az utat járja.” (Changeux, Ricoeur 2001:279). *Ottlik* – sokakat megzavarva – megfordítva a közismert „mások tükrében megismerni önmagunkat” gondolatot (melyet a eléggé ismert *József Attila*-sor¹⁶² is megerősít), az önmagunkba való minél beljebb haladáshoz és a magányunk közös centrumához való eljutáshoz köti a másokhoz való közeledés feltételét. Ezt az értelmezők harmada – az ellenkező irányú sztereotípiára erős hatása alatt – egyszerűen nem érzékelve úgy „olvassa”, hogy minél jobban közeledünk másokhoz, annál jobban megismerjük magunkat; és ez lesz a leggyakoribb értelmezés.

A szöveg kulcsszavai közül a legtöbbek (87) számára az „önmagunk” lesz a fogódzó, ezt pedig nem az „egymáshoz” (ebbe csak heten kapaszkodnak), hanem a „magány” (52) követi. Nagyon kevesen kapcsolnak össze két szót, legtöbbször a „magányunk” és a „közeledünk”, valamint a „magányunk” és az „önmagunk” kapcsolatából indultak ki.

az értelmezés típusa ↓	gyakorisága (%) n = 258	jellege
<i>a másokhoz közeledés és megértésük növeli az önismeretet</i>	33	szituatív és elvont, belemagyarázó, közepesen és eléggé árnyalt
<i>a magányos ember is társas lény</i>	9	elvont, belemagyarázó, közepesen és eléggé árnyalt, eredeti
<i>a magány közös alapélmény</i>	7	szituatív, elvont, eléggé árnyalt, eredeti

¹⁶⁰ „Megtagadja az egyéni létezését”; „Távolodhatunk is”; „Csak az egymást szerető emberekre igaz”; „Érzékelés nélkül nincs”.

¹⁶¹ Ugyanott mint az előbbi szövegrész.

¹⁶² *József Attila* „Hiába füröszköd önmagadban, / Csak másban moshatsz meg arcodat.” (*Nem én kiáltok*)

<i>az önismeret növeli a világismeretet</i>	4	elvont, eléggé árnyalt, eredeti
<i>a közös cetrum Isten</i>	3	elvont, eléggé árnyalt
<i>a közös centrum belső lényünk, lelkünk</i>	2	elvont, eléggé árnyalt, eredeti
<i>legbelül mindenki egyforma</i>	2	elvont, redukáló, közepesen árnyalt, eredeti
<i>a nehéz helyzetben könnyebb társakra találni</i>	2	szituatív, redukáló, belemagyarázó,
<i>a katonaiskolások összeszokása</i>	1	szituatív, redukáló, közepesen árnyalt
<i>az ember magányos</i>	1	elvont, redukáló, közepesen árnyalt
<i>a gondolatok összekötnek</i>	1	elvont, redukáló, közepesen árnyalt
<i>Magány</i>	1	elvont, közepesen árnyalt
<i>önmagunk megtalálása</i>	1	elvont, redukáló, belemagyarázó
<i>az ember társra vágyik</i>	1	elvont, redukáló, közepesen árnyalt
<i>Összetartozás</i>	1	elvont, belemagyarázó, eredeti
<i>Egyéb</i>	11	elvont, redukáló, belemagyarázó, közepesen árnyalt, eredeti
<i>az író vélt állításával vitatkozó</i> ¹⁶³	2	elvont

10. tábla

A redukáló és belemagyarázó értelmezések aránya a legtöbb csoportban 50-60 százalék körül volt. Az eredeti értelmezések között a többségben lévő filozófiai megközelítésűeken kívül lélektani-filozófiai és lélektani megközelítésűek is akadtak: „Kollektív tudattalan”; „A közös alapélmény, a magány felé haladás révén egyre közelebb kerülünk hasonló élethelyzetű társainkhoz”.

Ottlik „harmadikutas” antropológiáját idézi fel ez a szövegrészlet: „A tehetetlen összetartozás időtlen időkre szóló köteléke bogozott össze bennünket, valami, ami talán kevesebb a barátságnál és több a szerelemnél. A civilek is össze vannak kötözve, a Himalája hegymászói, a szerelmesek, mert másként nem megy a dolog. Mi azonban ráadásul azt is tudtuk, hogy minden túl mindnyájan külön mérkőzést játszunk. Ezért szívósabb és tartósabb a mi kötelékünk, mint a hegymászóké vagy a szerelmeseké, mert ez a tudás is bele volt szőve. Másképp hogyan érthetnénk meg végül még a néma gyermek szavát is?”¹⁶⁴ Ez a kollektivizmus és individualizmus csapdáját elkerülő (mert ezeket szintetizáló) harmadik út: az egyéni felelősség másokért és önmagunkért. Már a „tehetetlen összetartozás” értelmezése komoly nehézséget jelenthet az olvasóknak, hiszen az elsősorban kínáló sémák közül mind a „közösség”, mind a „barátság” tettekhez, akciókhoz kapcsolódik. Még jobban nehezíti az olvasó helyzetét ennek a sajátos sorsközösségnek *Ottlik* részéről történő illetlen való be-tájolása: „kevesebb a barátságnál és több a szerelemnél”. Már csak azért is nehezíti, mert az olvasók jelentős részének (valószínűleg még a klerikusok egy részének is) a szerelem feltehetően még a barátságnál is nagyobb érték. Még ennél is nagyobb zavart okozhat a szövegnek az a fordulata, mely szerint ennek az „időtlen időkre szóló” és a szerelemnél is

¹⁶³ „Minden ember más tulajdonsággal rendelkezik, és nem ettől függ”; „Éppen ellenkezőleg van”; „Csak ha hasonló típussal találkoznak”; „Az ember társas lény, ne a magányra törekedjen, hanem kapcsolatra”.

¹⁶⁴ A II. rész 11. fejezetében (191. p.), amikor Bébé visszaemlékszik 1944-re, amikor Szeredyt majdnem hadbíróság elé állítják, amikor Szeredynek és Bébének egyszerre jut eszébe Jaks, Ötvenyi barátja.

többet jelentő köteléknek alapja éppen a „külön mérkőzés” tudata, ami átsegíti őket a megértés korlátjain.

Ennek a szövegnek a megfejtéséhez elsősorban az „összetartozás” (29), a „barátság” (20), az „összeköt” (11) és a „kötelék” (5) jelentett fogódzót, egyszerre több kulcsszó csak igen ritkán. Az értelmezések kétharmada a szövegnek csak az összetartozás-dimenziójára reagált.

az értelmezés típusa ↓	gyakorisága (%) n = 258	jellege
összetartozás, egymásra utaltság, együttes élmény	29	szituatív, belemagyarázó, közepesen és eléggé árnyalt, eredeti
összetartozás és különállás egyszerre	14	szituatív és elvont, belemagyarázó, közepesen és eléggé árnyalt
szoros kapcsolat	5	szituatív, belemagyarázó, közepesen árnyalt
Barátság	4	szituatív, belemagyarázó, közepesen és eléggé árnyalt
szavak nélkül is megértik egymást	2	szituatív, közepesen árnyalt
nem igazi barátság	1	szituatív, közepesen árnyalt
sors, karma	1	szituatív, eléggé árnyalt
Egyéb	10	szituatív és elvont, redukáló, belemagyarázó, közepesen árnyalt, eredeti
az író vélt állításával vitatkozó ¹⁶⁵	1	elvont

11. tábla

Az értelmezések a legtöbb csoportban redukáló és belemagyarázó, s csak 8-10 százalék körül volt az árnyalt és eredeti értelmezések aránya.

Ottlik „szeretettelozófiája” elsőre a jézusi tanítás paródiájának tűnik: „Úgy szeretem felebarátaimat, mint önmagam. Ugyanazzal a fajta szeretettel. Nem jobban. Tehetetlenül, közönyösen, megmáshatatlantul”.¹⁶⁶ Ez a szöveg – melyben ugyancsak a szeretet fogalmának lebontása és újraépítése folyik – még meglehetősen többnek tűnhet az olvasók nagy részének, hiszen a szeretés határozója éppen szó szerinti ellentéte a „közönyösen” lesz, de a „tehetetlenül szeretni” is idegenül hangozhat sokak számára. A szöveg kulcsszavai közül legtöbbször számára egyedül a „szeretet” (32), az „önmagam” (12), a „közönyösen” (7) és a „felebarát” (4), valamint a „szeretet” és „önmagam” (17), a „közönyösen” és a „szeretet” (7), a „felebarát” a „szeretet” (7) szolgált kiinduló pontul. A kérdezettek jelentős része egyszerűen elhallgatta értelmezésében a problematikus negyedik mondatot, s az első háromra viszonylag könnyen talált egyet sztereotípiakészletéből.

az értelmezés típusa ↓	gyakorisága (%)	jellege
mások szeretete összefügg önmagunk szeretetével az „amit nem kívánsz magadnak” elv alapján	15	elvont, közepesen és eléggé árnyalt,
ez az igazi (felebaráti) szeretet	9	szituatív és elvont, redukáló, közepesen és eléggé árnyalt, eredeti

¹⁶⁵ „A valódi szerelem nem több a barátságnál”; „Nincs tehetetlen összetartozás. Ha valaki ezt már végiggondolta, nem tehetetlen”.

¹⁶⁶ A III. rész 24. fejezetében (425. p.).

<i>összetartozás, sorsközösség</i>	6	szituatív és elvont, redukáló, belemagyarázó, közepesen árnyalt
<i>nem igazi szeretet</i>	4	szituatív és elvont, redukáló, belemagyarázó, közepesen árnyalt
<i>a katonaiskolában mindenki egyforma</i>	4	szituatív redukáló, közepesen árnyalt
<i>Barátság</i>	3	szituatív, közepesen árnyalt
<i>Isten parancsa</i>	3	elvont, közepesen és eléggé árnyalt
<i>odafigyelés, tisztelet</i>	2	szituatív és elvont, redukáló, belemagyarázó, közepesen árnyalt
<i>olyanok vagyunk, mint minden ember</i>	1	elvont, redukáló
<i>Bajtársiasság</i>	1	szituatív, redukáló
<i>a regénybeli szereplő csak így képes szeretni</i>	1	szituatív, közepesen árnyalt
<i>Lételemény köti őket össze</i>	1	szituatív, eléggé árnyalt, eredeti
<i>Egyéb</i>	10	szituatív és elvont, redukáló, belemagyarázó, közepesen és eléggé árnyalt, eredeti
<i>az író vélt állításával vitatkozó</i>	5	

12. tábla

A legtöbb csoportban 55-60 százalékot tett ki a redukáló és belemagyarázó értelmezések aránya, az árnyalt és eredeti értelmezéseké viszont csupán 6 százalékot (a legkevesebbet az eddig tárgyalt szövegekhez képest!). Ezzel a szöveggel szálltak legtöbbször vitába. Legtöbbször azzal érveltek, hogy mindenki önmagát szereti legjobban, másfelől azzal, hogy ők csak magukkal törődnek, valamint azzal, hogy nekik nincsenek felebarátjaik.

Az eredeti értelmezések többsége ez esetben filozófiai és vallási megközelítésű volt. A vallási magyarázatok megpróbálják *Ottlik* szövegét a *jézusi* szeretet-moddal azonosítani.

Ketten a „közönyösen” és „tehetetlenül” kikerülésével így értelmezték a szöveget: „A jézusi tanítás lényege: mindenki a felebarátom, aki utamba kerül”; „Egyetlen szeretet van, mellyel Istent, embert, önmagunkat szerethetjük”. Ketten pedig még a legtöbbször által kikerült jelzőket is megpróbálták bevonni az értelmezésbe: „Eljutott a jézusi igazsághoz: ez a szeretet tehetetlen, közönyös a múlt miatt, ám megváltozhatatlan”; „A tökéletes szeretet a szeretet horizontális maximuma. Ehhez kell a vertikális »szeresd Uradat, Istenedet«, s így a kettő igazi szeretetté olvad össze”. A filozófikus megközelítések nem fedték le ugyan a teljes szöveget, ám lényeges pontokra mutattak rá: „Vannak dolgok, melyek egyszerűen csak vannak”; „Lételemei egymásnak”.

Az irodalom, és ezen belül is *Ottlik* nyelvén megfogalmazott szövegeket kellett értelmezni a többségükben nem hivatásos (az irodalom terén nem szakember) olvasóknak, melyek az emberről, az emberi lélekről, ember és ember, valamint ember és mindenség kapcsolatáról szólnak. Az értelmezésben segítségükre lehetnek nemcsak az embertudományok (a lélektan, a szociológia) és a filozófia (filozófiai antropológia, ontológia, etika), hanem még az ezekből a köznap gondolkodásba átkerülő pszichológizáló, moralizáló, filozofáló sémák is. Ezek amennyire segíthetnek, annyira akadályozhatják is a művészi megformált szöveg értelmezését, méghozzá nemcsak a sémák, hanem a tudományos magyarázatok is. Éppen azok a szövegek, melyek a művészet nyelvén szépen folyékonyan beszélnek olyan kérdésekről, amelyekről a tudomány csak dadogni tud, olykor erősen emlékeztetnek a tudományos szövegekre, hiszen olyan kifejezések is előfordulnak bennük, mint „dimenzió”, „erő”, „idegrendszer”, „létezés”, „létérdek”, „merőleges”, „kontinuum”, „hajszálgyökér”. Ezek a kifejezések

azonban olyan szavakkal és szókapcsolatokkal összeszövődve alkotnak szöveget, mint a „hegymászó”, „ha szebben hangzik”, „erkölcsi magaslatféle”, „azt is mondhatnám”, „külön mérkőzés”, „néma gyerek szavát megérteni”.

A legtöbb esetben elsősorban – természetesen egyénenként és csoportonként is eléggé különböző szintű – filozófiai irányultságú értelmezésekkel próbálkoztak. Tapasztalhattuk, hogy ezek között jócskán akadt kellőképpen árnyalt és eredeti, sőt még hozzáadott értékkel rendelkező értelmezés is, méghozzá nem csupán a legolvasottabb, a legfejlettebb ízlésű és az irodalommal legbensőségebb viszonyban lévő olvasók között.¹⁶⁷ A pszichológiai és a pszichologizáló, a szociológiai és a szociologizáló, valamint az etikai és a moralizáló irányú értelmezések között kevesebb volt az árnyalt és eredeti értelmezések aránya, mint a filozófiai és filozofáló, a vallási és a vallásos értelmezések között.¹⁶⁸

Magyarázatra szorul az, hogy ugyanazok az olvasók, akik a felkínált átfogó értelmezések közül legnagyobb arányban árnyalt és „helyes” értelmezéseket érezték magukénak, a szövegek értelmezésekor az esetek több mint felében redukáló és belemagyarázó értelmezéseket adtak. Úgy tűnik, ez a kutatás is arról tanúskodik, amire már *Józsa* is figyelmeztetett, hogy a művészeti redundancia jóvoltából a befogadóban akkor is összeállhat – méghozzá többé-kevésbé relevánsan – az egész, ha nem kerül minden részlet a helyére. És ez – mint *Józsa* megfigyelte – sokkal inkább az irodalmi-, mint a filmélmény sajátossága (*Józsa*, 1982).

A SORSTALANSÁG PÉLDÁJÁN

Csaknem minden irodalmi alkotásnak kitüntetett részlete a címe és a befejezése, különösen igaz ez a *Sorstalanság* esetében.

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy e regény címének értelmezése egyáltalán nem könnyű feladat, és az sem, hogy az értelmezési kísérletek sokat elárulnak az egész regény értelmezéséről és megértéséről. A „sorstalanság” egy paradigmát váltó regény jócskán többértelmű címe. A sors értelmezhető a szabadsággal szembeni determináltságunknak, értelmezhető lehetőségünknek, értelmezhető elfogadott és általunk is alakított sorsunknak, azaz helyünknek a világban. A regény címe leginkább e legutóbbi sors-értelmezés ellentétének tekinthető. A „sorstalanság” azért is paradigmaváltás, azért is újszerű és váratlan megfogalmazás, mert nem fér be a „sorsüldözött”, a „balsors”, a „sors kegyeltje”, a „sorsszerű” (fatális), a „sorscsapás”, a „sorstragédia”, a „sorsába belenyugszik”, az „így volt megírva sorsa”, a „dacol a sorssal”, „a sors játékszere” sztereotípiákba. A leggyakoribb cím-értelmezések a következők voltak:

teljes kiszolgáltatottság és szabadsághiány ¹⁶⁹	28 %
sorsunk nincs előre meghatározva	6 %
senki nem vállal velük sorsot ¹⁷⁰	5 %

¹⁶⁷ Kivételt képeznek az állami gimnáziumba járók, a katonai középiskolások és a mérnökök, akik közül a lélektani és a pszichologizáló irányú értelmezéssel próbálkoztak legtöbben (az átlagos 25 %-kal szemben 50–55 %-uk).

¹⁶⁸ Természetesen ezek között is jócskán akadt kevésbé árnyalt, belemagyarázó és redukáló értelmezés.

¹⁶⁹ A két leggyakoribb változat a szabadság-hiány (7 %) és a kiszolgáltatottság, mint sodródás, tehetetlenség, teljes bizonytalanság (6 %), ezen kívül még: egyéni sors elvesztése (6 %), zsidónak lenni: kiút nélkülség (5), szerepbe kényszerülés (2 %).

¹⁷⁰ Például: a hontalansággal együtt járó lelki sérülés, sehová sem tartozás.

sorsközösségre találás ¹⁷¹	3 %
embertelenség ¹⁷²	3 %
a túlélés ára ¹⁷³	3 %
sorsunk adott	3 %
létállapot ¹⁷⁴	2 %
tűrhetetlen állapot ¹⁷⁵	2 %

A sorstalanságot szabadságghiánnyal azonosítani véleményem szerint a lehetséges elfogadható megoldások egyike, ezzel szemben a sorsunk determináltsága és determinálatlansága, valamint a sorsközösség hiánya és annak megtalálása szerintem redukáló értelmezéseknek tekinthető.

A cím értelmezéséhez kapcsolható annak a kulcsmondatnak az értelmezése is, hogy „Ha sors van, akkor nem lehetséges szabadság, ha viszont szabadság van, akkor nincs sors, azaz, hogy akkor mi vagyunk a sors”. Ez a kulcsmondat komoly segítséget jelenthetett volna a cím értelmezéséhez is, de csak a kérdezettek fele próbálkozott megfejtésével, pedig ennek a szövegnek az értelmezéséhez – mint ahogyan a leggyakoribb értelmezések listája is szemlélteti – a „mindenki a maga sorsának kovácsa” sztereotípiát is segíthetett:

felelősek vagyunk sorsunkért ¹⁷⁶	24 %
a sors és a szabadság összekapcsolódik ¹⁷⁷	8 %
a sors kényszerűség, amiből nem lehet kitörni	6 %
sors és szabadság nem egyeztethető össze	3 %
az önmagára hagyatott ember nem tud mit kezdeni sorsával	2 %

Mit is tekinthet az olvasó a *Sorstalanság* befejezésének? Akár az egész szabadulás utáni szakaszt (az utolsó 35 oldalt), akár csak a Budapestre érkezés utáni (26 oldalnyi) részt, akár csak az utolsó két (egymáshoz szorosan kapcsolódó) bekezdést, vagy ennek csak a lágerbeli boldogságra vonatkozó részét, vagy akár csak az utolsó mondatot. Egyesek majd beleszámítják az újságíróval való beszélgetést, mások csak a két öreggel való beszélgetést, mondván ők a láger előtti részben is szerepeltek, vagy még inkább azért, mert itt hangzanak el olyan kulcsmondatok, mint a sors és a szabadság viszonyát taglaló, a „Mit tehattunk volna?” kérdésre

¹⁷¹ Például: más sorsát éli meg, individualitását elveszítve sorsközösségre talál, sorsközösséget vállal a zsidósággal.

¹⁷² Például: ez emberhez méltó élettől való megfosztottság, végleges testi-lelki leépülés, fájdalom.

¹⁷³ Például: a lágert túlélőknek nincs sorsa, ahhoz, hogy élhessen tovább, meg kell találnia új énjét, élete ott maradt a táborban, szabadságával vesztesége is volt.

¹⁷⁴ Változat: lét és nemlét egyszerre.

¹⁷⁵ Például: a haláltábor nem lehet ember sorsa, a méltatlan szenvedés nem lehet a sors része.

¹⁷⁶ Például: mindenki a maga sorsának kovácsa, sorsunk alakításában csak önmagunkra számíthatunk, szabad döntésünk sorssá válik.

¹⁷⁷ Például: Sorsunkat nem mi írjuk, de befolyásolhatjuk, a szabad ember maga állítja föl szabadsága korlátjait, saját sorsunkban hordjuk szabadságunkat, sors és szabadság együtt alakítják egymást, harc az eleve elrendelés és a saját jövőalakítás között, a sorson belül van némi szabadság, mellyel az adott pillanaton belül lehet élni.

válaszó „Mindenki lépett, amíg csak léphetett”, az „adott sorsomban mindvégig becsületes voltam” (a közvetlenül erkölcsi mozzanatot tartalmazó nagyon ritka mondatok egyike), „sosem kezdhettünk új életet, mindig csak a régi folytathatjuk”, „nem nyelhetem le azt az ostoba keserűséget, hogy pusztán csak ártatlan legyek”.

A befejezés értelmezése a vizsgáltak felének túlon túl nehéz feladatnak bizonyult, ugyanis a vizsgáltaknak csak kétharmada vállalkozott rá, pedig megengedtük, hogy ki-ki azt tekintse befejezésnek, amit akar. Ilyen megoldások születtek:

tovább kell lépni, az élet megy tovább	11 %
bárhon lehet boldogság	9 %
Köves Gyuri maga alakítja sorsát	5 %
Köves Gyurinak harcolnia kell a meg nem értéssel	4 %
eleve elrendelt sors	3 %
legyen mementó	3 %
Köves Gyuri még nem fogta föl, mi történt	2 %
bizonytalan jövő	2 %
a túléléshez erő és kitartás kell	2 %
a lágerben egyszerűbb volt az élet, mint otthon	2 %
Köves Gyuri felnőtté vált	2 %
a lágerből hazatértek velük közömbös világgal találkoznak	2 %
teljes meg hasonlós	2 %

Ezeknek a befejezés-értelmezéseknek többsége legalább is nem bántó módon redukáló volt, egy részük pedig (például a „a lágerben egyszerűbb volt az élet, mint otthon”) kifejezetten árnyalt-nak tekinthető.

3.8.6. A vélt üzenet elfogadása és elutasítása

Yrjö Varpio az elfogadás feltételének azt tartja, hogy a mű esztétikai-ideológiai szerkezet és az olvasó véleményére hatással bíró „keretideológiák” feleljenek meg egymásnak. (1991). A szövegrészletek értelmezésének bemutatáskor (lásd a 8-12. táblát) érzékelhettük, hogy jó néhányan inkább vitatkoznak a szöveggel, mint értelmezik azt. Bár a tetszés és elfogadás (egyetértés) általában együtt jár, érthetően az olvasó olykor akkor sem ért egyet mindazzal, amit az üzenetből kiolvasni vél, amikor kedvezően fogadja a művet, mert a két ideológia ütközik. És persze az is eléggé gyakran előfordul, hogy nagymértékben egyetért az olvasó azzal, amit a műből kiolvasni vél, de valamilyen okból (mert nehéz volt megérteni, mert szomorú, lehangoló, mert nem tetszik a stílusa) ehhez képest kevésbé lelkesen fogadja a művet, ugyanis nem csupán az olvasó véleményének kell megfelelnie a műnek, hanem a többdimenziós olvasói beállítódásának, melynek csak egyik dimenziója a kognitív-ideológiai.

AZ ÖRKÉNY- ÉS SÁNTA-NOVELLA PÉLDÁJÁN

Ezt tapasztaltuk *Fogarassy Miklóssal* az Örkény- és a Sánta-novella fogadtatását vizsgálva (négy ország diákjai és magyar felnőtt csoportok körében).

	<i>tetszés- nemtetszés (1-5)</i>	<i>tetszés- nemtetszés (1-5)</i>	<i>egyetértés- elutasítás (1-5)</i>	<i>egyetértés- elutasítás (1-5)</i>
	<i>Meddig él egy fa?</i>	<i>Nácik</i>	<i>Meddig él egy fa?</i>	<i>Nácik</i>
<i>magyar diákok (100 fő)</i>	3.5	3.6	4.1	4.3
<i>bolgár diákok (100 fő)</i>	3.4	3.3	3.8	4.2
<i>lengyel diákok (100 fő)</i>	3.7	3.8	4.3	4.4
<i>orosz diákok (100 fő)</i>	3.1	2.8	4.1	3.8
<i>idősebb szakmunkások (50 fő)</i>	3.4	3.5	4.1	4.3
<i>fiatal szakmunkások (50 fő)</i>	3.3	3.6	4.2	4.4
<i>idősebb szakmunkás-nők (50 fő)</i>	3.4	3.4	3.9	4.2
<i>fiatal szakmunkásnők (50 fő)</i>	3.3	3.4	4.0	4.1
<i>könyvtárosok (50 fő)</i>	3.7	4.1	4.2	4.7
<i>irodalmárok (37 fő)</i>	3.8	4.2	4.6	4.7
<i>átlagosan</i>	3.46	3.57	4.01	4.31

13. tábla

Jól látható a kedvelés az egyetértés közötti – ha nem is túl erős, de – pozitív kapcsolat: akiknek jobban tetszett a mű, azok általában nagyobb mértékben fejezték ki egyetértésüket. Ugyanakkor az is jól érzékelhető, hogy kivétel nélkül mindenki nagyobb mértékben értett egyet a kiolvasni vélt üzenettel, mint amennyire megnyerte tetszését a mű. A mű fogadtatása és értékelése, valamint a vélt üzenettel való egyetértés inkább egymást részben átfedő halmazok és mint egymás okai és okozatai. Igaz, a *Sánta*-novellát legélesebben elutasító és legalacsonyabbra értékelő orosz diákok ellenkeznek leginkább az íróval, és leginkább azok az irodalmárok és könyvtárosok értettek egyet a szerzővel, akik legmelegebben fogadták és legmagasabbra értékelik, a többi csoportban azonban nem tapasztaltunk ilyen erős összefüggéseket. Mindössze 6-13 százalék volt azoknak az aránya, akiknek nem tetszett a mű, mégis egyetértettek vélt üzenetével. Ez a táblázat arról is tájékoztat, hogy ez a két, nem könnyen megfejtendő üzenettel rendelkező novella valamiről és/vagy valamivel meggyőzte az olvasók többségét.

AZ EGY CSALÁDREGÉNY VÉGE PÉLDÁJÁN

A *Nádas*-regény befejezését azok tudták legkevésbé elfogadni, akik a főhős sorsát leépülő folyamatként képzelték el, valamint – természetesen – azok, akik a regényt cselekményszinten ragadták meg és pesszimistának tartották. Nagyobb arányban fogadták el, akik fejlődésregénynek olvasták, s mindenki elfogadta azok közül, akik a művet nyitott alakzatnak tekintették. *Lőrincz Judit* (1985:75-76) ezt azzal magyarázta, hogy az olvasóban „egyidejűleg két viselkedés realizálódik: egyfelől mindazon érzések átélése, amelyeket egy analóg élethelyzet, gyakorlati szituáció kiváltana, másfelől annak világos tudata, hogy nem kell végrehajtani a szituáció sugallta cselekedeteket, jelen esetben *Nádas* regényhősének megsegítését, megmentését”, és *J. Lotmant* idézi (1973:251), aki szerint „a művészi viselkedés feltételezi a gyakorlati és a feltételes viselkedés szintézisét”. És *Lőrincz* – helyesen – azt is megemlíti, hogy valamilyen szinten valamennyi olvasónak alapvető igénye a harmónia (megőrzése és helyreállítása).

AZ ISKOLA A HATÁRON PÉLDÁJÁN

A „Mennyire áll közel Önhöz, amit az író a világról és az emberről állít?” kérdésre adott válaszokat elemezve azt tapasztaltam, hogy a csoportok feléhez eléggé közel áll mindaz, ami a regényben a világról és az emberről olvasható, legtávolabb az idős olvasóktól és a szakmunkástanulóktól. Eléggé szoros összefüggés tapasztalható az irodalommal kapcsolatos pozitív beállítódás, valamint az írói világ- és emberfelfogással való egyetértés között, még szorosabb a mű tetszéssel fogadása és a mű világának elfogadása között.

	<i>elemszám</i>	<i>tetszés-index (1-5)</i>	<i>egyetértés-index (1-5)</i>
<i>állami gimnáziumba járó diákok</i>	26	3.7	3.5
<i>katolikus gimnáziumba járó diákok</i>	20	3.6	3.8
<i>szakmunkástanulók</i>	26	2.6	2.8
<i>katonai középiskolába járó diákok</i>	22	2.8	3.5
<i>katonatiszti főiskolások</i>	23	3.3	4.0
<i>mérnökök és mérnökhallgatók</i>	21	3.6	4.0
<i>katolikus klerikusok</i>	21	4.0	4.2
<i>református klerikusok</i>	21	3.8	3.6
<i>krisnások</i>	14	3.7	3.6
<i>magyar szakos főiskolások és egyetemisták</i>	20	3.6	4.2
<i>magyartanárok</i>	20	4.0	4.2
<i>51 évesnél idősebbek</i>	18	2.6	3.3
<i>tizenévesek</i>	84	3.2	3.4
<i>huszonévesek</i>	120	3.6	4.0
<i>nők</i>	129	3.4	3.6
<i>férfiak</i>	139	3.4	3.8

14. tábla

Ez a táblázat már jóval gyengébb pozitív összefüggést mutat a tetszés és az egyetértés között, mint az előző. Igaz, azok értettek egyet legkevésbé az olvasottakkal, akiknek legkevésbé tetszett, de ez az ellenkező pólusok már csak a magyartanárokra igaz. A tetszés és az egyetértés mértéke között – érthetően – a két katonacsoport és a legnagyobb arányban katonaviselt korosztály között tapasztalható, akiknek élettapasztalata igazolja az olvasottak igazságát. Természetesen jogos a kérdés: mennyiben térhet el az „egyetértés” jelentése az egyes olvasók és olvasócsoportok között? Joggal feltételezhetjük – és ezt mind a hatás tartalma, mind a mű értelmezése igazolja –, hogy nem egészen ugyanabban értettek egyet a művel (az íróval) a katonák és a civilek, s a civilek között is a hivatásos irodalmárok (a magyartanárok és az irodalom szakosok) és a „laikus olvasók”, a katolikus és a református klerikusok (Kamarás 2002:109-110, 188-189).

3.9. Befogadási módok és szintek

3.9.1. A befogadás jellemző jegyei

A befogadás különböző módjait és szintjeit az irodalmi mű befogadását kutatók a befogadás alábbi jellemző jegyeinek figyelembe vételével szokták kialakítani:

3.9.1.1. Észlelés és memória. A szöveg számba vett elemeinek aránya. *Józsa* tapasztalata szerint a regény esetén a jó memória együtt járhat a közlemény elhanyagolásával, a filmek és festmények esetén a részletek elmosódása csökkentheti a befogadás mélységét (1986/b).

3.9.1.2. Involváltság. A műbe való belemerülés mértéke, amit *D.R. Schwartz* a befogadás első hermeneutikai szakaszának nevez. (1991)

3.9.1.3. Aktivitás. „Nem kell-e sajátos jelzést kidolgozni az olvasók passzivitásának vagy aktivitásának feltárására?” Kérdezi a hetvenes évek elején *Stéphane Sarkany* (1979), majd hozzáteszi, hogy „az az olvasó, aki aktívabb, intenzívebb élményeket halmoz fel, több benyomást, összetettebb hatásviszonyokat fog felsorolni, mint az, aki passzív (1979:64). Néhány évvel később *Józsa* (1986b) már megkülönbözteti a pszichofizikai és a elsajátítási aktivitást: az olvasó megmaradhat szenzoros-emocionális (naív) szinten, s lehet tudatos, a feldolgozásra, értelmezésre (és az ezzel járó szellemi munkavégzésre) való hajlandóság. Rengeteg bizonyító adat áll rendelkezésre, hogy az irodalmi művel kapcsolatos aktív-passzív beállítódás miként befolyásolja a művek hatását és értelmezését. Amikor *Balogh Zoltánnal* 150 mű olvasottságát és kedveltségét vizsgáltuk, egy 0-2-ig terjedő tetszés-mutatót használva kiszámítottuk az egyes műveknek a tetszési indexét a gyengén, közepesen és erősen aktív olvasók csoportjaiban, így érzékeltethető az aktív-passzív beállítódás szerepe a különböző regények fogadtatásában (hatásában):

	<i>tetszési index gyengén aktív (passzív) beállítottságú olvasók körében</i>	<i>tetszési index erősen aktív beállítottságú olvasók körében</i>
Abe Kóbó: Homok asszonya	0.83	1.24
Aldrich: ...és lámpást adott kezembe az Úr	1.38	1.03
Berkesi: Sellő a pecsétgyűrűn	1.32	0.35
Bulgakov: A Mester és Margarita	0.60	1.04
Camus: Pestis	0.17	1.10
Chandler: Kedvesem, Isten veled	0.99	0.39
Charriere: Pillangó	1.30	0.95
Cronin: Réztábla a kapu alatt	1.54	0.94
Dallos: Aranyecset, A nap szerelmese	1.61	1.23
Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés	1.24	1.46
Dreiser: Carrie, drágám	0.98	0.97
Dumas: Gróf Monte Christo	1.63	1.38
France: Pingvinek szigete	0.90	0.65
Gardner: A kölcsönkért lány esete	0.78	0.33
Gárdonyi: Egri csillagok	1.52	1.47
Golding: A legyek ura	0.16	1.06
Grey: Vadnyugaton	1.18	0.34
Hemingway: Akiért a harang szól	1.56	1.65
Jókai: A kőszívű ember fiai	1.60	1.35
Kertész Ákos: Makra	0.76	1.31
Mitchell: Elfújta a szél	1.57	1.04
Reid: Fej nélküli lovas	1.22	0.52

Semprun: Nagy utazás	1.02	1.46
Szilvási Lajos: Légszomj	1.32	0.90
Tolsztoj: Anna Karenina	1.46	1.48
Updike: Nyúlcipő	0.76	1.08
Wallace: Zöld íjász	1.35	0.88

15. tábla

Elégge egyértelmű tendencia olvasható ki ebből a táblázatból: a kevésbé értékes lektűrök a passzív, a megszokott konvencióktól eltérő módon megformált értékes művek pedig az erősen aktív beállítottságú olvasók körében hatottak erősebben. A hagyományosan megformált klasszikusok (*Gárdonyi, Hemingway, Tolsztoj*) és jó néhány bestseller (*Dreiser*) esetében nem tapasztalható lényeges eltérés passzív és az aktív beállítottságú olvasók között (1978). Az a tény, hogy, mondjuk az *Anna Karenina* az aktív és passzív beállítottságú olvasóknak egyformán tetszik, méghozzá az átlagosnál (1.00) jóval nagyobb mértékben, azzal is magyarázható, hogy ez – klasszikus létére is – mindenki tetszését megnyerő bestseller. Számomra azonban elfogadhatóbb az a magyarázat, hogy ez a regény – mert nyelve és tematikája sokak számára érthető, mert a főhőssel rokonszenvezni és azonosulni lehet – a passzív beállítottságú olvasóknak is lehetőséget kínál a befogadásra, akiknek egy része él is ezzel, és érzelmes-szerelmes regényként olvassa a művet (esetleg kihagyva az unalmasabb részeket, mondjuk Levin filozofálásait¹⁷⁸).

Az *Örkény-* és *Sánta-*novella olvasásvizsgálata során (a magyar 17 éves gimnazisták) körében sor került a tetszés-nemtetszés és az aktív-passzív beállítódás összefüggésének vizsgálatára:

az aktív-passzív beállítódás mértéke ↓	a <i>Meddig és egy fa?</i> tetszésindexe (1-5)	a <i>Nácik</i> tetszésindexe (1-5)
gyengén aktív (passzív)	3.2	3.0
közepesen aktív	4.2	3.3
erősen aktív	3.9	4.0

16. tábla

A fő tendencia egyértelmű: pozitív összefüggés van a tetszés és az aktivitás mértéke között, s ez a nem hagyományosan megformált művek esetében erősebb. A *Nácik* jóval kevésbé olvasható hagyományosan sztereotip, készen kapott olvasási stratégiával, például izgalmas partizántörténetként, ugyanakkor a *Meddig él egy fa?* könnyebben olvasható – kevesebb szellemi erőfeszítéssel, aktivitással – például megható történetként.

A *Mester és Margarita* befogadásának vizsgálata során elégge egyértelmű összefüggést tapasztaltam az aktív-passzív beállítódás és a olvasási stratégiák között: a faktuális olvasási stratégia előfordulása az átlagosnál jóval gyakoribb, a naiv és a racionális olvasási stratégia pedig az átlagosnál gyakoribb a passzív beállítottságúak körében, az elemző-összegező olvasási stratégia előfordulása pedig az átlagosnál gyakoribb az aktív beállítottságúak körében (Kamarás, 1997:291-292).

3.9.1.4. Automatizmusok és hagyományok. A mindenkori kulturális hagyományrendszer által kialakított reflexek, s velük szemben tanúsított szuverenitás foka, amely megjelenik az értelmezés sztereotip és eredeti voltában. Ezt jól érzékelhettük az *Ottlik*-regény szövegrészletei értelmezésének vizsgálatánál.

¹⁷⁸ Erre perdöntő tárgyi bizonyítékul szolgálnak a régebbi közkönyvtári példányok, amelyeknek bizonyos oldalai jóval tisztábbak a „normál” cselekményes, érzelmes-szerelmes oldalaknál.

3.9.1.5. A szöveg megértése. Schwartz (1991) ezt – a befogadás második hermeneutikai szakaszaként – a mire célzott?” és a „mit jelent?” közti hézag kitöltésének nevezi.

3.9.1.6. Az analízis és a szintézis. Meglétüket és egymáshoz viszonyított arányukat a *Bulgakov*-regény értelmezésének vizsgálata során tanulmányozhattam. Ez a szempont megfelel annak, amit Schwartz „kritika elemzés” néven a befogadás harmadik szakaszának nevez (1991).

3.9.1.7. A szövegtől való távolság. A kellő (optimális) távolság, amit a *Meddig él egy fa?* és a *Nácik* befogadása esetében láthattunk.

3.9.1.8. A hatás erőssége és mélysége. Ez a szempont megfelel annak, amit Józsa a „nembeli megrendülés szükségletének” (1986/b), Schwartz (1991) pedig „feltevéseink módosítása” néven a befogadás negyedik szakaszának nevez.

3.9.1.9. A formaélmény szükséglete¹⁷⁹ Az olvasók egy részének az is fontos, hogy a mű „szépen”, „művészi”, „stílusosan”, „eredeti módon” legyen megírva. Ennek a kutatása – eltekintve egy-két kivételes esettől – ritka epizódja a befogadás-vizsgálatoknak. Kérdés persze, lehet-e, szabad-e kiszakítani az olvasmányélményből a formaélményt, amikor az olvasó a művet „tartalmastul-formástul” fogadja be. Úgy vélem, lehet és szabad, mert sok esetben maga az olvasó is elkülöníti élménye különböző dimenzióit, amikor arra utal, hogy a mű gondolatait értékesnek tartotta, de stílusa zavarta. Amikor a „Menyire tartja művészileg értékesnek ezt a művet?” és a „Mennyiben tartja újszerűnek a mű megformálását?” kérdésekre adott válaszok indokolását kérjük, vagy amikor a „Talált-e ebben a műben olyasmit, amire azt mondaná, hogy szép?” kérdést tesszük föl, nem könnyű a válaszokból a formaélményre vonatkozó utalásokat kiszűrni. Tarthatja valaki művészileg értékesnek a művet humanizmusa miatt, találhat benne szépnek egy erkölcsileg értékes magatartást vagy egy megható részletet, ítélni újszerűnek témája miatt.

A Mester és Margarita olvasói „Tudna-e említeni olyan részletet, amelyre azt lehet mondani, hogy szép?” kérdésre adott válaszaiból mindössze 10 százalékot tett ki a nemmel válaszolók aránya. Különböző típusú válaszok gyakorisági sorrendje így alakult: a címszereplők szerelme 32, a bibliai rész 19, a befejezés 11, Pilátus ábrázolása 8, a bál leírása, Margarita repülése és Wolandék repülése az úrban 4-4 százalék. Ezek kétségkívül szépnek is tekinthetők, szemben az elsősorban humoros, satirikus vagy tragikus részletekkel, de sem a formaélmény szükségletét, sem bekövetkezését, sem a megformálásra való reflexiót közvetlenül nem bizonyítják.

Az *Iskola a határon*nak magas művészi értéket tulajdonítók hetvenféle indokolása közül a következők a leggyakoribbak: a jellemábrázolás, a mondanivaló, a valóságghűség, a megformálás, a nyelv, az újszerű eszközök alkalmazása, az idősíkok változtatása és az erős hatás; a negatív minősítések leggyakoribb indoklásai pedig az írói mondanivalóval való egyet nem értés, a megértési nehézségek és a szöveg érdektelensége. A formaélményre a „megformálás”, a „nyelv” és (áttételesebben) az „újszerű eszközök” utalnak. A formára hivatkozás – „megformálás”, „nyelv”, „újszerű formaeszközök”, egyéni stílus” – azok körében a leggyakoribb, akik a legmagasabb művészi értéket tulajdonították a művet. Míg az irodalmárok elsősorban a művészi ábrázolás, a klerikusok, a tiszti iskolások és az állami gimnáziumba járók a mondanivaló és a valóságghűség miatt tulajdonítanak a regénynek művészi értéket.

Az, hogy, hogy ki mit tart egy műben újszerűnek, komoly mértékben függ addigi olvasmányaitól, irodalmi tájékozottságától, irodalmi kódismeretétől is. A közel ötvenféle indoklás között az idősíkok váltakozása szerepelt leggyakrabban, s eléggé gyakran szerepelt még általában a stílus, az elbeszélő nézőpont változtatása és a ciklikusan visszatérő események.

¹⁷⁹ Józsa kifejezése.

3.9.2. Befogadási módok és szintek

„Meg fogunk tudni szerkeszteni egy olyan rácsot – az esztétikai élménynek valamiféle periódusos Mengyelejev-táblázatát –, amelynek segítségével elvontan ugyan, de egzakt módon rögzíteni tudjuk a befogadói viselkedéstípusok és műtípusok találkozásának összes lényeges változását. Elméleti szinten megkonstruálhatjuk a tetszés, nem tetszés, az esztétikai öröm és az esztétikai csalódás különféle lehetséges eseteit, ha pedig a rendszert tovább finomítjuk, akkor a különféle élménytípusokat is megközelíthetjük. Beláthatatlan távlatok a pedagógiai ráhatás előtt.”, írja Józsa (1986/c:83-95) racionális magabiztossággal, mondhatni a lélek mérnökeként. Ha az olvasót legalább annyira tartjuk megfejthetetlen titoknak, mind lélektani és szociológiai magyarázatok segítségével részben megfejthetőnek, akkor sem zárkozhatunk el – gögös magabiztossággal – a tipologizálási kísérletek elől.

3.9.2.1. Ízlés-tipológiák

Csupán az elolvasott irodalmi művek mennyisége még keveset árul el az irodalmi ízlésről, jóval többet az elolvasott művek sorrendje és sokfélesége, még ennél is többet szerkezetének fő tendenciái. Ezt a képet jelentős mértékben árnyalja az éppen (a legutóbbi időben) olvasott és megkedvelt művek valamint a legnagyobb élmények ismerete. Még pontosabb lenne a kép, ha ismernénk az összes irodalmi olvasmány (nem csupán a kurrens és emlékezetes olvasmányok) olvasói minősítését is. Sajnos, a legtöbb esetben ennek a tényanyagnak csak egy-egy fajtája ismeretében bátorcodunk (vetemedünk?) mi, olvasáskutatók az irodalmi ízlés tipologizálására.

Gereben Ferenc csupán a kedvelt olvasmánytípusok és a kedvenc olvasmányok (átlagosan 4-5 írónév és/vagy műcím) alapján alakította ki ízléskategóriáit, arra hivatkozva, hogy „az interiorizált értékekre alapozó ízlés sokkal kevésbé változékony, mint az aktuális olvasmányokban kifejeződő olvasói érdeklődés”. Ez ugyan kétségkívül igaz, mégis van ennek az eljárásnak többféle hátulütője is: a) a legnagyobb élmények között keverednek az imprinting-élmények, a gyerekkori leg-ek és az érett fejjel megért élmények, 2) azok esetében, akiknek megcsappant irodalomolvasói érdeklődése, s esetleg már hosszú ideje nem (vagy alig) olvasnak irodalmi műveket, egy régebbi állapotot tükröznek legkedvesebb olvasmányai.¹⁸⁰ 3) a kurrens olvasmányok legkedveltebbjei, amelyek azonban még nem szerepelnek a legnagyobb élmények között, éppen az egyedi olvasástörténet fordulópontját és jövőbeli alakulását jelezhetik.

Gereben a következő ízléskategóriákat használta – méghozzá eléggé sikeresen – empirikus kutatásaiban (1998:121, 2005:136):

A „kedvenc”-lista alapján megállapítható ízléskategóriák ↓	összlakossági arányuk (%) 1978-ban	összlakossági arányuk (%) 1985-ben	összlakossági arányuk (%) 2000-ben
„Modern” (az értékes kortárs és a nem hagyományos 20. századi irodalom dominanciája)	7	5	2
„Klasszikus” (a 19. és 20. századi realista klasszikusok dominanciája)	20	20	14
„Bestseller I.” (a nagy irodalom látszatát keltő, főművészet és álművészi irodalom dominanciája – értékes művek társaságában)	14	18	18

¹⁸⁰ A kutató nem tudhatja, hogy, mondjuk, a *Varázshegyet* egy vagy húsz éve olvasta az illető.

„Bestseller II.” (bestseller kedvencek önmagukban és egyéb szórakoztató irodalom társaságában)	14	18	26
„Romantikus” (a 19. századi romantika dominanciája)	13	14	13
„Lektűr” (a szórakoztató irodalom direkt műfajainak dominanciája, esetleg romantikával)	23	18	14
„Ismeretközlő” (kizárólagosnak tűnő nonfiction érdeklődés)	7	5	12

17. tábla

Azért szerepeltettem két időpont adatait, hogy érzékeltessem, milyen fontos témánk tekintetében az időtényező. Jól érzékelhető, hogy az idő – ez esetben – nem az irodalomolvasásnak, nem az értékes irodalom olvasásának, s nem a mai értékes irodalom olvasásának dolgozik.

A Balogh Zoltánnal közös, már a 2.7.2. fejezetben szereplő kutatásunkban 150 irodalmi műhöz való pozitív-negatív viszonyulás alapján alakítottuk ki azokat az élményalakzatokat, melyeket egyben ízléskategóriának is tekinteni. Bár elnevezésük – „nemzeti romantika”, „klasszikus realizmus”, „történelmi lektűr”, „krimi”, „sci-fi” – *Gerebennek* az olvasmányok esztétikai-stiláris minősítése alapján létrejött kategóriáira emlékeztet, ezeket nem érheti a „mindenható mű” befolyásának vádja, inkább a „mindenható olvasóé”. A 4. táblán látható ízléstérkép alapján – összevonva az egymáshoz nagyon közel álló élményköröket – a következő „olvasó-orientált” ízléskategóriákat¹⁸¹ látom célszerű kialakítani:

- a) „hagyományos realizmus” (mely a „klasszikus realizmus”, „mai magyar realizmus”, „mai külföldi realizmus”, „alkategóriákat tartalmazza);
- b) „romantika” (mely az „európai romantika” és a „nemzeti romantika” alkategóriákat tartalmazza);
- c) „modern”;
- d) „háborús realizmus”;
- e) „lektűr” (mely a „régí lektűr”, társadalmi lektűr” „kulturális lektűr”, „pszichologizáló” lektűr és a „történelmi lektűr alkategóriákat tartalmazza);
- f) „izgalmas” (mely a „kalandregény”, a „krimi” és a „sci-fi” alkategóriákat tartalmazza).

Az összes többtől a „modern” ízléskategória különül el leginkább, különösképpen a „lektűr” és a „romantika” kategóriáktól. Az öt lektűr-élménykör eléggé szoros kapcsolatrendszer alkot, s eléggé jól megkülönböztethető az „izgalmas” kategóriától. Viszonylag közel áll egymáshoz a „romantika” és a „hagyományos realizmus”, de „romantika” távol van a „modern” és közelebb (mint a „hagyományos realizmus”) a „lektűr” ízléskategóriához. A „háborús realizmus” eléggé közel áll a „lektűr”-höz, de – és ez választja el tőle – a „modern”-hez is.

Az alábbi táblázatban – amely azt mutatja be¹⁸², hogy a különböző élménykörök súlya eléggé eltérhet a különböző nemű, életkorú, foglalkozású és iskolázottságú rétegekben – úgy alkalmazom ízléskategóriáimat, hogy az alkategóriákat is szerepeltetem, bizonyítva, hogy a finomabb leíráshoz ezek is szükségesek (Balogh, Kamarás 1978:347-375), amint ezt a 3. táblázatban az élménykörök átlagos tetszésindexe szemlélteti:

¹⁸¹ Az egyes ízléskategóriák reprezentáns olvasmányait a 3. tábla tartalmazza.

¹⁸² A (-1) és (+1) közötti relatív tetszési indexek (leírása a 3.6.2. fejezetben) segítségével.

élménykör neve	összes olvasó	nők	férfiak	15–19 évesek	20–30 évesek	30–49 évesek	50 év felett	fizikai dolgozók	diploma nélküli szellemi dolgozók	diplomás szellemi dolgozók
„lektűr”	-0,01	+0,02	-0,03	-0,05	-0,07	0,00	0,00	+0,01	-0,01	-0,09
„régi lektűr”	+0,03	-0,01	+0,06	-0,15	-0,10	+0,05	+0,09	+0,04	+0,14	-0,06
„társadalmi lektűr”	-0,13	-0,12	-0,14	-0,11	-0,13	-0,09	-0,10	+0,02	-0,22	-0,38
„történelmi lektűr”	-0,11	-0,11	-0,11	-0,12	-0,20	-0,10	-0,01	-0,11	-0,13	-0,12
„pszichologizáló lektűr”	+0,06	+0,12	-0,04	+0,04	+0,10	+0,08	-0,07	0,00	+0,03	+0,10
„kulturális lektűr”	+0,11	+0,22	+0,07	+0,11	+0,19	+0,06	+0,08	+0,10	+0,11	+0,08
„izgalmas”	-0,14	-0,20	-0,08	-0,10	-0,14	-0,14	-0,19	-0,10	-0,17	-0,21
„kalandregény”	-0,11	-0,25	+0,01	-0,02	-0,08	-0,14	-0,26	-0,02	-0,17	-0,23
„krimi”	-0,36	-0,44	-0,30	-0,29	-0,38	-0,39	-0,38	-0,25	-0,44	-0,51
„sci-fi”	-0,23	-0,29	0,19	-0,19	-0,21	-0,25	-0,31	-0,23	-0,22	-0,25
„romantika”	+0,26	+0,27	+0,24	0,22	+0,24	+0,28	+0,29	+0,23	+0,27	+0,29
„nemzeti romantika”	+0,30	+0,31	+0,29	+0,24	+0,25	+0,35	+0,39	+0,27	+0,29	+0,35
„európai romantika”	+0,21	+0,23	+0,19	+0,20	+0,23	+0,21	+0,19	+0,18	+0,25	+0,22
„hagyományos realizmus”	-0,04	-0,04	-0,04	-0,05	-0,05	-0,03	-0,02	-0,05	-0,05	-0,02
„klasszikus realizmus”	+0,06	+0,09	+0,04	+0,08	+0,08	+0,06	+0,03	+0,03	+0,08	-0,03
„mai magyar realizmus”	-0,27	-0,30	-0,25	-0,37	-0,32	-0,20	-0,14	-0,27	-0,31	-0,18
„mai külföldi realizmus”	+0,01	+0,01	+0,01	+0,02	-0,01	+0,01	+0,03	-0,02	+0,01	+0,10
„háborús realizmus”	+0,27	+0,28	+0,21	+0,26	+0,35	+0,26	+0,13	+0,15	+0,32	+0,37
„modern”	-0,26	-0,32	-0,21	-0,22	-0,13	-0,41	-0,46	-0,31	-0,25	-0,16

18. táblázat

Az alkategóriákat is tartalmazó táblázat jól érzékelteti, hogy a különböző olvasórétegek élményvilágának¹⁸³ közös alapját elsősorban a „romantika” és a „klasszikus realizmus” élménykörök képezik.

3.9.2.2. Befogadás-tipológiák

A Fogarassy Miklóssal közösen kidolgozott olvasási (pontosabban értelmezési) stratégia-rendszerünk – melyet a 2.8.1. fejezetben ismertettük – értelmezhető mint befogadási szinteket és módokat egyaránt tartalmazó befogadás-tipológia, melynek lépcsőfokai:

1) a cselekmény szintjén maradás (másképpen: csak a cselekmény befogadására alkalmas olvasási mód, stratégia);

¹⁸³ Bár a kutatás a hetvenes évek közepén volt, az akkori adatokból kiolvasható összefüggéseket máig érvényesnek érzem, ezért fogalmazok jelen időben.

- 2) egyes nem lényeges elemek kiemelése;
- 3) fontos elemek kiemelése elemzés nélkül vagy elnagyolt általánosítással;
- 4) az írói üzenet lényegét érintő és az egyik fontos szálát kibontó vagy a mű lényegére vonatkozó, de egy kissé elnagyolt értelmezés;
- 5) a szereplőket követő intuitív-azonosuló-elemző vagy az átlátva-összegezve értelmezés.

E tipológia előnye és hátránya is, hogy egyszerre akarta megragadni a befogadás egyre magasabb (vagy mélyebb) szintjeit és az azonos szinteken alternatív módjait. Tehertétele a normativitás.

A *Kiss Endrével* együtt kidolgozott – és ugyancsak a 2.8.1. fejezetben bemutatott – pszichológiai, szociológiai és filozófiai-etikai értelmezésekkel olvasási stratégia-rendszer is felfogható – immár tisztán leíró jellegű – befogadás-tipológiának. Ez a rendszer azonban más művekre szűknek bizonyult, ám ezen könnyen lehetett segíteni újabb kategóriák (a filozófiai mellett külön etikai, további vallási olvasási módok) bevezetésével. Ezzel a tipológiával egyfelől az volt a baj, hogy túlságosan spekulatív. Ezen először azzal segítettünk, hogy bevezettük a határeset-kategóriákat. Másféle baja is volt, az, hogy a kategóriák nevét nem téve idézőjelbe, azt sugalltuk, hogy ezek a megközelítések összehasonlíthatók a hasonló nevű szaktudományok megközelítéseivel. Márpedig ezek színvonala, árnyaltsága, mélysége ugyancsak eltérő volt. Voltak köztük olyanok, amelyeket a pszichológus is pszichológiai, a filozófus is filozófiai, a szociológus is szociológiai megközelítésnek tekintett, s voltak olyanok, melyek ezeknek a megközelítéseknek csupán primitív, naiv, közhely-szintű változatai voltak. Ezen úgy próbáltam meg segíteni, hogy – visszacsempészve a normativitást (és persze az ezzel járó szubjektivitást) – megkülönböztettünk reflektív (mély és/vagy távlatos) és kevésbé reflektív (rövidre záró), vagyis pszichológiai és csak pszichologizáló, szociológiai és csak szociologizáló, filozófiai és csak filozofáló, etikai és csak moralizáló, vallási és csak vallásos olvasási módokat. Akadt egy harmadik nehézség is, és ezt már nem is próbáltam orvosolni: az árnyaltabb, mélyebbre hatoló értelmezések többsége két-három-négy dimenziós volt, amelyeket csak két-három-négy kategória által átmetszett síkban-térben lehetett volna elhelyezni.

Józsa faktuális–fenomenális, identifikatív–emocionális és analitikus–szintetikus olvasási-értelmezési módjainak szintjei és egyes elemei több vonatkozásban emlékeztettek legelső – *Fogarassy Miklóssal* együtt történt – próbálkozásomra, valamint egy hasonló tipológia-elképzelésemre, melyet így fogalmaztam meg:

- 1) fogyasztó–élvező–kikapcsolódó–menekülő;
- 2) gyűjtő–szervező–gyakorlati–informálódó;
- 3) lényegi–esztétikai.

Ebből a kétségekívül erősen normatív tipológiából egyfelől hiányzott a legalacsonyabb (faktuális, csak a cselekmény vételére képes) szint, másfelől a harmadik szint megfogalmazása más nyelven történik, mint az első kettőé. *A Mester és Margarita* befogás-vizsgálata során *Józsa* rendszerére támaszkodva sikerült egy olyan olvasási stratégia-rendszert kidolgozni, mely – mint ezt tapasztalni lehetett a 2.8.1. fejezetben – abban a kutatásban jól működött (elégéggé jól elhelyezhető volt benne az olvasók többsége), s pályázhatott a befogadás-tipológia címre. Ebben háromról négyre bővült *Józsa rendszere* oly módon, hogy a középső szinten egymás mellé került két egymástól nagyon jól megkülönböztethető befogadási mód: a műhöz túl közel kerülő naiv-azonosuló és a műtől túl távol maradó racionális. Ezek a háromszintes rendszerek többé-kevésbé megfelelnek *Gerald Prince* (1982) sokkal elvontabb cselekményi, tartalmi és szimbolikus értelmezési szintjeinek.

Az olvasás valóságának zöld mezejéhez képest eléggé sápadtak és mesterkéltek ezek a „ki-próbált” befogadás-tipológiák. Valószínűleg lehetne ezeknél jobbakat kitalálni, ám kérdés, érdemes-e, ennél ugyanis hasznosabb lenne minden esetben többféle kategóriarendszert használni, többféle értelmezési hálót kivetni az összegyűjtött és kellőképpen feldolgozott tényekre. Több eredményt kínálnának olyan kutatói eljárások, amelyekkel ugyanazt másképpen láttató kutatói szemüvegeken keresztül tanulmányozzuk azt a minden esetben rendkívüli összetett jelenséget, amit élménynek, befogadásnak, értelmezésnek nevezünk. Úgy vélem, hogy az a háromszintű, „olvasásinak” nevezhető tipológia, amelynek középső szintjén két egyenrangú befogadási mód foglal helyet, jól kiegészíthető a kétszintű „irányultságának” nevezhető tipológiával. Míg ennek az alacsonyabb, kevésbé reflektív (a pszichologizáló, szociologizáló, moralizáló, filozofáló és vallásos) szintje nagyjából a naiv-azonosuló és a racionális befogadómódokkal, a reflektivebb szintjén lévő befogadási módok pedig nagyjából a háromszintű tipológia legfelső szintjének magasságában képzelhetők el:

<i>befogadási szintek</i> ↓	<i>az „olvasási” tipológia</i>	<i>az „irányultsági” tipológia</i>
<i>1. szint</i>	faktuális–fenomenális	faktuális–fenomenális
<i>2. szint</i>	a) naiv-azonosuló (a műhöz túl közeli) b) racionális (a műtől túl távol)	a) pszichologizáló b) szociologizáló c) moralizáló e) filozofáló e) vallásos és ezek kombinációi
<i>3. szint</i>	analitikus–szintetikus a) induktív-analitikus b) deduktív szintetikus	a) pszichológiai b) szociológiai c) etikai d) filozófiai e) vallási és ezek kombinációi

19. tábla

Ez a két komplementer tipológia sem fedi teljesen a 2.9.1. fejezetben felsorolt szempontokat, például az észlelést, az eredetiséget és a formaélmény szükségletét és megvalósulását. Márpedig nem célszerű az olvasási stratégiákat az értelmezési rendszerekre szűkíteni, ugyanis az olvasó másféle rendszerekben – *Kristinä* és *Lőrincz* „skáláknak” nevezi őket (1992:67-70) – is elhelyezi, osztályozza a művet: könnyű–nehéz, cselekményes–nem cselekményes, konkrét–elvont, leíró–párbeszédes, hihető–nem hihető, csúnya–szép, egy idősík–több idősík, stílusát tekintve: nyers–lágy, humoros–komor.

Ez a rendszer annyiban normatívnak tűnhet, hogy szinteket különböztet meg, de a második és harmadik szinten egyenrangú változatok találhatók, és egész nem egy befogadási törvény vagy ideál jegyében született, hanem az befogadás tényeivel összhangban.

3.10. Újraolvasás

Bár az újraolvasás tipikusan professzionalista problémának ítéltető, a jelenség a laikus olvasók körében is fellelhető. Az egyik legnagyobb kihívás az empirikus befogadás-vizsgálatot végző számára *Jauss* (1997) első (esztétikailag érzékelő) és második (értelmező) olvasásának, illetve a hermeneutikai folyamat egymás után következő szakaszainak, a megértésnek, az értelmezésnek és az alkalmazásnak a megkülönböztetése. E szerint a „normális olvasás” olyan jelentéseket konkretizál, melyek az értelmező számára az első olvasás horizontjában lehetőségként fölmerülnek. Az olvasók többsége azonban egyszer olvassa el a műveket, s a művet

többször olvasók esetében sem mindig lehet élesen elkülöníteni az észlelő és az értelmező olvasást. Azért sem, mert már az első olvasáskor „összecsúszik” az észlelés és értelmezés, a megértés és az értelmezés, sőt az alkalmazás sem várja meg mindig az értelmezés befejezését. Az előzetes és az olvasás közben alakuló értelmezés folyamatosan befolyásolja az észlelést, miként az alakuló értelmezés is befolyásolja a megértést. A megkedvelt vagy éppen kedvenc művet többször is elolvasók többsége azért olvassa el még egyszer a művet, hogy még egyszer „ugyanazt” érezze, ugyanazt az élményt élje át, s nem azért, hogy az észlelés gondját letéve most már az értelmezésre koncentrálhasson. A második olvasást „provokáló” műveket, az olvasók többsége azért nem olvassa el még egyszer, mert bonyolultságuk, nehezen megfejtetheységük miatt nem okoztak élvezetet, valamint azért sem, mert az olvasást nem tekintik feladatnak, kockázatot vállaló kalandnak, szellemi kihívásnak, hanem csak szórakozásnak. Úgy gondolom, amikor *Ricoeur* (1999) nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy az élvezet nyitja meg a teret a megértés előtt¹⁸⁴, némi szkepszissel tekint a második olvasás hozadéka, hiszen az újraolvasás által egyfelől sok minden világosabbá válik az olvasó számára, másfelől az olvasó hajlamos arra, hogy a második olvasás során az első olvasás után nyitva maradt kérdéseket lezárja. Az első olvasás nyitottabb, de határozatlanabb, a második határozottabb, de zártabb.

3.10.1. Mindennapi tapasztalatok

Mindennapi tapasztalatunk a századszor is meghallgatott sláger, a sokadszor megnézett kedvenc film, a kisgyerek által számtalanszor meghallgatott mese élvezete. Ha kihagyunk egy-egy szót, a kisgyerek figyelmeztet minket. Ugyanarra a szövegre van szükség, hogy felidézdhessen ugyanaz az (csaknem mindig kellemes) élmény, hogy részesülhessünk ugyanabban az örömben. Ugyancsak – bár az előbbinek némiképpen ellentmondó – mindennapi tapasztalat, hogy nem tudunk akármit élvezettel újra megnézni, elolvasni. Egy krimi például csak azok és csak akkor szoktak ismételtelen elolvasni vagy megnézni, akik már elfelejtették, hogy hogyan jött rá a detektív a titok nyitjára. A szórakoztatóipar eléggé sok egyszer használható és utána eldobható terméket forgalmaz.

Szűkebb körre kiterjedő, de még mindig eléggé általános tapasztalat, hogy éppen azért nézünk, hallgatunk, olvasunk valamit újra, mert ugyanabból valami mást (többet, mélyebbet) szeretnénk kapni, mint először. Meg akarjuk érteni azt, amit elsőre nem sikerült. Most már – ismerve a cselekményt – élvezni akarjuk a stílust, a részleteket, a figurákat. El akarunk benne mélyedni. Más hangulatban, más hozzáállással, érettebb fejjel akarunk szembesülni a művel és a mű ürügyén egykori élményünkkel és önmagunkkal is. A sorokat megismerve a sorok között is szeretnénk olvasni. A mű fáradtságos, tőlünk aszkétikus távolságtartást kívánó megfejtése után most már végleg átengedjük magunkat a műnek. Ilyen célra általában olyan művek alkalmasak, melyek „mélyek” „összetettek”, „többrétegűek”, „jelentésben gazdagok”, „kimeríthetetlenek”. Egyszer mélyebb élményről, másszor mélyebb megértésről számolnak be az újraolvasók, ismét máskor mindkettőről, és csak jóval ritkábban egyikről sem. Úgy tűnik, gyakrabban panaszozzák azt, hogy „másodszor már nem éreztem ugyanazt”, hogy „elmúlt a varázsa”, mint azt, hogy „másodszorra sem értettem meg belőle többet”, azt pedig még ritkábban, hogy „sajnos, másodszorra sem tudtam másképpen értelmezni”.

Visszatérő tapasztalat, hogy elsőre jobban élvezzük, másodikra pedig jobban megértjük a művet. Az is eléggé gyakori, hogy a megértésre fordított erőfeszítés miatt első olvasáskor

¹⁸⁴ Írásom olvasva ehhez a mondathoz olvasáskutató kollégám a következő széljegyzetet írta: „2001-es középiskolás vizsgálatomban a megkérdezettek 0.3 %-a nevezte az örömet az olvasás motívumának. (Nyitott kérdés volt.) Ezen a ponton írnék erről a dilemmáról: az élvezetes, az örömteli olvasás visszaszorulásáról.”

még nem tudjuk igazán élvezni a művet, és csak másodikra sikerül igazából, amikor – megismerve már a mű cselekményét, világát és stílusát, leküzdve előítéleteinket, összhangba hozva a világunkat a mű világával –, nyitottabbá, befogadóbbá válunk, és így kevésbé blokkoljuk, akadályozzuk hatását. Ezt azzal is magyarázhatjuk, hogy első alkalommal inkább a történetséma, második alkalommal inkább a részletek irányítják az olvasót, ugyanakkor azt is tapasztaljuk, hogy az erős érzéki és/vagy érzelmi hatást kiváltó részletek már elsőre akkora hatással vannak, hogy elhomályosítják az egészet és az összefüggéseket. Sok esetben másodszorra, amikor már gördülékenyebb a mű és a befogadó közötti dialógus, a mű hatását ugyan mélyebbnek érezzük, de nem olyan élesnek és katartikusnak, mint elsőre. Azt is megfigyelhettük, hogy az első olvasás sokkal inkább igényel azonosulást, ami lecsökkenti, kiszorítja vagy akár ki is zárja a distancia-teremtést, amire sokkal inkább a második olvasásban nyílik mód, vagyis arra, hogy magára a műre figyeljünk, hogy a tárgyszintről átlépjünk a metaszintre.

A második olvasást „provokáló” műveket az olvasók többsége nem olvassa el még egyszer. Egyrészt azért, mert bonyolultságuk, nehezen megfeythetőségük miatt nem okoztak elegendő élvezetet. Másrészt azért, mert az olvasást nem tekintik feladatnak, kockázatot vállaló kalandnak, szellemi kihívásnak, hanem csak szórakozásnak. Ezért például az *Iskola a határon* e tekintetben az átlagosnál egyszerre előnytelenebb és előnyösebb olvasmány az újraolvasást kutató számára. Mint kötelező olvasmány sokaknak csak letudott penzum, másoknak azonban eléggé mély és dimenziókban eléggé gazdag ahhoz, hogy újabb olvasásra motiváljon, hogy az olvasónak vissza kelljen térni a „tett színhelyére”, hogy „folytatódjék a nyomozás”.

3.10.2. Olvasáslélektani tapasztalatok

F. C. Bartlett – aki már a harmincas években alkalmazta a séma fogalmát – elsők között vizsgálta az újraolvasást és -értelmezést. Idegen kultúrákból származó szövegekkel dolgozott – megjegyzem, mindennapi világunkhoz képest a műalkotás bizonyos értelemben idegen kultúra! –, s ezeket olvastatta el különböző időtartam eltelte után. Azt tapasztalta, hogy a „befogadók” egyrészt a szöveg bizonyos elemeit logikai összefüggések, ok-cél tételezések beillesztésével explicitté tették, másrészt elhagytak olyan elemeket, melyek nem tartoztak bele az európai értelemben vett történetsémába (Bartlett 1985). Úgy vélem – s bizonyítani is szeretném –, hogy az irodalmi mű és az olvasó viszonylatában egészen hasonló történik.

M. Marton és *C. G. Wenestam* nehéz logikai-filozófiai szöveg emlékezeti megőrzését vizsgálva arra jutott, hogy az ilyen fajta – intellektuális kihívást, de legalábbis rejtvényfejtő feladványt jelentő – szöveg többszöri olvasása fokozhatja és csökkentheti is a megértést, de az is előfordul, hogy nem befolyásolja annak kezdeti mértékét. (1988:107-214). *Halász László* két, eléggé eltérő olvasói feladatot kínáló novellát, *Kafkának A törvény kapujában* és *Karinthynek az Álom* című művét olvastatta el 17 éves magyar és svéd középiskolásokkal; első alkalommal kétszer egymás után, harmadszor pedig egy hét múlva. A komoly megértési problémákat okozó *Kafka*-szöveg felidézése *Halász* szerint azért volt sikerebb, mert nagyobb kihívást jelentett, és erősebb volt újraolvasást indukáló motivációs ereje, mint a *Karinthy*-novelláé. Az újraolvasás pozitív következménye e vizsgálat tükrében meglehetősen csekélynek tűnik. Sem a közvetlenül egymás utáni, sem a nagyobb időköz utáni újraolvasás nem járult hozzá komolyabb mértékben sem a szövegek jobb felidezéséhez, sem pedig megértéséhez. Az első olvasást követő kezdeti benyomások az újraolvasások kimenetelét nagymértékben meghatározó keretet képeznek (1996:145-149).

P. Dixon és munkatársai gyakorlott olvasókkal *L. Borges Emma Zunz* című elbeszélését és egy témájában hasonló detektívtörténet olvastatták el, közvetlenül az első olvasás után még egyszer. A *Borges*-novella esetében javultak az eredmények, a detektívtörténet esetében

viszont alig. Egy másik alkalommal a *Borges*-novella művi változatát is elkészítették, amelyben a kutatók erősen kurtították az eredeti mű művészi többértelműségeit (például a narrátor ismereteinek hiányára vagy bizonytalanságára utaló elemeket, ami az *Iskola a határon* esetében is nehezíti a befogadást és a megértést). A kutatók azt tapasztalták, hogy a novella művi változatának újraolvastatása nem járt hasonló eredménnyel, mint az eredetie.

Több olvasáspszichológus úgy véli, hogy az első benyomás által mozgásba hozott – a további olvasatokat erőteljesen befolyásoló, szinte meghatározó – sémák ereje csökkenthető, ha a figyelem irányulását sikerül befolyásolni (Anderson 1965:1-9, Stotland, Canon 1972, Halász 1996:151). Ezt a hipotézist igazolandó Halász a *Kafka*-novellát három, 17 éves diákokból álló csoporttal olvastatta el, melyek között volt egy lazábban és egy szorosabban irányított, valamint egy nem irányított. Azt tapasztalta, hogy az értelmezést befolyásoló alternatív nézőpontok részletesebb bemutatása segítette az involvált megértést és ezen keresztül az újraértelmezést (bonyolultabb értelmezésekre ösztönözve a kísérleti személyeket), de csak korlátozott mértékben. „Mintha a kísérleti személyek azt mondták volna, hogy »hiába kapok sok jó kérdést mérlegelés céljából, ha nem hajlok arra, hogy magamtól is feltegyem a kérdéseket«.” (1996: 151).

3.10.3. Jauss modellje

Jauss a hermeneutikai folyamat három mozzanatának – megértés, értelmezés és alkalmazás – egységéből kiindulva háromféle olvasást különböztet meg. Az első, az esztétikailag érzékelő olvasás az érzékelő megértés stádiuma. A második stádium a reflexív értelmező olvasás, a harmadik pedig a történeti olvasás, mely azt a horizontot rekonstruálja, amely alatt a mű keletkezett. (Ez utóbbitól most, a „laikus olvasót” tanulmányozva eltekinthetünk, hiszen ez az irodalomtörténész sajátos olvasata.) Az első olvasás során *Jauss* szerint a szövegnek mint partitúrának az érzékelése, észlelése és megértése történik. Az újraolvasásban sorra kerülő reflektáló értelmezés csak olyan jelentéseket konkretizálhat, amelyek az első olvasás horizontjában lehetőségként adódtak, vagy adódhattak volna. Az esztétikai élvezet „nem igényel azonnal értelmezést”, állítja *Jauss*, ám azt is hozzáteszi, hogy az esztétikai élvezetben meg elevenedő újrafelismerés még nem igazi válasz a műre, hiszen még csak – *Gadamert* idézve – spontán módon teljesül az identikus reakció. Az első olvasás tapasztalata válik az újraolvasás horizontjává (kiindulópontjává, keretévé), amelyben majd tematizálódhat az első stádium élménye, s alapjává lesz az olvasottak alkalmazásának. A részletekből „kiegészülő” első olvasat *Jauss* szerint még csak formai síkon alkot egészet, még nem jelenti a mű kiteljesedett jelentésének, még kevéssé teljes értelmének megragadását. Ez csak az újraolvasás közben valósulhat meg, amikor is az első olvasat egészéhez viszonyítja az olvasó a második olvasás részleteit, és a nyitva hagyott kérdések megválaszolásával a második olvasat teljessé teszi az értelmezést (*Jauss*, 1997: 320-328).

Az empirikus kutatások tapasztalatai alapján egyértelműnek tűnik, hogy az első olvasat kétségkívül fontos alkotó eleme az újraolvasás horizontjának. Bizonyos mértékig tehát jogosan mondja *Jauss*, hogy „a reflektáló értelmezés elválasztása az érzékelő megértéstől nem olyan művi, mint amilyennek először látszott. Ezt az újraolvasás evidens horizontstruktúrája teszi lehetővé” (*Jauss*, 1997: 325). Hozzá kell azonban tenni, hogy az újraolvasás horizontjában az első olvasaton kívül másfajta tapasztalatokkal is számolhatunk, például a két olvasás között megélt vagy felidéződő élettapasztalatokkal, közöttük természetesen más művek élményeivel és olvasataival is. *Jauss* – empirikus kutatásokkal nem cáfolt, nem is igazolt – hipotézise úgy is értelmezhető, hogy a mű elsőre inkább az érzelmi, másodikra inkább a kognitív dimenziót mozgósítja. A művészet-lélektani vizsgálódások szerint azonban mind a kognitív és emocionális érdeklődés, mind az analitikus és élményszerű megértés eléggé szoros egységet alkot (Halász 1996:254-258, Spiro 1981:553-556, Posner 1973:35-73). Ha jogosan számolunk

is azzal, hogy a tudatos reflexió inkább az újraolvasás jellemzője, számolni kell azzal a tapasztalattal, hogy „érzelem és megismerés a tudatos reflexió előtt és után is, rövid és hosszú távon egyaránt elválaszthatatlanul egybekapcsolódnak” (Halász, 1996: 256). Saját befogadásvizsgálataimban is sokszor tapasztaltam, hogy már az első olvasatban is rendre megjelenik a reflektív értelmezés, vagyis már az első olvasáskor együtt jelenik meg az észlelés és értelmezés, valamint a megértés és az értelmezés. Az alkalmazás sem várja meg mindig az értelmezés befejezését, hiszen már sok esetben azt megelőzően elkezdjük az olvasottak tanulságainak életünkben történő hasznosítását. Az értelmezés – mely már az első bekezdés olvasásakor megkezdődik – folyamatosan befolyásolja az észlelést, az élmény alakulását, miként ezt A *Mester és Margarita* első fejezetének befogadásának vizsgálatakor tapasztalhattam (1996:137-159). A műalkotásnak – ahogyan *Iser* nevezi – az olvasást irányító üres helyeit az olvasó nem csupán érzéseivel és felidézett élményeivel tölti fel, hanem értelmezés-kísérleteivel is, melyek aztán sorról sorra, fejezetről fejezetre alakulnak. *Frye* szerint (1998) az olvasó figyelme egyszerre kétirányú: 1) centrifugális: kilépünk az olvasottakból: a szavaktól a jelentett tárgyakhoz, illetve az emlékezetünkhöz, 2) centripetális: megpróbáljuk a szavakból kibontakoztatni az általuk alkotott nagyobb verbális alakzat értelmét. Úgy tűnik, első olvasáskor inkább centrifugális, újraolvasáskor meg inkább a centripetális figyelem játszik szerepet, de ez jelentősen módosulhat attól függően, hogy ki az olvasó, hogy mit, milyen indítékkal és milyen körülmények között olvas.

Csak némiképpen relativizálni akartam az első és második olvasás közötti különbséget, semmiképpen sem eltörölni. Már csak azért sem tehetném ezt, hiszen a második olvasat mindig az első értelmezése is, és kétségkívül a második olvasat ad igazán lehetőséget arra, figyelmeztet *Horváth Géza*¹⁸⁵, hogy megértsük, mit is értettünk meg elsőre. Ebből akár azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a második olvasás, ha nem is elengedhetetlen feltétel, de megnövelt esély arra, hogy nyelvet alkossunk az olvasmányélmény számára.

3.10.4. Regények újraolvasásának tapasztalatai

AZ ISKOLA A HATÁRON PÉLDÁJÁN

Kétféle módon vizsgáltam az *Ottlik*-regény „újraolvasatait”. 1998-ban egy irodalomszociológiai kurzus keretében 15 bölcsészhallgató¹⁸⁶ írta le két alkalommal másfél-két oldalon – így kértem –, „benyomásait”¹⁸⁷. Másféle instrukciót azért nem kaptak, mert éppen arra voltam kíváncsi, mi minden szerepel majd a „benyomások” között. A másik fajta megközelítésre már az *Ottlik*-regény befogadását vizsgáló kutatásom keretében került sor, 2000-ben. Az újraolvasásra vállalkozó 27 fő¹⁸⁸ közül 10-en régebben (legalább egy évvel az újraolvasás előtt) olvasták a művet, a többiek pedig arra vállalkoztak, hogy egymás után kétszer elolvassák a regényt, oly módon, hogy az első olvasás után kitöltik azt a kérdőívet, amelynek kérdéseit az újraolvasás után majd ismét megválaszolják. A kísérleti személyek mindkét alkalommal egy olyan kérdőívet töltöttek ki, amelyben a regény fogadtatására, elfogadására, értékelésére,

¹⁸⁵ Írásom kéziratához fűzött reflexióit tartalmazó, hozzám írott levelében.

¹⁸⁶ A Pécsi Tudományegyetem többnyire nem magyar szakos hallgatói.

¹⁸⁷ A kérdés így szólt: *Milyen benyomások maradtak Önben a regényről?*

¹⁸⁸ A 27 fő közül heten voltak férfiak, foglalkozásukat tekintve 10 középiskolás, 9 magyar szakos főiskolás és egyetemista, 4 magyar szakos, 4 nyelvszakos tanár, 2 könyvtáros, egy teológus és egy főiskolát végzett titkárnő. Olvasói kompetenciájukat tekintve 15-en fejlett, 5-en átlagos, 7-en gyenge művészeti ízlésű és olvasottságú személyek. Többségüknek (15 fő) nagyon tetszett a regény, de a többiek nagyobb részének is inkább tetszett, mint nem.

hatására vonatkozó nyitott és zárt kérdések szerepeltek, továbbá tucatnyi, a regényben szereplő rövid szöveget kellett értelmezniük.¹⁸⁹

3.10.4.1. Az általános benyomások változása

Az első alkalommal a regény „lenyomatai” megfogalmazásainak három leggyakoribb eleme az olvasmány kiválasztásának indítéka(i), a mű hatása és – ez volt a leggyakoribb¹⁹⁰ – az értelmezés volt. Legalább minden harmadik (vagyis legalább öt) olvasó kitért olvasói horizontja jellemzésére, a történet felidézésére, a mű értékére, a szereplők megítélésére, a mű formájára, valamint a valóság és a fikció viszonyára. Néhányan utaltak a regény aktualitására, az olvasottak életükben való alkalmazására, az olvasási folyamatra (beleértve az olvasás közbeni olvasói horizontváltást is), a felidézett saját élményekre, más olvasott vagy látott műalkotásokra, a megértés nehézségeire és morális jellegű reflexióikra. A második „élménybeszámolóban” szinte kivétel nélkül szerepeltek ugyanezek az elemek¹⁹¹, némiképpen másféle arányban.¹⁹² Az a tény, hogy a második beszámolókat valamivel kevesebb elemből álltak, és valamivel rövidebbek is, eléggé jól magyarázható azzal, hogy a válaszolók nem akarták megismételni az első beszámolóban leírtakból azokat a megállapításokat, amelyek a második olvasásra is érvényesek.

Gyökeres változások ugyan nem tapasztalhatók az első és második olvasatban, ám az olvasók felénél jelentősebb eltérések is előfordulnak:

- a) az első olvasást inkább a denotáció határozta meg, a másodikat inkább a konnotáció,
- b) valamivel pozitívabb lett a regényről kialakuló összkép,
- c) valamivel elmélyültebbek az érzések,
- d) valamivel tárgyilagosabbak a művel kapcsolatos benyomások,
- e) pontosabban idézik föl a részleteket;
- f) világosabb lesz számukra a struktúra (élesebben elválík számukra a két (az íróval együtt három) elbeszélő, jobban feltárul az egymásba ágyazott regények játéka).

„Nagy hatással volt rám az a jelenet, amikor Medvét anyja haza akarja vinni, de fia már nem tud kommunikálni édesanyjával, és ez a gát az egész civil világgal szemben kialakult benne”, írta az egyik olvasó elsőre; másodikra hozzátette, hogy „a regény egyes részletei mélyebb hatást gyakoroltak rám, mint először”. Olyan esetben is mélyült a mű hatása, amikor az már

¹⁸⁹ Mindkét módszernek egyformán vannak előnyei és hátrányai. A nehezen megfogalmazható és meg lehetően szubjektív „benyomások” nehezen hasonlíthatók össze. A kérdőíves vizsgálatban pedig nem mindig lehetett pontosan megállapítani, hogy mi történik, ha valaki második alkalommal másféle választ ad: „csak” kiegészíti, elmélyíti az első olvasatot, vagy pedig „felülírja”, érvényteleníti azt. Egyebek mellett azzal is számolni kellett, hogy többen azért (is) fogalmaztak másképpen, hogy bizonyítsák, ők olyan olvasók, akik jó hatásfokkal olvasnak, képesek új megállapításokra, képesek többet kihozni a műből, mint elsőre.

¹⁹⁰ Kétharmaduknál szerepelt.

¹⁹¹ Értelmszerűen – mivel ez nem szabadon választott olvasmány volt – az olvasmány kiválasztásával kapcsolatos motivációk említése elmaradt.

¹⁹² Ötben található értelmezés, négy beszámolóban szerepel utalás az első olvasáshoz képest bekövetkező horizontváltásra, háromban fordul elő a történet részleteinek felidézése, a valóság és a fikció viszonyának taglalása, valamint a regény hatásának és az olvasottak alkalmazásának jelzése, kettőben szerepel a mű formájára és a morális reflexióra való utalás, és csupán egyben bukkan föl a megértés, a szerzővel való egyetértés, az értékelés és az olvasás közben történő horizontváltás.

első alkalommal is igen jelentős volt. Lehetséges, hogy itt is működött az „akinek van, annak adatik” evangéliumi elv. Egy másik olvasó így fogalmazta meg a regény hatását első alkalommal: „Továbbgondolásra felhívó ereje van. Azt sugallja, nem szabad elkeseredni, de elbízni sem szabad magunkat. Medve gondolkodásmódját követve, vagyis egy kicsit elrugaszkodva a valóságtól, több szempontból kell szemlélnünk a világot. A rájuk nehezedő felháborító kényszer nem írhatja ki teljesen az érzelmeket, lelki képességeket, és a barátság is megjelenik életükben. Ez egy kis megnyugvással töltötte el a lelkem.” Másodszorra ezeket fűzte még hozzá: „Mély nyomot hagytak bennem a katonaiskolában történtek. Megdöbbentő az élettérvesztés. Azt olvasom ki belőle, hogy az adott rosszat vállalni kell, mert nincs esély a kitörésre, de azért van remény az isteni segítségre, és ez a magamfajta nem vallásos embernek is megnyugvást nyújt”.

Valóság és fikció viszonyát taglalva első olvasás után a mű „történeti hitelességét”, „személyes, életrajzi vonatkozását, de nem pusztán visszaemlékező jellegét”, az „események szubjektív idejét”, „a mai középiskola és kollégium valóságához való hasonlatosságát” említették. Újraolvasáskor pedig már – jóval differenciáltabban – „többdimenziós valóságábrázolását”, a „konkrét valóságról való írói elmélkedést” és a „fikció és ráció határainak a retrospekció kényszerével történő átírását”.

Az értelmezés már az első olvasás utáni reagálásnak is jellegzetes módja volt. Úgy tűnt – persze csupán alig több, mint tucatnyi olvasat alapján –, hogy ezek a bölcsészhallgatók nem egészen *Jauss* „forgatókönyve” alapján alakítják ki olvasataikat. Másfelől – immár *Jausst* igazolva – az első értelmezések ritkán módosulnak lényegesen az „újraolvasatokban”. (Legálább is rövid idő elteltével nem.)

„A mindennapi élet nyomorúságai között, egy brutális világban, hogy ezt elviselhessék, természetes módon közeledések, ebből pedig életre szóló kötelékek jönnek létre”, értelmezte a regényt elsőre az egyik olvasó. Másodszorra szociálpszichológiai jellegű fogalmazással így árnyalta: „Minden ember rákényszerül élete során, hogy beilleszkedjen olyan csoportba, ahol idegen. Minden csoportban vannak olyanok, akik a többiek fölé akarnak kerülni. A hajókirándulás történetükben a megérkezés fázisa, amikor nem idegenekként állnak egymás mellett”. Egy másik olvasó elsőre így értelmezte a művet: „Rideg, fegyelmezett, a konformitás átadására törekvő intézmény, mely deformálja az egyéniségüket, s ennek ellenére mély kapcsolatok születnek”. Másodikra pedig etikai dimenzióval bővítve, így árnyalta értelmezését: „A regény a felnőtté válásról is szól: vége a gyermekkornak, be kell állni a sorba, ami óhatatlanul a tisztaság elvesztésével is jár”.

A két évvel későbbi kutatás kérdőívében is szerepelt az „Írja le röviden, hogy milyen benyomások alakultak ki Önben erről a regényről?” kérdés, amelyre a 27 olvasó közül 15-en már első alkalommal – ha nem is kifejezetten értelmezéssel, de – a mű tartalmára, közleményére utalva válaszoltak. Azok többsége pedig, akik elsőre még csak a befogadói élményre és/vagy a mű hatására utaltak, második alkalommal így-úgy – persze csak egy-két mondattal – értelmezték (vagy értelmezték is) a művet. A benyomást tudakoló kérdésre a 27 közül 8 olvasó a második alkalommal mélyebb, árnyaltabb és több dimenzióval rendelkező választ adott. Nem tartom véletlennek, hogy ők – egy kivétellel – az átlagosnál olvasottabbak és fejlettebb ízlésűek közül kerültek ki.

3.10.4.2. A regény fogadtatásának, hatásának és értékelésének változása

A 27 olvasó közül 21 ugyanúgy fogadta a regényt, mint elsőre, hatnak jobban (vagy sokkal jobban), kettőnek valamivel kevésbé tetszett a mű. A tetszést–nem-tetszést indokolva első alkalommal csak öten utaltak a mű tartalmára (gondolataira) és csak négyen megformálására (szerkezetére, stílusára), a többiek elsősorban hatására. Második alkalommal már kilencen

hivatkoztak a mű tartalmára és öten hatására. A kérdőívben felkínált, a regény hatását jellemző tíz jelző közül első alkalommal sorrendben a következőket választották legtöbbször: „megható”, „nyomasztó”, „felkavaró”, „filozofikus”. Másodszorra a „nyomasztót” az „izgalmas”, a „felkavaró”, a „megrendítő” váltotta föl; ami pozitívabb és erősebb hatást sejtet.

A regény művészi értékének megítélésben kevés eltérés tapasztalható, ami azzal is magyarázható, hogy többségük már elsőre is magasra értékelte *Ottlik* regényét.¹⁹³ A „Mennyire áll közel Önhöz az, amit ebben a regényben Ön szerint az író a világról és az emberről állít?” kérdésre (mellyel az olvasó világának és a mű világának közelségét-távolságát vizsgáltam) másodszorra adott válaszok egyharmada az író világához való közeledést jelzett. A „Mennyire felel meg az ön ízlésének ennek a regénynek regény nyelve, stílusa, formája?” kérdésre adott válaszoknak ugyancsak harmada változott meg az újraolvasás után: hat esetben pozitív, három esetben negatív irányban. Az „Okozott-e Önben a regény valamiféle maradandó hatást?” kérdésre adott válaszok is azt erősítették meg, hogy a válaszolóknak mintegy harmadában az újraolvasás mélyebb, erősebb hatást eredményezett.¹⁹⁴ Ennél kisebb az eltérés mutatkozott a mű érthetőségének megítélésében: mindössze négyen tartották másodszorra könnyebben, ketten pedig nehezebben érthetőnek.

3.10.4.3. A szereplők megítélésének változása

Az újraolvasás után nem túlságosan nagy, de nem is jelentéktelen mértékű változás következett be a szereplők megítélésében: A lehetséges 378 esethez képest csak 71 esetben változott a szereplők megítélése.

Legnagyobb mértékben (27 közül 9-9 esetben) Bognár tiszthelyettes és Ötvevényi megítélése változott, Bognár esetében kis mértékben pozitív (5:4 arányban), Ötvevényi esetében nagyobb mértékben (6:3) negatív irányban. Mivel a rokonszenv és az azonosulás nem esik egy dimenzióba¹⁹⁵, a három főszereplő esetében azt is megkérdeztük, hogy „*Mennyire tud Bébé, Medve és Szeredy magatartásával azonosulni?*” Mindhárman valamivel nagyobb mértékű azonosítást éreztek velük az újraolvasás után.¹⁹⁶

3.10.4.4. A „makro-szintű” értelmezések változása

A regény átfogó értelmezésének saját szavaikkal történő¹⁹⁷ megfogalmazásai alapján több okból sem tolhatjuk félre könnyedén *Jauss* modelljét. Nemigen érvelhetünk azzal, hogy az összegező értelmezésre már első alkalommal vállalkoztak a megkérdezettek, hiszen ez feladatuk volt. Az értelmezések többségére pedig *Jauss* joggal mondhatná azt, hogy nem igazi válaszok a műre, mert nem reflektív értelmezések. Habár az első alkalommal megjelenő átfogó értelmezések (mint olvasói horizontjuk fontos elemei) – legyenek akár igazi, akár nem igazi válaszok a műre – érezhetően befolyásolták az „újraolvasatokat” (igazolva *Jauss* modelljének

¹⁹³ Négyen az „elégé magas” minősítést „magasra” cserélik, egyvalaki, aki elsőre magas értékűnek tartotta, másodszorra már csak közepesnek érzi.

¹⁹⁴ Elsőre: „Végiggondoltam barátaimmal, hozzátartozóimmal való kapcsolatomat”, másodikra: „Szavakba nem önthető hatást gyakorolt rám.”; elsőre: „Továbbgondolásra késztetett.”, másodikra: „Kissé megváltoztatta a világhoz való viszonyomat.”; elsőre: „A három fiú ugyanúgy gondolkodik, mint én, megerősített, hogy az általam választott magatartás helyes.”, másodikra: „Remekül ragadott meg egy filozófia problémát”.

¹⁹⁵ Gyakran rokonszenvezünk egy jópofa zsvánnyal, egy ügyes bankrablóval, de nagyon ritkán azonosulunk velük.

¹⁹⁶ Bébével 9:2, Szeredyvel 5:1, Medvével 4:1 arányban.

¹⁹⁷ Átlagosan 40-50 szavas.

egy másik fontos elemét, mely az első olvasatnak a másodikat meghatározó erejét hangsúlyozza), eléggé tágas mozgásteret engedtek az értelmezés módosításához.

Az első és második értelmezés között 27 esetből 8 alig mutatott eltérést, 12 olvasó második értelmezése még csak kiegészítette az első, 7 olvasóé viszont már egyértelműen mélyebb és differenciáltabb volt. A második értelmezések új elemei egyrészt konkretizáltak, másrészt jobban elvonatkoztattak, harmadrészt újabb dimenziókat (lélektani, szociológiai, etikai, filozófiai antropológiai, ontológiai megközelítések) hívtak elő.

Ezek a kiegészítő újraértelmezések nem nevezhetők egyértelműen jobbnak, mélyebbnek, árnyaltabbnak, magasabb szintűnek, mint az első. Más esetekben jól érzékelhettük az újraértelmezésben a dimenzióbővülést: „Határok közé szorított szintéren jelentéktelenné válik, hogy a szereplők élő vagy fiktív személyek”, írták az első, „A gyerekkorból nagy megrázkódtatás révén lehet csak átlépni a felnőttkorba, s ha a váltás drasztikus, ez veszélyes lehet. Embertelen környezetben embernek maradni, nagy kihívás. A sorstársak egyetlen célja a túlélés. Egyszeri és egyedi, sérülékeny individuumok, erkölcstelennel és durvával szemben életben maradni: bátorság”, olvashattuk a második értelmezésben.

A kérdőívben szereplő 33 egymondatos értelmezéssel való egyetértés és azonosulás tekintetében – csak a legalább kétfokozatnyi eltéréseket tekintve számottevő különbségnek – azt tapasztaltam, hogy a 33 értelmezés közül négy olvasó csak egy-két, hét olvasó három-négy, 12 olvasó öt-hat, két olvasó pedig hétnél több értelmezést ítélt meg másképpen az újraolvasás után, ami azt jelenti, hogy az összesen 891 lehetséges eltérésnek több, mint egytizede valósult meg.

3.10.4.5. A „mikro-szintű” értelmezések változása

Tíz szövegrészletet is értelmeztettünk néhány sorban, mindkét alkalommal.¹⁹⁸ A 19 olvasó közül 11 olvasó újraértelmezéseinek többsége ugyanazon a szinten, és ebből hat esetben ugyanabban a dimenzióban is maradt, 5 olvasó zömmel azonos értelmezéseinek többsége dimenziót váltott. 7 olvasó újraértelmezéseinek többsége magasabb szintű volt, mint az első olvasás után, közülük négy olvasó magasabb szintű értelmezéseinek többsége dimenziót is váltott. Mindez, ha nem is kizárólagos érvénnyel, de ismét az „akinek van, annak adatik” bibliai elvet látszik erősíteni. Nagyon óvatosan feltételezem, hogy az sem véletlen, hogy hetük közül öten régebben olvasták először a regényt, s így érettebb fejjel olvasták újra.

3.10.4.6. A befogadói magatartás és viselkedés stabilitása és változása az újraolvasás tükrében

27 közül 6 olvasó befogadói magatartása és viselkedése (beleértve a mű fogadtatását, értékelését, hatását és értelmezését) számottevően nem változott. A kis minta ellenére sem tartom véletlennek, hogy közülük csak ketten fejlett ízlésűek, akik régebben olvasták először a művet, négyen pedig (valamennyien középiskolások) az átlagosnál fejletlenebb ízlésűek, és mind a hatan közvetlenül az első olvasás után olvasták újra a regényt.

Három olvasó¹⁹⁹ esetében csak a regény hatásában tapasztalható kisebb mértékű eltérés, értelmezésében alig. Már elsőre is tetszett vagy nagyon tetszett nekik a regény, újraolvasás után azonban ízlésükhöz még közelebb érezték a művet, amelynek hatása mélyebbnek, differen-

¹⁹⁸ Csak annyit kértünk, hogy „Értelmezze néhány sorban a következő szövegrészleteket!”. Szerencsésebb lett volna a „Értelmezze úgy, hogy próbálja meg elhelyezni saját átfogó értelmezésében!” feladatkijelölés, amit a *Stalker* című *Tarkovszkij*-film befogadása vizsgálatokor alkalmaztam (Kamarás, 1989).

¹⁹⁹ Egy átlagos és egy átlagosnál fejletlenebb ízlésű középiskolás fiú, valamint egy fejlett ízlésű nyelvszakos főiskolai adjunktus nő.

ciáltabbnak bizonyult: megrendítő élményre és a mű tartalmára utaló elemek jelennek meg benyomásaik leírásában.

Három olvasó²⁰⁰ esetében a mű fogadtatásában (elfogadásában, megértésében, hatásában és értékelésében) eléggé komoly pozitív irányú változások tapasztaltunk, az értelmezésben azonban csak kisebb elmozdulásokat rögzíthettünk. Hármuk közül a legnagyobb változás annál az egyetemi hallgatónál mutatkozott, akinek elsőre még egyáltalán nem, másodikkra már nagyon tetszett a regény, amelyet elsőre még eléggé távolinak érzett magától. Benyomásait elsőre még így fogalmazta meg: „Csak azok a részek tetszettek, amikor arról van szó, hogy mivel próbálták ellensúlyozni a nevelés szigorúságát”, másodszorra ezt írta: „Nagyon tetszett, kimondott fontos dolgokat, amit eddig csak sejtettem, meríteni lehet belőle, és kiegészítettem belőle világnézetem”.

Nyolc olvasó²⁰¹ újraértelmezéseiben minden szférában tapasztalhatók kisebb pozitív irányú eltérések. Hatan rögtön az első olvasás után, ketten egy-két éves időközzel olvasták újra a művet. Újraolvasás után vagy közelebb érzik magukhoz, és/vagy jobban tetszik nekik, és/vagy jobban megértik, és/vagy magasabbra értékelik. Többségük másodszorra a mű formájára is reagált, közelebb kerül a három főszereplőhöz. Az értelmezésben csak kisebb változások tapasztalhatók: vagy az általuk átfogó értelmezésben vagy a megadott értelmezések megítélésében, vagy a szövegek értelmezésében, néhány esetben több területen is.

Hat olvasó²⁰² másodszorra is pozitívan fogadta a művet, amelynek hatásában nincs változás, de értelmezéseik jóval mélyebbek és árnyaltabbak. Az ő olvasói viselkedésük felelt meg leginkább Jauss modelljének, azzal a megszorítással, hogy már első olvasatuknak is integráns része volt az értelmezés. Négyen azonnal az első olvasás után, ketten nagyobb idő elteltével olvasták újra a művet. Majdnem mindegyiküknél az értelmezés mindhárom módjában vannak kisebb-nagyobb pozitív irányú változások.

Hogy miért lehetséges az, hogy az *Ottlik*-regény újraolvasása sokkal több hozadékkal járt, mint *Halász* kísérleteiben *Karinthy* és *Kafka* novellája, arra nem is olyan könnyű válaszolni. Igaz, hogy *Halász* kétszer-háromszorta nagyobb mintával dolgozott, magam viszont több dimenzióban és többféle módon vizsgáltam a befogadást. Számolni kell azzal, hogy míg *Halász* olvasói középiskolások voltak, az én kutatásomban a kérdezettek többsége felsőfokú végzettségű és irodalomhoz szoros szálakkal kapcsolódó, félig-meddig hivatásos olvasó volt, s többnyire ők azok, akiknek „újraolvasatai” gazdagabbak. De nem kizárólag! Azzal is számolni lehet, hogy a *Halász* által olvastatott *Kafka*- és *Karinthy*-novellánál kétségkívül összetettebb *Ottlik*-regény másfajta feladatot, másfajta kihívást és másfajta motivációt jelenthetett, mint azok.

Komoly csábítást érzek arra, hogy kevés esetre építő vizsgálatom alapján – persze az óvatos hipotézis síkján maradván – megkockáztassam, hogy az ilyen típusú irodalmi mű, mint az *Iskola a határon* nem csak a beavatottak (a fejlett ízlésűek, az „*ottlikul*” már folyékonyan olvasók) számára jelent lehetőséget a személyiség építését szolgáló olyan fajta dialógusra, amely a mű újraolvasása esetén elmélyülhet. Az a korábbi tapasztalatom is megerősödött, hogy a műalkotás adománya inkább azoknak adatik, akiknek már vannak olvasói talentumai

²⁰⁰ Egy átlagos és egy fejlett ízlésű gimnazista lány, valamint egy fejlett ízlésű színháztudomány szakos lány.

²⁰¹ Két magyar szakos tanárnő, két magyar szakos egyetemista lány, egy magyar szakos főiskolás férfi, egy középiskolás fiú, egy teológus hallgató és egy titkárnő, felerészben fejlett, felerészben átlagos és annál gyengébb ízlésűek.

²⁰² Három tanár, két egyetemista, valamennyien fejlett ízlésűek, és egy átlagosnál gyengébb ízlésű gimnazista.

(például az átlagosnál nagyobb esztétikai érzékenységgel, szélesebb irodalmi konvencióismerettel rendelkeznek), és ők azok, akik ezeket a talentumokat az újraolvasáskor nagyobb eséllyel gyarapíthatják. Az is eléggé egyértelműnek tűnik, hogy – akárcsak az első olvasás – az újraolvasás is egyes esetekben inkább a mű hatásának, más esetekben az értelmezésének elmélyülését teszi lehetővé.

A MESTER ÉS MARGARITA PÉLDÁJÁN

23 tanítványom vállalkozott arra, hogy még egyszer elolvassa a művet, s ők második alkalommal is megválasztották a regényre vonatkozó kérdéseket. Többségük a regénnyel először 2-3 éve (az esetek fele részében gimnáziumi olvasmányként) találkoztak, s már első alkalommal is eléggé pozitív volt a regény fogadtatása. A „Milyen benyomások alakultak ki Önben erről a regényről?” kérdésre a 23 közül öt olvasó esetében volt tapasztalható pozitívabb, egy olvasó esetébe negatívabb fogadtatás.

Ami a regény hatását illeti, második olvasásra a regény egy kicsivel kellemesebb és egy kicsivel mélyebb hatást váltott ki. Jelentősebb változásokat rögzíthettem a szereplők megítélésében. Mindössze három szereplő vált másodikra ellenszenvesebbé, hárman csak egy-egy olvasó, Berlioz három olvasó számára. Pilátus hat, Jesua négy, Margarita négy, Woland és Korovjov 3-3, a Mester, Iván, Lévi Máté és Behemót 2-2 olvasó számára vált rokonszenvesebbé. Csupán Berlioz mérleg negatív.

A regény egészének értelmezése a felkínált értelmezések kiválasztásának alapján eléggé nehezen magyarázható képet mutat. Először másodszorra majdnem másfélszer annyi értelmezést éreztek magukénak, mint első alkalommal. A második olvasás után történő értelmezés-választások összképe egy kicsit árnyaltabb értelmezésekre utal. Ennél erőteljesebben mutatkozik három tendencia: a második értelmezésekben feltűnik az érzéseit bátran felvállaló Margarita, a társadalmi jellegű értelmezések és a valamivel optimistább értelmezések előbbre kerülése.

Az egyes szereplők értelmezésében jelentősebbek a változások. Woland értelmezése másodikra határozottabb, differenciáltabb lett, mint elsőre volt. A Mester értelmezése is differenciáltabb a második olvasásra. Hasonlóképpen differenciáltabb másodszorra Jesua értelmezése, akit elsőre legtöbbször a hatalommal szemben fellépő forradalmárnak és tettekre alkalmatlan álmodozónak tartottak, másodszorra viszont legtöbbször az önzéssel és hatalommal szemben fellépő szeretet megtestesítőjével és a Bibliában szereplő Jézus Krisztussal azonosították. A Pilátus-kép is egyértelműen árnyaltabbá vált: míg elsőre leginkább kétszínűnek, valamint jó szándékú, de gyenge embernek, másodszorra ingadozó és vívódó embernek látták.

Az igazi nagy különbség Margarita értelmezésében észlelhető:

	első olvasásra érzi magához közelebb	második olvasásra érzi magához közelebb
<i>Könnyelmű, léha asszony, aki hűtlenül elhagyja férjét, és elcsavarja egy naiv művész fejét</i>	5 (mind egy fokkal)	
<i>Babonás nő, aki nemcsak hisz a boszorkányságban, hanem maga is műveli</i>	7 (egyikük két fokkal)	1
<i>Csodálatos bátor asszony, aki a szerelem nevében fellázad a szürkeség és az önzés ellen</i>		9
<i>Egy nagy mű felfedezője és írójának önzetlen pártfogója</i>		6 (hárman két fokkal)
<i>Egy igazi ember, aki ki meri mutatni érzéseit egy olyan világban, ahol mindenki hazudik</i>	2	6

20. tábla

Nemcsak egyértelműen pozitívabb, hanem egyértelműen árnyaltabb is lett a második olvasat Margarita-képe. Ez azonban – ezt láthattuk a regény egésze értelmezésének alakulásában – nem jelenti az esetek nagyobb részében egyben a regény globális értelmezésnek ilyen fokú és irányú változását. Ezzel az árnyaltabb Margarita-képpel egy elsőre inkább felkavaró és elgondolkodtató regény másodikra többek számára vált elgondolkodtató és szórakoztató, elgondolkodtató és megható, tehát kellemesebb, olvashatóbb, de korántsem szokványos érzelmes és szerelmes regénnyé, amelynek az a Margarita a hőse, akiről *Koncz Zsuzsa* énekel *Bródy János* és *Illés Lajos* lemezén énekel.

MÁS MŰVEK PÉLDÁJÁN

Egy – még javában tartó – kutatásomban²⁰³ az esetek 40 százalékában nem tapasztaltam a befogadásban értékelhető változást, valamivel nagyobb arányban érzékeltem változást a hatásban (58 %), mint az értelmezésben (51 %). A hatást illetően az alábbi jelentősebb változás-típusokat rögzítettem:

az értékelés pozitív irányban változott	12 %
az értékelés negatív irányban változott	5 %
új elemek a hatás-szerkezetben	6 %
kissé mélyebb hatás	16 %
lényegesen mélyebb hatás	8 %

Az értelmezésben pedig ilyen elmozdulásokat találtam:

úgy érzi, jobban érti, mint elsőre	5 %
új elemek az értelmezésben	18 %
kissé árnyaltabb, reflektívabb értelmezés	16 %
lényegesen árnyaltabb, reflektívabb értelmezés	8 %

Mélyebb hatást és árnyaltabb értelmezéseket leginkább a regények újraolvasása esetén, valamint a diplomások és felsőfokon tanulók (legkevésbé a középiskolások²⁰⁴), továbbá azok között tapasztaltam, akik a művet fél évnél régebben olvasták.

Kutatásaim alapján úgy tűnik, hogy ugyan az irodalmi művek nem csak a beavatottak (a fejlett ízlésűek, az irodalommal kapcsolatban aktív beállítottságúak és a nagyobb kódismerettel rendelkezők) számára jelentenek lehetőséget a személyiség építését szolgáló olyan fajta dialógusra, amely a mű újraolvasása esetén elmélyülhet, úgy tűnik, mégis azoknak adatik több (mélyebb hatás és árnyaltabb értelmezés) a művek újraolvasásakor, akik már eleve gazdagabbak „olvasói talentumok” terén.

²⁰³ Amelyet az 1.4.2.3. fejezetben ismertettem.

²⁰⁴ Ne feledjük, *Halász László* ebben a körben vizsgálódott, és meglehetősen kevés elmozdulást tapasztalt.

4. A befogadás feltételei és alakító tényezői

4.1. A befogadás feltételei

A kultúra feltétele *Józsa* szerint az aktivitás, ami életképesség, küzdőképesség, tudatosság és stabilitás. Ez egyfelől az odafigyelés pszichofizikai, másfelől az elsajátítás érzelmi és értelmi aktivitását jelenti. Az irodalmi mű tehát többlet-erőfeszítést kíván, és ezt az olvasók egy része – egyes művek esetén a kisebb, más művek esetén a nagyobb része – nem akarja elkerülni, ám eközben rendre erején felül vállalkozik, hiszen a művek szövevényessége korlátozott kapacitású olvasói feldolgozórendszerrel találkozik. Minél kevésbé hozzáértő a befogadó, s minél eredetibb a mű, annál inkább abban érdekelt az olvasó, hogy minél csekélyebb erőfeszítéssel jusson a szükséges információhoz (Halász, 1996).

A művészi alkotás befogadásához – az aktivitáson túl – az szükséges, hogy az befogadó úgy érezze, hogy a mese²⁰⁵ róla szól. Ennek pedig *Józsa* szerint három feltétele van: olyan legyen a befogadó társadalmi gyakorlata, hogy a művek közlését aktuálissá, lényegivé tegye számára, ismerje fel, hogy a műveknek köze van a praxishoz, végül pedig értse a művek nyelvét (1976:7-24). Ugyanez egy kissé más nyelven: köztünk és a mű között akkor jöhet létre kapcsolat, ha a mű rólunk (is), a mi világunkról (is) szól (ha horizontunk és a mű horizontja valamennyire átfedik egymást), ha az én nyelvemhez nem túl távol eső nyelven szól, és ha úgy érzem, éppen nekem van éppen erre a műre szükségem, vagyis ha egzisztenciálisan mellette döntök. Ez a *Józsa*-ihlette (és kétségkívül erőteljesen szociológiai –kommunikációelméleti ihletésű feltétel-rendszer) néminemű kiegészítésre szorul.

Az embert mint hiánylényt (*A. Gehlen*) sajátos, az emberi fajra jellemző hiányok és szükségletek is jellemzik: olyasmik, ami nélkül lehet, de nem érdemes élni. *Csányi Vilmos* a fajspecifikus emberi viselkedésségek közé sorolja az empátiát, a mimézist, a nyelvhasználatot és a hiedelemrendszereket (1999), melyek részben feltételei, részben következményei a művészi alkotások befogadásának. Az embernek szükségletévé válik a mindennapiság, a rutin, az unalom világából a másik világokba (*A. Schütz*) való átlépés, az érdekes, az izgalmas, a rendkívüli, az ünnepi világokba, a numinozitás világába. A játék, a humor, a szerelem és a vallás világai mellett ilyen másik világ az esztétikum, a művészet világa is. A másik világokban való belépéshez bizonyos mértékű megnyílás szükséges ezen világok irányába, ami együtt jár a mindennapi világérzékelés részleges megszűnésével. Nemcsak a gyermek, hanem a felnőtt számára is szükséges a *Bettelheim*-féle egyszerre „benne lenni és ugyanakkor kívülvőségünket is megőrizni” állapotának létrehozása, ami a felnőttek esetében a racionalitás és naivitás mindennapi élethez szükséges arányának a naivitás javára történő megnövelésére.²⁰⁶ A felnőtt olvasót tartva szem előtt *Eco* a fikciós egyezmény elfogadásáról beszél: az olvasónak fel kell függesztetni hitetlenkedését (*Eco* 2002:107), és azt is fontosnak tartja hangoztatni, hogy – akár a tényleges világban – a bizalmi elv a fikció világban legalább annyira fontos, mint az igazság elve (*Eco* 2002:127). Természetesen a naivitás nem lehet túlzott mértékű, mert akkor túl közel kerülünk a műhöz, teljesen elmerülünk benne, s alkalmatlanná válunk a dialógusra, a társszerzőségekre. Mind a túlzott olvasói naivitás, mind a műre és annak egyes mozzanataira azonnal kész sémákat illesztő olvasói racionalitás akadályja lehet a dialógus egyik legfontosabb feltételének, a kérdésnek. *Ricoeur* a *Bibliát* olvasó kérdező, befogadó

²⁰⁵ Ez az európai, erősen narratív jellegű kultúrában szó szerint is igaz

²⁰⁶ Ilyesmire gondolhatott *Coleridge*, amikor a hitetlenség szándékos felfüggesztését szabta a befogadás egyik feltételéül.

méltóságáról és személyes felelősségéről szól (Eslin 2005:149), és ezt mindenféle más kérdező-felelő és felelős olvasásra is vonatkoztathatjuk.

A felelős olvasónak „sok mindent kell tudni a létező világról ahhoz, hogy elfogadhassa azt a fikció világának megfelelő háttéréül” (Eco 2002:121).

4.2. A befogadást befolyásoló tényezők

Amikor a befogadást alakító tényezőkről szólunk, nem meghatározó csak befolyásoló tényezőkről beszélhetünk, melyeknek szerepe, hatása más és más különböző társadalmi és kulturális terekben (és időkben), az egyes művek (szerzők, olvasmánytípusok) és az egyes olvasók (olvasócsoporthoz és -rétegek) esetében. *E. Scholes* (1986) szerint az olvasó ugyan mindig az adott szövegen kívül marad, de soha sincsen kívül a textualitás hálóján, melyben kulturális lényét fenntartja, melyben minden szöveg visszhangra talál (1986). Ez azt jelentené, hogy az irodalmi mű olvasója akár „kívülről”, akár „belülről” olvassa a regényt, mindig előző olvasmányai szövegrendszerén belül teszi, amelyben az új művek is valamennyire ismerősnek tűnnek, amelynek segítségével az olvasó az új művek olvasójaként is bizonyos fokig bennfentesnek érezheti magát. Az olvasót azonban nemcsak az előzőleg olvasott szövegek kontextusa veszi körül (és segíti vagy éppen gátolja az adott olvasmány befogadásában), hanem különböző kontextusok kontextusa, amelyek között ott található a kulturális kontextus (kommunikációs konvenció), a szituációs kontextus (vagyis az olvasói szándék és perspektíva) és a személyes kontextus (az olvasó tudása, attitűdjei és érzelmei) (Rickheit, Schnotz, Strohner, 1985).

Mi minden alakítja az értelmi, érzelmi és viselkedésre ösztönző szálakból összeszőtt olvasói beállítódást és olvasói stratégiát? Kétségkívül az olvasó fizikuma, genetikai programja, pszichikuma, személyisége. Olvasási készségünknek fontos része, hogy mennyire tudunk koncentrálni, mennyire vagyunk képesek a pszichofizikai aktivitásra, ez pedig jelentős részben testi, idegi adottság. Vagyis egészségünk pszichofizikai dimenziója is nagymértékben befolyásolja az olvasást. Ezt azok a gyógyító eljárások bizonyítják, amikor a beszédben és az olvasásban mutatkozó nehézségeket a mozgás javításával gyógyítják. Az, amit ízlésnek nevezünk, szintén beállítódás jellegű, de jelentős összetevője az esztétikai érzékenység, ami részben velünk született tulajdonságunk. Természetesen erőteljesen meghatározza ízlésünket és egész olvasói beállítódásunkat társadalmi, gazdasági és kulturális helyzetünk, iskolázottságunk, intellektuális felkészültségünk, műveltségünk (hogy mennyiben vagyunk reflektív, tudatos viszonyban önmagunkkal, társainkkal, a társadalommal, a természettel és a transzcendenssel), életmódunk, értékrendünk és világnézetünk, érettségünk és élettapasztalatunk. Ha *E. H. Erikson* szerint a kamaszkor az identitáskeresés kora, akkor, úgy tűnik, bizonyos művek befogadására ezt megelőzően nincs túl nagy esély. Hiába főszereplői ennek a regénynek 11-14 éves gyerekek, hasonló korúak számára ez a regény túl korai. Míg *A Legyek urával* már 13-14 éves korban lehet próbálkozni, ez a mű inkább csak 2-3 évvel idősebbek körében számíthat dialogizáló olvasókra. Bizonyos művek esetében eléggé kevés az esély igazi műalkotás-olvasó párbeszédre az ifjúkor előtt, mely *E.H. Erikson* szerint az intimitás kora. És még mindig várhatók jelentős változások olvasás-történetünkben, hiszen *Erikson* az érett felnőttkorra teszi az egészben látás és az elfogadás kifejlett képességét (1991:437-496). Identitásunk történetének szakaszai és „olvasástörténetünk” alakulása között nagymértékű párhuzamosságot feltételezhetünk.

Aki eddig eljutott könyvem olvasásában, érezhette úgy, mint egyik lektorom, *Horváth Géza*, hogy irodalomszociológus létemre inkább az egyéni olvasó felé húzok, hiszen konkrét egyéni sorsok és tapasztalatok jelenítődnek meg (olykor érzékletesen) a példának felhozott olvasói reagálásokból, s ebből olvasóm arra következtethet, hogy számomra fontosabbak az olvasó

egyéni kódjai, mint csoportjának, rétegének kódjai. Ha így is lenne, akkor is hangsúlyoznom kellene, hogy az individuális kódoknak (mely lehetővé teszi az egyedi élményt és az irodalmi szöveg szimbolikus formájának egyedi jelentésbe fordítását) egyedi és szociális eredői, forrásai, „áramforrásai” vannak.

4.2.1. Külső és belső tényezők, és ezek egymásra hatása

Elsőre úgy tűnik, hogy a befogadást alakító tényezők között eléggé könnyen el tudjuk különíteni a külső és belső, valamint az irodalmi és nem irodalmi tényezőket. A külső tényezők természetesen nemcsak a befogadás lehetőségét (a megfelelő olvasmányokhoz való hozzájutást segítik), hanem a befogadást (hatást, értékelést, értelmezést) is segítik, elég csak egy könyvkritikára, egy tanári magyarázatra, vagy egy közös olvasmányélmény baráti körben való megbeszélésre gondolni.

A könyvesbolt, a könyvtár, az internet és a *Nagy Könyv*-kampány olvasmánykínálata, valamint az iskola tananyaga egyértelműen külső tényezőnek tűnik az olvasó habitusához, tevékenységeihez, érdeklődéséhez, ízléséhez, irodalmi beállítottságához képest, amely utóbbiakat könnyű belső tényezőkként kezelni. Csakhogy az olvasmánykínálatból – de még részben a tananyagból is – az jelenik meg látóterünkben, amelyre „vevők”, nyitottak, fogékonyak vagyunk, amit a belső tényezők „kijelölnek”. A számunkra olvasmányt ajánló és azokat értékelni és értelmezni segítő barátaink bizonyos értelemben habitusunkból születnek, életvilágunkhoz tartoznak. Ha egy irodalmi mű filmváltozatát, mely minket az eredeti mű elolvasására készített) külső tényezőnek vesszük, ne feledjük, ezt a filmet mi választottuk ki (habitusunk, érdeklődésünk, ízlésünk, olvasói beállítódásunk alapján) több tucatnyi csatorna és műsor közül.

4.2.2. Külső tényezők

4.2.2.1. Kulturális tényezők

A mindennapi élet embere nem tudatosítja, hogy prózában beszél, az adott kultúra tagja csak akkor tudatosítja magyarságát, európaiságát, katolikusságát, amikor egy másik kultúrába, szubkultúrába lép át. Csak akkor állapíthatjuk meg a magyar olvasók viszonylagos nyitottságát és kritikusságát, amikor azt tapasztalhattuk, hogy a magyarországi 4:1 arányhoz képest a Szovjetunióban körülbelül 12:1 volt a tetszett és nem tetszett válaszok aránya.

A FEJES- ÉS A PEREC-REGÉNY PÉLDÁJÁN

Amikor *Józsa* és *Leenhardt* a francia és a magyar regény magyarországi és franciaországi értelmezéseit vizsgálva észrevették, hogy az értelmezési rendszerek – különösen a francia olvasó körében – átmetszve a társadalmi-foglalkozási csoportokat ettől független koherenciát alkotnak, megállapíthatták, hogy ezek „össznezeti tendenciák”, vagyis kulturális természetű (nemzeti) sajátosságok. Még akkor is azok, ha látszólag „csupán” különböző gazdasági-politikai rendszereket képviselő társadalmak olvasóiról, olvasatairól van szó. Természetesen a magyar olvasóhoz képest a magyar kultúra, a francia olvasóhoz képest az éppen akkori franciaországi gazdasági-társadalmi-politikai helyzet egyszerre külső és belső (mert bensővé tett, és a habitus egyik fontos alkotórészévé vált) tényező.

Józsák megállapítja, hogy a magyar olvasók a *Fejes*-regénnyel kapcsolatban nem annyira értékítéleteket, mint inkább a valóságra vonatkozó ítéleteket fogalmazzanak meg. A válaszolók egyharmada azért hivatkozik a valóságra, hogy tagadhassa a mű realizmusát. A franciák viszont tárgyilagosnak tartják a képet. A franciák értelmezéseiben erőteljesen működnek a magyarokra alkalmazott „balkáni”, „szláv” és „primitív” klisék. A három valóságszintet

(magyar társadalom, Hábetler család, a család tagjai) a franciák homogénnek érzik és jobbra szociologizáló (nem szociológia!) olvasási stratégiával értelmezik a regényt.²⁰⁷ A franciák inkább krónikaként (amelyben az alakok individualitása elmosódik), a magyarok inkább regényként olvassák.

Míg Párizsban a *Perec*-regényt felerészben etikai és moralizáló, felerészben analitikus-szociológiai és szociologizáló, Budapesten szinte kizárólag etikai és moralizáló olvasási stratégiával olvassák. Magyarországon még egy egyértelműen politikai jellegű és nyilvánvalóan akként átélt problematika is csak az egyén sorsára vonatkozó kommentárban lel kifejezési módot. Amikor meg politikai terminusokban értelmezik, akkor a szöveg érvényessége kérdőjeleződik meg. Hiába kelt el a regény hazánkban 350.000 példányban, az olvasók *Józsa* szerint nem tudták, hogy mit is jelent a regény számukra, „mert a politikai problematika a személyhez kötött verbalizálás kényszerpályájára került a kulturálisan automatizált olvasási módok által előidézett kerülőutakon” (Józsa, Leenhardt, 1981:365-419).

AZ ÖRKÉNY- ÉS A SÁNTA-NOVELLA PÉLDÁJÁN

Mindkét novella a magyar és a lengyel diákoknak tetszett legjobban, s mindkettő az oroszoknak legkevésbé, különösképpen áll ez a *Sánta*-novellára, amelyet az orosz diákok egyértelműen elutasítottak. (Igazából csak három csoport hasonlítható össze, mert a bolgár diákokat 85 százalékban lányok képviselték.) A novellák hatásának tartalmát illetőleg eléggé különböző hatás-szerkezetek alakultak ki a négy csoportban²⁰⁸:

	<i>magyar diákok</i> %-a (N=100)	<i>bolgár diáklányok</i> %-a (n=100)	<i>lengyel diákok</i> %-a (n=100)	<i>orosz diákok</i> %-a (n=100)
<i>Meddig él egy fa?</i>				
felkavart	62	32	–	30
elgondolkodtatott	42	55	67	46
meghatott	47	28	44	–
megrendített	33	–	24	–
állásfoglalásra késztetett	32	23	32	–
újat mondott	26	27	32	22
fejtörést okozott	27	31	32	–
közönyösen hagyott	19	–	–	21
új összefüggéseket tárt föl	–	21	22	–
félelmet keltett	–	–	22	–
tükröt tartott elém	–	–	–	21
példát mutatott	–	–	–	25
<i>Nácik</i>				
elgondolkodtatott	57	35	51	36
felkavart	36	29	46	18
állásfoglalásra késztetett	37	37	29	19

²⁰⁷ A magyarok 58 %-a tartja felelősnek Hábetleréket, s 26 % menti fel, a franciáknál 44 és 41 %.. A magyaroknak 35 %-a érzi úgy, hogy az író megérti Hábetleréket, a franciáknak 50 %-a.

²⁰⁸ 100 fős csoportok.

elkeserített	24	–	20	22
igazolta elképzeléseimet	27	26	–	21
újat mondott	22	24	–	–
félelmet keltett	19	–	–	–
látóköröm tágította	–	18		
alakította világnézetem	–	21	–	–
fárasztott	–	–	25	–
meghatott	–	–	26	–
közömbösen hagyott	–	–	–	27
csalódást okozott	–	–	–	27
példát mutatott	–	–	–	22

21. tábla

Ami elsőre megmutatkozik, az érzésekben megmutatkozó hatások határokon átnyúló konszenzusa, ám legalább ennyire erősen markánsak a hatásban (s feltehetően az értelmezésben) mutatkozó eltérések is. Az értelmezések tartalmára gondolok, mert az értelmezési szintekben csak egy esetben lehetett szembetűnő különbséget tapasztalni: a bolgár diáklányok *Meddig él egy fa?*-értelmezéseiben. Úgy tűnik ehhez a novellához minden másodikuknak egyszerűen nem volt kulcsuk.

A *Meddig él egy fa?* egyértelműen a magyar és lengyel diákokra gyakorolt legerősebb, legmélyebb, legmegrendítőbb hatást (annak ellenére, hogy körükben is volt egy kisebbség, akikre a novellák negatív hatással voltak). Az orosz diákok közül minden negyediket mindkét novella közömbösen hagyta, a többiek pedig kevésbé rendítette meg, mint a magyarokat és a lengyeleket, a *Nácik* esetében pedig sajátos olvasói beállítottságra és olvasási stratégiára utal az „igazolta elképzeléseimet” és a „példát mutatott” a többi csoportban előfordulónál lényegesen nagyobb aránya.²⁰⁹ A novellák értelmezéseiben – amit nyitott kérdés és felkínált kulcsszavak segítségével vizsgáltunk – is mutatkoztak határokat átmetsző hasonlóságok: A *Meddig él egy fa?* esetében a közös kulcs-mozzanatok a túlélés, a magány, az életfa, a háború az öreg-ség volt, a *Nácik* esetében viszont kisebb mértékű volt a hasonlóság: csupán az embertelenség egyenlően nagy arányú említésében mutatkozott meg. Az értelmezések nemzeti sajátosságai így festenek:

	<i>Meddig él egy fa?</i> nyitott kérdés	<i>Meddig él egy fa?</i> kulcsszó-választás ²¹⁰	<i>Nácik</i> nyitott kérdés	<i>Nácik</i> Kulcsszó-választás ²¹¹
magyar diákok (100 fő)	háború értelmes élet valakihez tartozás játékonyság	szimbólum megsemmisülés vásárlás	hatalom fasizmus kiszolgáltatottság	kiszolgáltatottság megalázás megalázkodás megfélemlítés háború

²⁰⁹ Azt a némiképpen meglepő tény, hogy a bolgár diáklányok értelmezései a kétségkívül könnyebben érthető *Örkény*-novella esetében felerészben a faktuális-fenomenális szinten maradtak, csak részben magyarázza hatás-szerkezet. Egyértelműen kevésbé hatott rájuk érzelmileg, sokkal inkább a kognitív regiszterben fejtette ki a hatását körükben mindkét novella.

²¹⁰ Kurzívval a hiányzó motívumok.

²¹¹ Kurzívval a hiányzó motívumok.

<i>bolgár diáklányok</i> (80 fő)	értelmes élet vásárlás	egyszerű fiatalasszony úrinő vásárlás szegénység	világháború hazafiság társadalmi egyenlőtlenség emberi tartás	kiszolgáltatottság gumibot idős ember úri önkény fejsze kecske pásztor kutya
<i>lengyel diákok</i> (100 fő)	halál	szimbólum öregség	gonoszság bátorság	idős ember emberi tartás ellenállás
<i>orosz diákok</i> (100 fő)	emlék túlélés	úrinő fiatalság pénz falu	gonoszság gyávaság	megalázás vallatás engedelmesség fegyveresek vallatás pásztor úri önkény

22. tábla

Mindkét novella értelmezésében eléggé szembetűnők a bolgár diáklányok körében uralkodó faktuális és szociologizáló olvasási stratégiák és értelmezési módokra utaló jegyek, amelyek az orosz diákok értelmezéseiben is eléggé gyakoriak voltak, bár körükben jelen volt a magasabb értelmezési szintekre utaló „túlélés” és „emlék” motívum is az *Örkény-novella* és a moralizálás a *Sánta-novella* esetében. A *Meddig él egy fa?* esetében az életfa-szimbólum megragadásával, a halál, az öregség, a megsemmisüléstől való félelem, és a valahová tartozás hangsúlyozásával a magyar és lengyel diákok értelmezései tűntek legárnyaltabbnak. A *Nácik* értelmezésében eléggé jelentősek voltak az eltérések. A magyaroké – a hatalom, a kiszolgáltatottság, a fasizmus, és a megalázás-megalázkodás átlagosnál gyakoribb említésével – leginkább filozofikus és filozofáló, a kisebb részben pszichológia és pszichologizáló. A lengyelek közül eléggé sokan a bátor ellenállás izgalmas eseményét vagy éppen etikai regiszterben mint az emberi tartás példázatát olvasták. A két novella befogadásában megmutatkozó sajátos nemzeti habitusokat inkább az olvasói beállítódások különbözősége²¹² igazolja, mint az értékrendeké.

A MANILAKÖTÉL ÉS A MAGYAROK PÉLDÁJÁN

A finn-magyar befogadás-vizsgálatban²¹³ az a tény, hogy a magyaroknak sokkal nehezebb volt a finn regény elolvasása, mint a finneknek a magyar,²¹⁴ már sejtette, hogy hasonló különbségek lesznek a kedveltségben is. A realista, humanista *Balázs*-regény a magyarok 87, a groteszk és ironikus *Meri*-regény csak 37 százalékának tetszett, a finneknek mindkettő tetszett, a magyar regény egy kicsit jobban (72 %), mint a finn (68 %). A finnek számára *Meri regénye* elsősorban humoros, pacifista-humanista regény,²¹⁵ a magyarok számára pacifizmusa mellett a finn paraszti létforma bemutatását jelentette. A *Balázs*-regény a magyarok számára a nemzeti identitás regénye volt, a finnek számára az egyéni jellemek mellett dokumentarista

²¹² Természetesen az olvasói beállítódás is része a habitusnak.

²¹³ Ahol az olvasókat mérnökök, fém munkások, földművesek, valamint könyvtárosok és irodalomtanárok képviselték.

²¹⁴ Mint olvasható volt a 2.4. fejezetben.

²¹⁵ E véleményük a regényt kanonizáló irodalmárok véleményével azonos.

műként is funkcionált (Kristinä, Lőrincz 1992:46-47, 161-169). A kutatók azt is megkérdezték, hogy jelentett-e számukra a regény valamilyen személyes üzenetet. A *Manilakötél* esetében mind a magyarok, mind a finnek körében ez a háborúval (és a békével) volt kapcsolatos.

A *Magyarok* esetében a magyar és a finn olvasók eléggé eltérő üzeneteket olvastak ki. A történeti valóság mellett a finnek azonos arányban (35-35 %) az emberi természetben és a létben jelölték meg a nekik személyesen szóló üzenetet, míg a magyarok a történeti valóság (30 %) mellett a társadalmi és osztályszempontú, (22 %), a háborúval kapcsolatos (21) és a nemzeti vonatkozású (20) üzenetet „olvastak ki” maguknak a regényből²¹⁶ (Kristinä, Lőrincz 1992:100-101). Mindezt csak részben magyarázza az eléggé hasonló – az ismeretszerzés és az elgondolkodás domináns igényeivel jellemezhető – „nemzeti” olvasási horizont (beállítódás), melynek magyar nemzeti specifikuma a szórakozás²¹⁷ finnekhez képest erősebb igénye, finn nemzeti specifikuma pedig a művészi megformálás (vagy ahogy *Józsa* nevezte a formálmény) igénylése volt. Feltehetően olyan értékrendbeli különbségekkel is számolni kell, melynek finn részről szerves része az ironikus önszemlélet is.

4.2.2.2. Reference-személyek és reference-csoportok

A sokdimenziós világ bensővé tétele nagy mértékben szociológiai tényezők határozzák meg, hiszen a világról való tudásunk társadalmiasulásunk eredménye. Ez a tudás nagyrészt a mindennapi élet szorítókozó recept-tudás, kisebb részben a másik világokra is vonatkozó igazságtudás. A mindennapi valóság egy sötét háttér előtti világosság. Az itt és most realisszimusza és a másik világok közötti átváltás a nyelv (pontosabban nyelvek: köztük a vallás, a művészet, az irodalom, valamint az adott szerző és a konkrét mű nyelve) segítségével történik (Berger, Luckmann 1988). El nem vesztettségünk, azaz identitásunk a többeknek köszönhető, ezért is igaza van *M. Bubernek* (1991) abban, hogy „kezdetben volt a kapcsolat”. A szignifikáns mások egyik sajátos esete a művészi alkotása, amely lehetőséget ad a beszélgetésre, mely létfontosságú, hiszen – ahogy *P. Berger* (1969) mondja – a világ szubjektív realitása a beszélgetés vékony fonalán lóg. A beszélgetés esélye – ez az előző fejezetben közlekedből is kitetszik – nagyban függ szociológiai tényezőktől is: a szocializációtól és az életútától (erre mutat a gyerekek és a felnőttek értelmezései közötti eltérés), amelyek persze nem tisztán szociológiai természetű faktorok, a női és a férfi szerepkészlet tartalmától, az iskolában szerzett ismeretektől, és az iskolához hozzásegítő társadalmi-gazdasági-kulturális helyzettől, a munkamegosztásban elfoglalt helytől.

A külső mozgatók között szerepelnek a ránk nagy hatással levő referencia-személyek, vagyis a szignifikáns mások. Elolvashatom a művet a rám nagy hatással lévő személy szakmai tekintélye vagy érvelése hatására (vagyis részben a mű, részben az ő „kedvükért”). Elolvashatom pusztán az ajánló személye miatt is, mert bármit megteszek a kedvéért, mert ő tudja, mi a jó, vagy azért, mert az általa ajánlott könyvön keresztül szeretném még jobban megismerni őt. Olykor egy-egy személy hatása erősebb lehet az olvasói beállítódásnál, alkalmilag felfüggesztheti érvényességét, vagy esetleg végképpen módosíthat a beállítódáson. (Például kedves családtagunk, rokonunk, barátunk, szerelmünk vagy a minket hatalmába kerítő új eszmét képviselő karizmatikus személy kedvéért hajlandóak vagyunk egészen újfajta műveket elolvasni.) A tartós hatás azonban jóval ritkább ezen esetek gyakoriságához képest. Kitüntetett referencia-személy lehet bármilyen híres és népszerű ember – legyen az illető köztársasági elnök, tévériporter, élsportoló, politikus vagy üzletember, olvasott vagy műveletlen – rajongói, tisztelői, hívei szemében, amikor irodalomról, írókról vagy olvasmányélményeikről nyilatkoznak.

²¹⁶ Antropológia-ontológiai üzenet csak 5 %-ukat érte el.

²¹⁷ Míg a magyar olvasók körében élesen elválnak a szórakoztató lektúrt és a modern műveket kedvelők körei, a finnek ízlése kevésbé heterogén.

Kitüntetett hovatarozásaink, a referencia-csoportok is nagy mértékben befolyásolhatják olvasmány-választásainkat valamint a kiválasztott olvasmány további sorsát. Általában több ilyen csoport befolyása ötvöződik választásainkban és döntéseinkben. Vannak közöttük az irodalom, az olvasás, egyes szerzők és művek körül szerveződő irodalmi referencia csoportok (olvasókör, irodalmi szalon, szakkör, alkotókör, irodalmi társaság, az irodalmár szakma külföldi csoportjai és műhelyei, irodalmi esemény-sorozat állandó közönsége). Ezek egy része az irodalom hivatásosainak formális vagy informális csoportjai, másik része a „laikusoké”, vagyis az érdeklődő, a „vájtfülű”, az egyes lapoknak, irányzatoknak vagy íróknak elkötelezett olvasók szervezetei és szerveződései. Előfordulhat, hogy egy virtuális csoport realizálódik: egy-egy író kedvelőiből tartósan fennmaradó társaság alakulhat, és természetesen képződhetnek hosszabb-rövidebb ideig élő alkalmi csoportok is egy-egy író vagy mű valamiképpen összetalálkozó olvasóiból, kedvelőiből, „megfejtőiből”. Az is előfordul, hogy egy-egy irodalmi élmény körül csoport vagy közösség szerveződik, amelynek azonban később már nem az irodalom a célja vagy mozgatója, csak éppen összehozta a csoport tagjait.

Irodalmi referencia-csoporthoz hasonló szerepet tölthet be olykor az irodalmi mű közönsége is. Kevésbé az olyanok, ahol a közönség szerepe merőben passzív (színpadi művek, előadói estek, felolvasói estek, irodalmárok előadásai), inkább az olyanok, amelyeknek a közönség többé-kevésbé aktív résztvevője (író-olvasó találkozók, vitaestek).

Az olvasók többségét azonban ezek a referencia- csoportok nem vagy kevésbé befolyásolják, annál nagyobb szerepet játszik a család, a baráti társaság, a klub, a kávéházi társaság, a kis-közösség, valamint az önbecsülést erősítő és a felemelkedés eszközeül tekintett társaság. Sokszor azért olvasunk bizonyos szerzőket és műveket, hogy ne lógjunk ki onnan, ahová tartozunk, vagy ahová befogadtak minket, illetve azért, hogy abba a körbe tartozhassunk, ahová szeretnénk: az iskolázottak, a műveltek, az elit, az olvasottak, az értelmiségiek, az irodalmi világ, a modern felfogásúak, a szalon, a klub világába.

Jelentős hatású referencia-csoport lehet olyan alkalmi csoport, ahol a közös élmény egyik vagy fő forrása irodalmi mű. Ilyen keretet jelenthet az önismereti kör, a pszichohigiénés kurzus, a szenvedélybetegek csoportos biblioterápiája, a lelkigyakorlat vagy az olvasótábor, ahol tudatosan megtervezve vagy spontán jöhetnek létre irodalmi mű köré szerveződő közös élmények. Az olvasók többsége persze nemigen kerül ilyen csoportokba, de gyakrabban szerepelhet alkalmi referencia csoportként egy kórterem társasága vagy a katonatársak szűkebb csoportja.

Gyakoribb referencia csoport az iskolai osztály, a munkatársak köre vagy a politikai és vallási szervezetek kisebb-nagyobb csoportjai. Ha nem is a kívánt és propagált mértékben, de sok esetben komoly szerepet játszott a kifejezett manipulatív célú, de a könyvtárások által sok esetben a magaskultúra irányában elterelt szocialista brigád mozgalom (a nyugati világban munkahelyein működő „human relation” módszerek itteni változata) „kulturális vállalkozásával”, ami nem ritkán egy-egy irodalmi mű elolvasása és megvitatása volt (Kamarás, Katsányi 2005). Ilyenféle vállalkozások másféle csoportokban is előfordulhatnak: cserkészörsben ugyanúgy, mint párt alapszerveiben vagy nőklubban.

Sajátos, de gyakori, ezért külön tárgyalandó eset az iskolai irodalomoktatás színhelye és kerete: ez ma legtöbb esetben az osztály illetve az irodalom óra. A tanulók egy része kényszerként éli meg, másoknak lehet kedvenc tárgya. A tanulók egy része maradhat közönség (vagy még ez sem: viselkedésével jelezheti, csak fizikailag van jelen), mások aktív résztvevőként elit csoportot, irodalmi közösséget alakíthatnak ki, vagy a tanár, vagy egy, esetleg a tanárnál is kompetensebbnek tekintett diák körül. Ha nem is túl gyakran, de egy-egy órán vagy órák sorozatán kialakulhat a közös élmény, mint a referencia-élmény, s az irodalom óra közönségből valamiféle irodalmi közösség, amely referencia-csoportként működhet.

Sajátos referencia-csoport lehet a vallási gyülekezet, a liturgián résztvevők együttese. Ők is lehetnek közönség, de közösség is. A fő szervező erő ez esetben a vallás, ám majdnem mindegyik vallás és felekezet liturgiájában fontos szerepet játszik az irodalom is, hiszen a szakrális szövegek irodalmi szövegnek is tekinthetők. A zsoltárok, a himnuszok, a példabeszédek lehetnek a könyvtárak polcán, a tankönyvekben, vagy profán olvasmányként irodalmi művek, a templomban azonban szakrális szövegek, ugyanakkor azonban vonatkozási pontok lehetnek irodalmi olvasmányok kiválasztása és értékelése esetében. Nem egyszer – kevésbé a liturgiák, mint a paraliturgiák keretében – nem kifejezetten szakrális is művek is elhangzanak. Legtöbbször csak illusztrációként, alárendelve a vallási céloknak, mégis éppen ekkor emelkedik – főképpen az irodalomban nem túlságosan jártas hívek számára – a szent szövegek szintjére. Meg kell említeni, hogy létrejöttek a szekularizált világ nem vallásos köreiben is „szent szövegek”, ilyen szerepet játszottak például *Petri György* versei vagy *Ottlik*, *Hamvas*, *Hajnóczi* és *Konrád* művei a nyolcvanas években egyetemisták és fiatalabb értelmiségiek köreiben.

4.2.2.3. Irányzatos csoportok és értelmező közösségek

Az irodalom olvasóját mozgató, befolyásoló referencia csoportok között vannak olyanok, amelyek viszonylag homogének egy-egy irányzat, író vagy mű értelmezésében. Ezekben viszonylagos megegyezés születhet az irányzat, az életmű vagy az adott mű „igazságában”, ezért értelmező csoportoknak vagy éppen értelmező közösségeknek is nevezhetjük őket. Az elutasításban sokkal hamarabb létrejöhet összhang, mint az értékelésben, az értelmezésben pedig mindig csak valamiféle „közös nevező”, még az irányzatban, szerzőben vagy műben fanatikusan (és dogmatikusan) hívők „szektáiban” is. Míg az egyéb referencia csoportok eléggé ritkán, ezek sokkal inkább kizárhatják egymást. A csaknem mindig többféle referencia csoporthoz is tartozó olvasó kerülhet konfliktusos helyzetbe a különféle irányú befolyások miatt. Jóval nagyobb esélye van annak, hogy létrejön a különféle hatások kompromisszuma az olvasóban, mint annak, hogy „két urat szolgálva” egyszerre kétféle értékrendet képviselő értelmező közösséghez tartozzon. Például nehezen képzelhető el, hogy valaki párhuzamosan tagja a *Sinka*-körnek és a *Hamvas*-körnek, az *Esterházy*-rajongók és a *Sütő*-rajongók körének. (Nem arról van tehát szó, hogy valaki nem kedvelheti egyszerre *Esterházy* és *Sütő* műveit, hanem arról, hogy aligha elképzelhető az irányukban elkötelezett olvasók közösségében való párhuzamos részvétel.)

Ha az értelmező közösségnek a művek értelmezésére és értékelésére vállalkozó – leggyakrabban szakmai – közösségeket tekintjük, ahol a csoporthoz tartozást az egyöntetű (vagy nagyon hasonló) értelmezések felvállalása (majdhogynem megvallása) jelenti, talán túlonúl leszűkítjük e fogalom terjedelmét. Bár a világot hasonlóan értelmező közösségek (például a vallási kisközösségek) tagjaira sem jellemző az ízlésben, a műalkotások értékelésében vagy értelmezésében való feltétlen azonosság, mégis a hasonló életsorsú, a hasonló élményekkel jellemezhető, valamint az értékrend és a világnézet tekintetében is erős homogenitást mutató valóságos és virtuális csoportokban, úgy vélem, joggal várhatunk az átlagosnál gyakoribb (vagy jóval gyakoribb) hasonló minősítéseket vagy értelmezéseket.

Hajdú Péter háromféle jelentését különíti el az értelmező közösségnek: 1) a közösség jellege tagjainak értelmező stratégiáit is befolyásolja, 2) a közösséget az értelmezés hozza létre adott szöveget hasonlóképpen értelmeznek, 3) az értelmezői tevékenység érdekében hoznak létre közösséget (2001:150). Ebben a kutatásban az első jelentéssel használom az értelmező közösséget. *Kálmán C. György* szerint az értelmezés azonossága és stabilitása ezen csoportok azonosságának és stabilitásának függvénye. Kell lenni valami kommunikációnak is a csoporton belül, a tagoknak valami módon tudatában kell lenniük, hogy ugyanahhoz a csoporthoz tartoznak (2001:40,48). Ennek a kritériumnak a vizsgált tizenként csoport nagyon különböző mér-

tékben felel meg: legkevésbé a nagyméretű és heterogén populációt képező idős olvasók és az állami gimnáziumba járók, leginkább a néhány száz fős fiatal klerikus csoportok (közülük a krisnások egymás közti kommunikációja a legintenzívebb), valamint a hasonló méretű katonai középiskolások és a tiszti iskolások. *Bojtár Endre* kritériuma még szigorúbb (2001:181,185), ő csak a „tudatosan akart, vállalt, hivatásos közösségeket” nevezné értelmezőnek. Úgy gondolja, hogy a „spontán közösségektől” (példának a társadalmi osztályt és a baráti társaságot említi) „az oktatás során (az óvodától az egyetemig) létrejövő közösségek képeznek átmenetet a valódi értelmező közösségekhez”. Jól látja, hogy még a gimnáziumi osztályban sem igen valósul meg az értelmező közösség a véletlenszerű összetétel miatt, ezért erre „először az egyetemen kerülhet sor, ahol a diák azt a tanárt veszi föl, akinek az iskolájához akar tartozni”.²¹⁸ Ennek a kritériumnak a tizenkét vizsgált csoport közül egyik sem felel meg, hiszen az irodalom szakos hallgatók és a tanárok különböző főiskolákon és egyetemeken különböző irodalmi iskolákat látogattak.

„Nem világos azonban, hogy egy értelmező közösség megfeleltethető-e egyetlen értelmezői stratégiának (és fordítva)”, írja *Kálmán* (2001:48). Számomra úgy tűnik, hogy ő abban az értelemben használja az „értelmezői stratégiát”, mint én az irodalomolvasói beállítódást. Úgy vélem nagyon eltérő olvasói beállítódások nem férhetnek meg egy értelmezői közösségben. Kis eltérések már csak az egyéni arc olvasói arculat miatt is adódhatnak, s az is természetes, hogy a különböző művek esetében az adott művekkel kapcsolatos olvasási stratégiák más-más mértékben különbözhetnek. Másképpen fogalmazva: az értelmező közösségben megfogalmazódó értelmezések bizonyos művek esetén egységesebb vagy heterogénebb lehet, mint más művekkel kapcsolatban. Természetesen az is előfordulhat, hogy különböző értelmező közösségek egyes tagjainak olvasói beállítódása (és persze az adott művekkel kapcsolatos olvasási stratégiák is) bizonyos hasonlóságot mutathat. Az *Ottlik*-regény befogadását vizsgáló kutatásomban a három klerikus csoport olvasottsága, ízlése és az irodalommal kapcsolatos beállítottsága eléggé hasonlított, de az olvasói beállítódásnak ugyancsak részét képező értékrendjük már magán viselte a különböző vallások és felekezetek sajátos vonásait.

„Lehet-e valaki egyszerre hivatásos és nem hivatásos értelmező”, kérdezi *Kálmán* (2001:59) Megismerve az irodalom szakos főiskolai és egyetemi hallgatók, valamint az irodalom szakos tanárok olvasói viselkedését, erre a kérdésre határozottan igennel lehet válaszolni, sőt olyan értelmező közösség is elképzelhető, melyre ugyanez a kettős arculat jellemző. *Kálmánnak* arra a kérdésére, hogy lehet-e valaki egynél több „alközösség” tagja, akik különböző alkalmakkor más és más értelmezői stratégiákat tesznek magukévá, szintén igennel lehet válaszolni. Úgy érzem, ez esetben jól érzékelhető, hogy milyen fontos a viszonylag stabil olvasói beállítódás és az adott műfajokkal, művekkel kapcsolatosan kialakuló olvasói stratégia megkülönböztetése. Lehet valaki katolikus klerikus és ugyanakkor egy irodalmi csoport tagja, és előfordulhat, hogy egyik szerepében (az egyik értelmező közösség tagjaként) másfajta olvasási stratégiával közelít meg egy sajátos erkölcsi, filozófiai vagy vallási tematikát hordozó művet, mint másik szerepében (a másik értelmező közösség tagjaként).

Az is fogós kérdés, hogy beszélhetünk-e értelmező közösségről olyan befogadók körében, akik elsősorban fogyasztják és élvezik a művet, és értelmezés helyett megismétlik, újramondják, tartalmát ismertetik (*Kálmán C.* 1996:36-62). Úgy vélem, hogy mai világunk, amelyre – az egytagú csoportokon kívül (*Csányi* 1999: 290) – éppen az jellemző, hogy az emberek jelentős része egyszerre többféle csoportnak, közösségnek (akár többféle vallási közösségnek is!) tagja, nemigen kedvez az értelmezői közösségek létrejöttének.

²¹⁸ Egyetemi oktatói tapasztalataim alapján ezt sem tartom gyakori jelenségnek, hiszen sok diák egy-egy kurzust nem a tanár, de nem is a téma miatt veszi föl, hanem azért, mert szerdán 11 és 12.30 között ez adódik számára.

Bár a kérdéssel foglalkozó irodalmárok nagyobb része szerint az értelmező közösség csak professzionális vagy ahhoz közeli olvasatok esetében lehetséges, mégis felvetem a kérdést: nem lehetséges és érdemes mégis az értelmező közösséget szélesebb értelemben használni, majd azon belül az értelmező közösségek különböző típusait megkülönböztetni? Így beszélhetnénk egyetlen mű értelmező közösségéről, méghozzá nem csak kisebb, homogén csoport, mondjuk egy bizonyos műalkotással foglalkozó szeminárium esetében, ahol valamiféle hasonló megközelítés, közös gondolkodás, az értelmezésekben pedig eléggé erős konszenzus alakul ki. Netán értelmező közösségnek tekinthető olyan virtuális közösség is, mint például egy szerző rajongói, akik valóságos közösséggé (legalábbis közönséggé) legfeljebb egy-egy író-olvasó találkozón, felolvasóesten vagy hasonló rendezvényen válhatnak. Talán még ennél szélesebb körre is alkalmazható az értelmező közösség: például egyazon irodalmi műhöz pozitívan kapcsolódó, vagy az ugyanazon ízlés- vagy élménykörhöz tartozó olvasók virtuális csoportjai.

AZ ISKOLA A HATÁRON PÉLDÁJÁN

Ebben a kutatásban (Kamarás 2002) az volt a kérdés, hogy számolhatunk-e szűkebb értelemben vett, olvasói-értelmezői viselkedésüket tekintve eléggé homogén összetételű értelmező közösséggel az *Iskola a határon* olvasóinak olyan csoportjai esetében, amelyek tagjai a regény szereplőivel azonos életkorú diákok, kollégisták, katonai pályára készülő középiskolások, katonatisztek, őrmesterek, katolikus klerikusok, Krisna-hívők? Számolni kellett azzal, hogy a hasonló élethelyzetű és értékrendű csoportokban is elég nagy lesz a szórás olvasottságuk és irodalmi ízlésük tekintetében. Természetesen szűkebb értelemben vett értelmező közösségnek tekinthető az az olvasói csoport, mely a legkülönbözőbb műveket „irányzatosan”, a közösség irányultságának, vagyis olvasói (pontosabban irodalomolvasói) beállítódásának megfelelően, közel azonos olvasási stratégiával értelmez, vagyis az adott olvasmányra alkalmazott olvasási stratégiát az értelmező közösségre jellemző olvasói beállítódás formálja.

Mind a tizenkét vizsgált csoportban – amellet, hogy többé-kevésbé magukon viselik az „átlagolvasó” jellemző jegyeit és többé-kevésbé sajátos arculattal is rendelkeznek – a befogadói viselkedést tekintve kisebb-nagyobb mértékű különbségek is regisztrálhatók. Másképpen fogalmazva: a vizsgált olvasók mindegyike először is valamilyen mértékig „átlagolvasó”, másodszor különféle csoport-jegyekkel (gimnazista, tisztnövendék, magyartanár, vallásos, református, az 1930 és 1950 között született generációhoz tartozó, fejlett irodalmi ízlésű stb.) jellemezhető, harmadszor pedig egyéni arculattal is rendelkező olvasó személy. Úgy gondolom, hogy befogadói viselkedésüket tekintve kellőképpen homogén összetételű laikus olvasói csoportok esetében is beszélhetünk értelmező közösségről; még akkor is, ha értelmezéseik erősen redukálók vagy erőteljesen belemagyarázóak.

A vizsgált olvasó-csoportok között egy olyan sem akadt, melynek befogadói viselkedése kellőképpen megfelelt volna a szűkebb értelemben vett értelmezői közösségnek, még olyan, a „kulturális blokkok” markáns vonásaival rendelkező csoportok között sem, mint a katonai középiskolások, a katonatiszt-növendékek, a katolikus, református és krisnás klerikusok csoportjai vagy a két irodalmár csoport. Elsősorban azért, mert sem az olvasottság, sem az irodalmi ízlés, sem az irodalommal a kapcsolatos attitűdök, sem az értékrend tekintetében nem voltak elengedően homogének. Másképpen fogalmazva: mindegyik csoportban többféle (olykor eléggé eltérő) olvasási stratégiával vágtak neki a mű olvasásának és befogadásának. Ugyanezt tapasztalhattuk az irodalmárok *Ottlik* körüli kultuszközösségében is.

Eddigi empirikus kutatásaim adatai nem igazolták egyértelműen az értelmező közösségnek a professzionális körnél szélesebb körre való kiterjesztésének jogosságát, kérdéseimet mégis nyitva hagynám, mert még cáfolatukhoz sem gyűlt össze elegendő bizonyító anyag.

4.2.2.4. Irodalmi olvasmánykínálat és olvasmányközvetítés

Az irodalmi olvasmányok közvetítői között a referencia személyeken és csoportokon kívül intézmények és eszközeik is szerepelnek, köztük a kifejezetten olvasmányt vagy irodalmat, valamint a mellékesen azt is közvetítők. Utóbbiak között első helyen a tömegkommunikáció, a televízió, a rádió és a sajtó említendő. A tömegkommunikációs intézményeken belül kialakulhatnak olyan alrendszeresek – irodalmi szerkesztőségek és rovatok – amelyek ugyan látszólag irodalom közvetítésre specializálódnak, ám legalább annyira szolgálják az anyaintézményt, mint az irodalmat. A közvetítő intézmények (és eszközeik) a kontextussal együtt közvetítik az irodalmi művet, illetve a mű értelmezését. A televízióban a nézők többsége számára egy irodalmi adaptáció, egy vers, egy irodalmi művel foglalkozó kerekasztal-beszélgetés csupán egy műsor a műsorfolyamban, mondjuk az este héttől műsorzárásig végignézett műsorok kontextusában. Egy képes magazinban olvasott novella lehetséges, hogy nem is irodalmi műként jelenik meg sok olvasó számára, hanem mint egy rendőrségi riport és egy harctéri tudósítás között szereplő érdekes írás, amely egy halálos kimenetelű balesetről szól. A szerzőjét – ez esetben *Kosztolányi Dezsőt* – talán észre sem vette az olvasó, hiszen a magazin olvasmányt elsősorban a címe jegyzi (mely ez esetben nem mondott túl sokat: *Fürdés*).

A nem elsődlegesen irodalmat közvetítők között természetesen ott van az iskola, az irodalom órán kívül is, a maga és tanárai értékrendjével és ízlésével. Ezekben az irodalom sokféleképpen szerepelhet: lehet egészen mellékes a számítógépek és a sportpálya mellett, lehet csupán egy-egy iskolai ünnepség rutin-eleme, lehet az iskola nevét viselő költő kihűlő kultusza, és jelen lehet persze az irodalom érdemben is az iskola életében, például egy jó nevű iskolai szintársulat vagy alkotókör, illetve az irodalmat kedvelő „nem szakos” tanárok által is. A közvetítők tájékoztatnak, propagálnak és kritizálnak. Közvetítenek eredeti szöveget, adaptációt, értékelést és értelmezést. (Még az iskola is. Ezúttal ne az irodalom órára, hanem, mondjuk, az emberismeret- vagy osztályfőnöki órára gondoljunk.)

Különleges helyet foglal el az irodalom-közvetítésben könyvtár és a könyvesbolt. Mindkettő olvasmányt kínál, köztük irodalmat is. Az egyik kulturális közszolgáltatás, a másik kereskedelmi szolgáltatás keretében. Egyiknek sem feltétlenül szívügye az irodalom vagy az értékes irodalom. Jelentősen motiválhatja az olvasót már maga a kínálat: terjedelmével és struktúrájával. A könyvtárban ez egyre bővül, a boltban állandóan változik. Befolyásolhatja és irányíthatja az olvasót a közvetítő szakember (a könyvtáros és az eladó), személyesen vagy eszközeivel (katalógus, prospektus, ajánló bibliográfia), átadhatja az alapszövegen kívül az értelmezést vagy különböző értelmezéseket, vagy a tájékozódást és befogadást elősegítő irodalomtörténeti és irodalomelméleti műveket. Elsősorban persze a könyvtárosnak, de a kereskedőnek is dilemmája az, hogyan képviselje egyszerre a közvetített művészi értéket és az olvasó érdekeit, személyiségét, szabadságát). Másféleképpen motivál a hivatásos közvetítő, ha az olvasóra, és másképpen, ha műre összpontosít, ha elsősorban az olvasó ízlését tartja tiszteletben, és ha az olvasó személyiségének tiszteletben tartása mellett megpróbálja ízlését fejleszteni.

A kifejezetten irodalmat közvetítő intézmények között találhatók az irodalmat közreadó kiadók, az irodalmi múzeumok és emlékhelyek, valamint az irodalmi lapok és folyóiratok. Az irodalmi sajtó egy része az olvasók bizonyos köreit szólítja meg, vagy pedig az orgánus akarata ellenére csak az olvasók bizonyos körei szólítódhatnak meg. Sok esetben a lap mögött álló értelmező csoport vagy közösség bővíti körét közönséggel, mások közösségüket kívánják bővíteni. Ebből a célból a közönségkapcsolatok bevált vagy eredeti módszereit alkalmazza: találkozókat, klubokat szervez, bevonja a szerkesztésbe az olvasót.

Ezekben a közvetítő intézményekben – elsősorban a szerkesztőségekben, a kiadóknak és a tanszékeken – hivatásos olvasókat találunk, akik a domináns kulturális pozíciójuk jegyeit viselik (olykor szenvedik el), s egyfajta ideologikus magatartás jellemzi őket, amely gyakran

nem tudatos. Az ideológiai csapda elkerülésére a „posztmodern” kritikus az olvasó nevében hozza létre hivatásos olvasatait (Sarkany 1979).

Sajátos módon közvetít az irodalmi mű színpadon, filmvásznon vagy a rádióban megjelenő adaptációja, amely felhívhatja a figyelmet az eredetire, és el is szigetelhet tőle. A nézők és hallgatók jelentős része számára ma már nem is világos, melyik az eredeti mű. (Például ilyeneket hallhatunk, hogy „A Nyomorultakat a tévében láttam, a Háború és békét a rádióban hallottam, a Bűn és bűnhődést könyvben olvastam”, „Ezt a könyvet a tévében láttam”²¹⁹). Lényeges a sorrend, mert ha egy adaptáció megelőzi az eredetit, az már sosem lehet eredeti, hiszen a befogadót óhatatlanul befolyásolja az adaptáció. A pergő filmhez képest unalmasnak tartja a regényt, megköti kreatív fantáziáját a képernyőn vagy filmvásznon látott kép, nehezen tud megszabadulni az olvasó a színészi alakítástól. Nemcsak az adaptáció lehet befolyással a később olvasott eredetire, hanem még az adaptációban fellépő színész emlékezetes szerepei is. Így bukkanhat fel váratlanul a *Háború és Béké*ben valamelyik tévés vagy rádiós szappan-opera szereplője, a *Varázshegy*ben Szabó néni a rádió-sorozat *Szabó családból*, az *Édes Annában* Gugyerák a rádiókabaréból.

Mivel a film- vagy rádió-adaptációk megnézésének vagy meghallgatásának időtartama legalább negyede (nem egyszer tizede) az elolvasás időtartamának, az olvasó választhat, hogy a milyen formában ismerkedik meg kedvenc szerzője következő művével, hogy melyik változatban találkozik vele másodszor vagy harmadszor, hiszen lehetősége van a filmváltozatban „újraolvasni” vagy egy számára hozzáférhetőbb formában jobban megérteni a művet. Az olvasók egy rész jól érzi az eredeti és a feldolgozás közötti különbséget, mégis így okoskodik: „Olvastam már egy-két művét a szerzőnek, valamennyire már ismerem műveinek stílusát. Ha színvonalas az átdolgozás, meghallgatva vagy megnézve olvasmányaim közé számíthatom, hiszen ez az élmény sem tér el jobban az eredeti műtől, mint egy tíz éve olvasott művének elhalványuló emléke. Ami pedig a legfontosabb, háromszor-négyszer kevesebb idő elegendő.”

A feldolgozást megtekintő vagy meghallgató olvasók nagy része ezzel letudta, „kipipálta” az adott művet, másoknak meg kedve támad elolvasni. Becslésem szerint – persze műve változtatja – többszörös azoknak az aránya, akik már nem olvassák el a művet, azokéhoz képest, akik kedvet kaptak elolvasására, bár valószínű, hogy a „már el nem olvasók” töredéke került volna olyan helyzetbe, hogy elolvassa a művet. Kétségtől sokan veszik meg vagy kölcsönzik ki a könyvtárból a rádiós vagy tévés változatban megismert műveket, kérdés azonban, hogy új olvasót toborzott-e az adaptáció akár az irodalomnak, akár csak a szerzőnek? A tapasztalat szerint a „megmozdított” olvasók többsége nem „vadonatúj”, döntő többségük már irodalom-olvasó, nagyobb részük pedig olvasta már a szerző más műveit, vagy hasonló műveket. Az sem mellékes körülmény, hogy a tévézők egy része igazából nem az irodalmi eredetire kíváncsi, hanem a tévében látottakat akarja valamiképpen megismételni.

Fel kell tenni a kérdést, mit is közvetít az irodalom-közvetítő rendszer a szövegeken kívül. Nyilván a szöveg hordozóit, „burkolatait” is, amelyek már értelmezik, „olvassák” a szövegeket, elég csak egy könyv borítójára, elő- vagy utószavára gondolni. És természetesen kánonok hatása alatt, kánonokat képviselve magukat az értékrendszereket képviselő kánonokat is közvetít. *Szegedy-Maszák Mihály* a kánont elvárások intézményesített nyelvtanának nevezi. A kánonképződési folyamatban művek és értelmezések kiválasztottak (szentek, mércék, hivatalsak) lesznek valamely közösség számára. A kánonok másféle kánonokat is feltételeznek, miként a referencia-csoportok is más referencia-csoportokat. A kánon – akár az iskola, akár a közkönyvtár, akár a cenzúra testesíti meg – könnyíti is, de nehezíti is a megértést. Alapszövegeket és kulcsfogalmakat kínálnak mind a laikus, mind a hivatásos olvasóknak. Az irodalmi

²¹⁹ És mára már egyre inkább: „Ezt videón, DVD-n olvastam”.

kánonok könnyen kerülhetnek a politikai vagy a vallási hatalom uszályába, és az irodalmi kánon meg a nem irodalmi hagyomány kölcsönösen.

4.2.3. Belső és bensővé vált tényezők

4.2.3.1. Motivációk

Az irodalommal és az adott olvasmánnyal kapcsolatos viselkedésünket befolyásoló tényezők – nevezzük őket a továbbiakban motivációknak – egy része másfajta szerepekben való viselkedésünket is irányíthatja, másik része tipikusan olvasói szerepünkben mozgat. A „mozgatás” különféle erősségű, irányú és hatású lehet. Ha az olvasást és a befogadást eredménynek tekintjük, nemcsak ösztönzést, hanem akadályozást is jelenthet. Az olvasót „mozgató” tényezők között lehetnek alkalmi és visszatérő (állandó) motivációk, lehetnek kifejezetten esztétikai vagy irodalmi és egyéb mozgatók. A motívumok között szerepelnek külsők (ránk kényszerítették és általunk választottak), valamint belsők (ösztönösek, belénk programozottak és bensővé váltak). Motiválhat valaminek a megléte, de hiánya is. Mindegyik fajta motívum azonosítható az érdekekkel, ha az érdeket jóval tágabb értelemben használjuk, mint az „önérdek” vagy az „anyagi érdek”. A legjelentősebb motívumnak egzisztenciális érdekeltségünket tekinthetjük, amikor alapvetően érdekünk egy mű elolvasása, mert alapvető, „életbe vágó” kérdésben várunk eligazítást. Az egzisztenciális érdekeltség nem az „olvasott olvasók” privillégiuma, természetesen másként formálódik a különböző nemzedékekben, a különböző kulturális körökben. A motívumok egy része beépül az olvasói beállítódásunkba (amely inkább általában az irodalommal való kapcsolatunkat jellemzi) és olvasói stratégiánkba (amely inkább az adott olvasmányokkal való kapcsolatunkat befolyásolja). A motívumokat gyakran referencia-személyek vagy referencia-csoportok képviselik vagy közvetítik.

Kérdés, hogy lehetséges-e vagy érdemes-e szétválasztani az irodalmi (ezekről már szó esett az előző három fejezetben) és nem irodalmi motivációkat. Egyáltalán felvethető a kérdés, vannak-e ilyenek. A válasz esztétikum-felfogásunktól is függ. Mivel az irodalmi „hogyan” mindig valamiféle nem irodalmi „mit”-tel kapaszkodik össze, alig-alig szétválaszthatók az irodalmi és nem irodalmi motívumok. Kíváncsiakunk, akarhatunk olvasni valamit a fáraókról, a homoszexualitásról, a hatalom természetrajzáról vagy az istenéségről, és ez a valami éppen-séggel lehet egy regény is. Más esetben tudatosan választhatok erre a célra irodalmi művet, világosan látva, hogy ez a szöveg a számunkra érdekes témának az irodalmi (és nem szakmai) megközelítése. Az első esetben az irodalmi olvasmány helyettesít, a másodikban kiegészít történelmi, politikai, néprajzi, antropológiai, földrajzi, szociológiai, lélektani, filozófiai, szexológiai, teológia, etikai vagy egyéb ismeretterjesztő vagy szakmai olvasmányt. Így beszélhetünk a politikai, a lélektani, a szociológiai, a vallási és egyéb témák iránti érdeklődésről, mint mozgatókról. Ez az érdeklődés kapcsolódhat politikai vagy politikusi, vallási vagy teológiai, szociológia vagy szociológusi, emberekkel foglalkozó vagy pszichológusi szerephez, foglalkozáshoz, tudományos tevékenységhez.

Komoly szerepet kaphat az irodalmi olvasmány a mindennapi élet pragmatikus szférájában, és ez a szféra az olvasás befolyásolásában. (Vigyázat: nem általában a mindennapi életről van szó!) Az irodalmi mű csökkentheti az ismerethiányt, és szolgálhat használati utasításként praktikus célt. Az irodalom segíthet a mindennapi élet rutinjának kialakításában, és segíthet általában a szocializációban (nem annyira az elsődleges, mint a másodlagos szocializációban), és olyan területeken, mint az emberismeret, a kapcsolatteremtés, férfi és női szerepek, nemi és szerelmi élet, konfliktusmegoldás. Mint ahogy a hatás is szinte mindig többrétegű, a motiváltság is lehet „többszólamú”: nem zárja ki egymást a praktikum, a kellemesség és a metafizika.

Az irodalom olvasása a mindennapi élet szerves részeként kapcsolódhat a rutinvilághoz, és lehet maga az olvasás (az olvasmány világa) másik világok egyike, illetve hozzásegíthet más

fajta másik világok (vallás, művészet, szerelem, filozófia) nyelvének és törvényeinek megismeréséhez. A másik világok másféle nyelvének megértéséhez az irodalom nyelve bizonyos tekintetben metanyelv – még akkor is, ha ezzel a tudással nem olvasható a kotta, a matematikai és a kémiai jelek –, mert ezen a nyelven érthetőbb az ünnep, a bensőséges kapcsolat, a transzcendencia, a szépség, a játék, a vallás és a filozófia nyelve. Kézenfekvő, hogy a másik világokban való jártasság egyszerre következménye és feltétele (mozgatója) az irodalom-olvasásnak.

4.2.3.2. Nemi hovatartozás és nemi szocializáció

Rendkívül jellemző – amit a hetvenes években végzett kutatásunkban tapasztaltunk, és ami többé-kevésbé ma is érvényes –, hogy a nők „vezető” irodalmi olvasmányai között két nőíró regénye és a címében női nevet viselő *Tolsztoj*-regény, és a női főszereplőkben gazdag *Fejes*-regény, a *Jóestét nyár, jóestét szerelem*, valamint a „romantikus” élménykörbe tartozó *Pármai kolostor*, a férfiak „vezető” irodalmi olvasmányai körébe pedig az „izgalmas” és „háborús realizmus” élménykörbe tartozó könyvek találhatók.

A vizsgált 150 irodalmi mű közül a nőknek zömmel sci-fi-k, valamint egy *A. France*-, egy *Semprun*- és egy *Böll*-regény tetszett legkevésbé. Érthető, hiszen a *Nagy utazás* korántsem lányregény, a *Pingvinek szigete* és az *Egy szolgálati út vége* pedig iróniája „miatt kerülte el” nőolvasóit. A férfiak által leginkább elkerült tíz regény közül ötnek nő szerzője van, négy pedig két világháború közötti, nők körébe kedvelt lektűr. Az olvasottság alapján a „legférfiasabb” olvasmányoknak a *Svejk*, a *Pizskos Fred*, a *kapitány* és a *Tarzan*, a „legnőiesebbeknek” pedig a *Jane Eyre*, az *Anna Karernina*, a *Bovaryné* és az *Iszony* bizonyultak. A nők körében a legkedveltebb irodalmi olvasmányok között ott van *Jane Eyre* és az *Anna Karenina* és *Segal Szerelmi története*, a *Bovaryné*t viszont jóval hűvösebben fogadták, az *Iszonyt* pedig már nőolvasói többsége elutasította. A nők körében legkedveltebb művek között olyan művek szerepeltek, a) amelyek főszereplői nők, b) főbb szereplői között nők is vannak. A férfiak körében legkedveltebbek, a) melyek szereplői kizárólag férfiak, b) melyek főszereplője férfi, c) melyek világa férfi-világ, d) mely nézőpontja férfi-nézőpont. Tipikusan női élménykörnek a „pszichologizáló lektűr” és a „rég lektűr”, tipikusan férfi élménykörnek pedig a „kulturális lektűr” a „kalandregény”, a „krimi” és a „sci-fi” bizonyult (Balogh, Kamarás 1985:59-67).

A TRILLA PÉLDÁJÁN

Az *Örkény*-novellát értelmező 31 csoport között 4-4 olyan homogén csoport akadt, amelyet férfiak és nők alkottak. A 23. tábla a csoportra (vagyis a két nemekre) jellemző értelmezés-elemeket szerepelteti:

	<i>a csoportra jellemző értelmezés-elemek</i>
Férfiak	
<i>katonai középiskolába járó diákok</i>	értelmetlen élet
<i>végzős repülő katonatiszt növendékek</i>	a technikai civilizáció embertelensége, kilátástalanság
<i>mérnökhallgatók és fiatal mérnökök</i>	reménytelenség, ismeretlen hős, bürokratikus társadalom
Nők	
<i>óvóképzős hallgatók</i>	megbízható
<i>tanítóképzős hallgatók</i>	özvegy, elvált, igénytelen, titkár-nő, adminisztrátor, közönyös, elrettentő példa
<i>GYES-en lévő fiatal anyák</i>	Wolfné mi vagyunk
<i>kishivatalnokok</i>	munkája fontos, megbízható, figyelni kell rá

23. tábla

Természetesen ez esetben ezek a férfiak és a nők személyükben legalább annyira tipikus női és férfi társadalmi szerepeket képviselnek, mint magát a nemet²²⁰ (vagyis a női és férfi biológiumot és pszichikumot). A női értelmezésekben sajátos elemei közül a közös elemek a sajátosan női („titkárnő”, „gépíró”, „irodista nő”, „özvegy”) szerepekhez fűződő asszociációk, a tanítóképző hallgatókat kivéve a pozitív minősítés és az együttérző viszonyulás. Elsőre ugyancsak meglepő, átgondolva nagyon is érthető, hogy éppen a GYES-en lévő (különböző foglalkozású és végzettségű) anyák azonosulnak leginkább Wolfnéval, akik magányos életüket gyakran ingerszegénynek és/vagy monotonnak érzik. A férfi értelmezésekben a racionális, filozófiai és etikai és a társadalomkritikai értelmezések a sajátos elemek,

4.2.3.3. Életkor és nemzedékhez tartozás

Az életkor az olvasás szempontjából több jelentésű. Jelölhet

- a) érettséget és életpasztaletot,
- b) iskolázottságot (ugyanis a tizenévesek és – ma még – a legidősebbek kevésbé iskolázottak, mint a többiek),
- c) nemzedékhez tartozást.
- d) bizonyos, „ifjúsági” szubkultúrákhoz tartozást, bizonyos divatok, kultuszok követését.

Ez utóbbi manapság az irodalomolvasás terén jóval kevésbé érvényesül, mint a zene és a film területén. Mint ahogyan akadnak ifjúsági kultuszfilmek (mint például a *Mátrix*) nemigen akadnak ilyen funkciót betöltő irodalmi művek, legfeljebb a fiatalok egyes csoportjaiban, így például az egyetemi hallgatók körében a *Micimackó* vagy *Örkény* egypercesei.

Gondos hatvanas évek végén végzett kutatásában 12 korcsoportra közölt adatokat. Kiválasztottam néhány olyan művet, melyeket megjelenési idejük vagy tartalmuk alapján az akkori fiatalabb vagy az idősebb korosztályokhoz lehetett kapcsolni, s az alábbi táblázatban szerepeltetem olvasottságuk és hatásosságuk (kedvelőik aránya olvasói körében) százalékarányát:

korosztályok →	16-18	19-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-
Berkesi: Húszévesek	56-38	66-29	53-26	50-28	46-23	46-22	27-32
Burroughs: Tarzan	30-38	40-23	36-25	34-16	32-10	26-17	15-14
Cronin: Réztábla a kapu alatt	4-29	25-33	40-27	53-39	62-42	69-46	69-36
Karinthy: Tanár úr kérem	47-23	52-19	42-15	44-18	51-14	53-17	51-20
May: Winnetou	42-41	36-26	35-22	35-18	36-15	32-18	28-18
Mitchell: Elfújta a szél	28-52	42-34	43-37	66-45	68-55	59-51	60-46
Rejtő: Tizennégykarátos autó	62-36	66-22	52-15	41-11	35-11	32-9	19-15
Salinger: Zabhegyező	23-37	42-34	24-17	21-18	18-24	15-23	11-20
Salten: Bambi	24-37	22-26	19-28	16-34	21-21	23-38	21-45
Thury Zsuzsa: Tűzpiros üveggömb	31-22	27-20	20-32	19-25	17-16	12-12	11-19

24. tábla

A hetvenes években még a *Tizennégy karátos autó* (főleg a fiúk részéről) és a *Tűzpiros üveggömb* (főleg a lányok részéről) bizonyultak a tizenéves korosztály tipikus olvasmányának, a *Zabhegyező* már csak kedveltsége alapján, hiszen olvasottsága alapján sokkal inkább a

²²⁰ Ehhez olyan homogén (tehát azonos életkorú, iskolázottságú, foglalkozású stb.) csoportokra lenne szükség, melyek csak egyetlen paraméter, mégpedig a nemi hovatartozás tekintetében különböznek.

huszonéveseké volt. A *Tarzan* negyven éveseknél fiatalabbak, a gyermekkönyv *Bambi* és az „örökifjúsági” *Tanár úr kérem* legalább annyira a nagyszülők is, mint az unokáik olvasmányainak bizonyultak. Az *Elfújta a szél* és a *Réztábla a kapu alatt* elsősorban olvasottságuk alapján az idősebb nemzedék élménynek lehet tekinteni, hiszen a *Mitchell*-regény tizenéves olvasói körében sem kevésbé hatásos, mint nagyszüleik korcsoportjaiban. A *Berkesi*-regény viszonylag friss megjelenése, témája és címszereplői ellenére olvasottságát tekintve úgy viselkedett, mint egy tipikus bestseller, és csak kedveltségi adatai alapján volt tekinthető a tizenévesek tipikus olvasmányának (Gondos 1971).

A MEDDIG ÉL EGY FA? ÉS A NÁCIK PÉLDÁJÁN

Mindkét novellát a gimnazisták valamivel kedvezőbben fogadták, mint a negyvenes éveikben járó nyolc általánost végzett szakmunkások, ami inkább magyarázható a diákok magasabb iskolázottságával és nagyobb irodalmi kódismeretükkel, mint életkorukkal. Azt pedig, hogy az „apák” nemzedékét képviselő kevésbé iskolázott szakmunkások értelmezéseinek átlagos szintje nem volt alacsonyabb, irodalmi műveltségük hiányosságait ellensúlyozó élettapasztalataikkal lehet magyarázni, ez pedig a *Nácik* esetében elsősorban történelemmel, a *Meddig él egy fa?* esetében pedig a betegség és magány, születés és halál értelmezését segítő gazdagabb élettapasztalatával magyarázható (Fogarassy, Kamarás 1981).

A ROZSDATEMETŐ PÉLDÁJÁN

A *Fejes*-regény fiatal francia olvasói a szerepelőkkel azonosulva, az idősebbek egy történeti korhoz kötött egész gyanánt szemlélik a regényt, állapítja meg *Leenhardt*. A fiatalabbakat másképpen ragadta meg a Hábetler-család zártsága, mint az idősebbeket, számukra ez a zártság meleg, megnyugtató családi fészek, menedék a külvilággal szemben, s Pék Mária matriarchátusa rokonszenves számukra, az idősebbek viszont tökéletesen elavultnak érezték ezt a matriarchális klánt. A fiatalok a személyes cselekvőképességet állították szembe a társadalmi vagy történeti szükségszerűséggel. Hábetlerék példája nem ábrándította ki őket, optimista módon kitartanak amellett, hogy az egyén győzelmet akarhat a társadalmi erővel szemben. Ezzel szemben az idősebbek a társadalmi szükségszerűség platformjáról – úgy vélték, hogy az íróval együtt – elítélték ezt a „balkáni” valóságot. Harmadszor a szociológiai és történeti terminusokban gondolkodó idősebbekkel szemben a fiatalok számára fontos szerepe volt a sorsnak, mely mint mitikus végzet, az élet gátja (Józsa, Leenhardt, 1981).

A MESTER ÉS MARGARITA PÉLDÁJÁN

A *Bulgakov*-regény fogadtatása²²¹ eléggé eltérő volt a különböző korosztályokban

25-29 évesek	1,51
20-24 évesek	1,22
30-39 évesek	1,00
40 évesnél idősebbek	0,86
15-19 évesek	0,77

Az életkori csoportok ez esetben nagyobb részt különböző fokú iskolázottságot takarnak: a 25-29 évesek a legmagasabban, a 15-19 évesek a legalacsonyabban iskolázottak. A 15-19 évesek azonban feltehetően nemcsak kevésbé műveltek, hanem erre a már kevésbé érettek is. A 25-29 évesek és a 30-39 évesek közötti igen nagy különbség azonban már részben az életkorral magyarázható. Ezt a feltevést igazolja az értelmezés is. A felajánlott értelmezések

²²¹ Ezúttal 0-2 skálán jelezve a nemtetszés-tetszés mértékét.

közül a „Nincs veszélyesebb a bürokratikus hatalomnál, mely sakkfigurává fokozza le az embereket, és gátolja őket önmaguk szabad megvalósításában. Woland, a kritika szelleme leleplezi az öntelt, kicsinyes kispolgári életet élő embereket” volt a legtöbbek által kiválasztott, a kivétel éppen a legfiatalabb 15-18 éves (középiskolások által képviselt) korosztály volt. Ugyanez vonatkozik a harmadik helyen álló „A lapos igazságok és a hazugságok leleplezője segítségére siet azoknak, akik az alkotás, a lelkiismeret és a világnézet szabadságát hirdetik, azaz nem dogmatikusak” értelmezésre is. Ezzel szemben a középiskolások az átlagosnál nagyobb arányban érezték sajátjuknak „A szerelem és a művészet győz az embertől elidegenedett, embertelen hatalom felett” és a „Két egymást szerető ember megható története azt bizonyítja, hogy a szerelem mindent legyőz”, valamint a „Történjék bármi, a jó elnyeri jutalmát” értelmezéseket. Mindhárom (különösen az utóbbi kettő) erősen redukáló értelmezés (Kamarás 1997).

A TRILLA PÉLDÁJÁN

A 9-10 éves gyerekek értelmezéseiben a magányosságon kívül az „özvegy”, a „titkár”, a „sokat dolgozik” a jellemző elemek, feltűnően hiányzott a más értelmezésekben gyakori „monoton élet”, „monoton munka”, „elgépiesedés”. A „Miért kell megjegyezni Wolfné nevét?” kérdésre gyakori válaszuk az volt, hogy „mert róla szól a történet”, „mert furcsa neve van”.

A 14 éves gyerekek értelmezéseiben a „húszévi munka” és a „magányosság” volt a leggyakoribb elem, de elég sokan gondolják azt, hogy Wolfné talán író. Az ő értelmezéseiből is hiányzott a monoton élet, a monoton munka és az elgépiesedés említése.

A 15-18 évesek értelmezéseiben a „monotonitás”, a „magányosság”, az „elgépiesedés”, és a „betörődés” voltak a tipikus elemek. A felsőfokon tanuló vagy huszonévesek értelmezéseinek jellemző kulcsszavai a „magányosság”, a „monoton munka” és az „elgépiesedés” voltak.

A 30-50 éves diplomások olvasatait a „magányosság”, „monotonitás”, „elgépiesedés” mellett a „sokak sorsa” és az „egyediség” is jellemezte.

Ez esetben az értelmezések tükrében a növekvő életkor (el nem választhatóan a növekvő – Bourdieu kifejezését használva – kulturális tőkétől) növekvő életbölcsséget is jelent. És persze nemzedékhez tartozást és az ezzel járó, sajátos történelmi tapasztalatot is.²²²

AZ EGY CSALÁDREGÉNY VÉGE PÉLDÁJÁN

Az életkor bejárt életút és életsors is, ennek – jól érzékelhettük akár a *Trilla*, akár a *Sorstalanság* példáján – kulcsszerepe lehet olyan művek esetében, mint a *Nádas*-regény. Az olvasáskutatásban is sok esetben jóval többet árul el a hallgatás, a „nem választott”, a „nem tudom”

²²² Amint ez egy idős filozófus értelmezése érzékelteti: „Emberünk, aki a *Trilla* szerinti szöveget monologizálja, a Rákosi- vagy a (kora-)Kádári rendszer beépített spiclije. A vállalat (egyik) nagyterű irodájában üldögélve – valami látszattervékenységet mímelve – feladatához híven figyelgeti a »dolgozókat«. a teremben ülnek annyian, hogy a kapcsolatuk eléggé személytelen legyen, s alig-alig ismerik egymást. Emberünknek persze a »politikailag fontosabb« dolgozókat kell figyelnie, s Wolfné nem tartozik ezek közé. Emberünknek azonban tetszik Wolfné, s ezért igencsak hosszasan rajtafelejtgeti szemét. Spicli-szerepének egyáltalán nem felelne meg, hogy a többiek szeme láttára megpróbálja csapni a szelet Wolfnénak, akinek még a nevét is csak valami személyzeti »anyagból« ismeri, s különben is túlságosan bunkó ahhoz, hogy képes legyen valamiféle udvarlásra. Csak az az esélye, hogy rejtett politikai hatalmával valamiképpen visszaélve próbálja magának megszerezni Wolfné, amit megkönnyít számára, hogy – begyűjtött adatai szerint – Wolfné egyedül él. Valamiféle politikai ürüggyel – titkos hatalmát felfedve – Wolfné a lakásán kellene felkeresnie, hogy a siker reményében megkönyöröljön. A lakcímet a személyzeti dossziéból ismeri, a terv megvalósítása azonban kútba esne, ha a ház kapujában nem jutna eszébe áldozatának a vezetékneve, s nem tudná, hogy melyik lakásba igyekszik. Ezért sulykolja magába: Wolfné, Wolfné, Wolfné.” (Kamarás 2002:72-77).

rovat, mint az „értékelhető” válaszok. Erre is odafigyelve *Lőrincz Judit* megemlíti, hogy néhányan azért tették le félig olvasatlanul a regényt, mert feldolgozatlan élményeket hozott felszínre. „Valószínűleg arról a »pszichikus botrányról« van itt szó, melyről a szerző is említést tesz interjújában”, írja a kutató. Az általa kérdezettek felének családját hátrányosan érintették az ötvenes évek politikai eseményei, s csak tizenegyet előnyösen, s aki nem tudja, hogyan érintette őket ez a korszak, azokról joggal feltételezi a kutató, hogy ez a téma számára tabu vagy nem akar erről nyilatkozni. Az ötvenes évekhez való viszony megosztotta az olvasókat, és befolyásolta a regény értelmezését, ugyancsak alapbeállítódásokat mozgósított a regény zsidó nemzetségmítoszt és a zsidó asszimilációt érintő rétege. Másként viszonyult a regényhez az, aki valamilyen hatásos asszimilációs közegbe – például a munkásmozgalomba került – és másként az, aki magárahagyatottságban élte át a deportálásokat és üldözéseket (Lőrincz 1984:34-45).

4.2.3.4. Társadalmi és kulturális tőke

Ritkán nyílik mód Magyarországon arra, hogy olyan társadalmi csoportokat vizsgálhasson a kutató, mint például a *Bourdieu*-féle koordináta-rendszerben (2002:17) a gazdasági tőke létráján magasra jutó, a kulturális tőke létráján csak alacsony fokot elérők (gazdag és műveletlen vállalkozók), vagy az ösztökében gazdag szabadfoglalkozású ügyvédek, művészek, felső vezetők. Leginkább azokat volt módunkat vizsgálni, akik ösztökéjükben szegények (fizikai munkások), közepesek (diploma nélküli szellemi vagy középfokú végzettségű fizikai dolgozók), vagy pedig azokat, akik kulturálisam gazdagok, de anyagilag szegények (például a pedagógusok). A magyar orvosokat a gimnáziumi tanároktól, a vállalkozókat a beosztott mérnököktől, a szolgáltatásban működő szakmunkásokat a gyári munkásoktól valamivel könnyebben tudjuk megkülönböztetni kedvenc italuk, nyaralóhelyük és szórakozóhelyük mobiltelefonjuk márkája, esetlen színházbérletük, mint kedvenc olvasmányaik alapján.

Hogy mit is jelent azonos ranglétrán állók számára az eltérő társadalmi-kulturális környezet, azt jól érzékelteti *Tánczos Gábor* (1972:39-55) pedagógusok irodalomolvasási szokásait vizsgáló kutatásának egyik meglehetősen meggyőző adatsora, melyben a kedvenc olvasmányok között található klasszikus realista és modern irodalom százalékaránya szerepel:

budapesti gimnáziumi tanárok	84 %
vidéki gimnáziumi tanárok	77 %
budapesti 5-8. osztályban tanító tanárok	65 %
vidéki városokban 5-8. osztályban tanító tanárok	55 %
budapesti 1-4. osztályban tanító pedagógusok	53 %
vidéki városokban 1-4. osztályban tanító pedagógusok	46 %
falu 1-4. osztályban tanító pedagógusok	41 %.

A magyarázat viszonylag egyszerű: nemcsak a könyvtárak és a könyvesboltok kínálata más a három településtípuson, hanem sokkal inkább az életmód. A falusi és kisváros pedagógusok háztartása az esetek jelentős részében alacsonyabb végzettségű és műveltségű. A falusi diplomások jóval inkább ki vannak téve a munkamegosztásbeli egyenlőtlenségeknek, így jóval kevesebb szabadidejük marad a művelődésre, mint a kisvárosiaknak, és még kevésbé, mint a fővárosiaknak.

Az élményalakzatokat vizsgáló kutatásunk adatai alapján érzékelhetjük a gazdasági-kulturális ösztőke birtoklása szerint különböző társadalmi-kulturális helyzetű rétegek irodalmi ízlésének különbözőségét.²²³

²²³ Ebben a táblázatban a csoporthoz tartozók aránya mellett a (-1) és (+1) értékek között mozgó relatív tetszési indexek szerepelnek. (Leírása a 3.6.2. fejezetben.)

élménykörök ↓	1-7 osztályt végzett 30-60 éves fizikai munkások n=31	8 osztályt vég- zett 20-29 éves fizikai munkások n=145	érettségizett 20-29 éves fizikai munkások n=37	diploma nél- küli 20-29 éves szellemi dolgozók n=136	diplomás 20-29 éves szellemi dolgozók n=81
„társadalmi lektűr”	54 % -0.08	63 % 0.00	66 % -0.17	59 % -0.07	51 % -0.36
„pszichologizáló lektűr”	28 % -0,05	32 % -0.14	37 % – 0.09	37 % +0.02	39 % +0.10
„kalandregény”	47 % +0.07	64 % +0.13	58 % -0.09	45 % +0.03	48 % +0.10
„krimi”	29 % -0.22	46 % -0.33	41 % -0.45	39 % -0.39	37 % -0.38
„sci-fi”	14 % -0.29	33 % -0.11	40 % -0.01	31 % -0.08	13 % -0.21
„romantika”	80 % +0.27	80 % +0.24	81 % +0.25	80 % +0.23	80 % +0.22
„mai magyar realizmus”	60 % -0.10	46 % -0.34	52 % -0.20	58 % -0.41	62 % -0.21
„háborús realizmus”	44 % +0.16	47 % +0.32	51 % +0.46	56 % +0.36	60 % +0.39
„modern”	11 % -0.14	22 % -0.19	26 % +0.02	25 % -0.05	36 % -0.02
<i>Abe Kóbó: A homok asszonya</i>	22 % -0.42	37 % -0.26	49 % +0.18	40 % -0.01	59 % -0.18
<i>Dallos: Aranyecset, A nap szerelmese</i>	55 % +0.05	76 % +0.53	81 % +0.50	68 % +0.02	65 % -0.19
<i>Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés</i>	74 % -0.19	67 % +0.08	76 % +0.18	62 % +0.25	77 % +0.27
<i>Golding: A legyek ura</i>	—	22 % -0.30	22 % +0.59	38 % +0.13	40 % +0.25
<i>Kosztolányi: Édes Anna</i>	68 % +0.11	47 % -0.06	51 % +0,23	67 % -0.26	65 % +0.14
<i>Mitchell: Elfújta a szél</i>	36 % 0.00	25 % -0.23	35 % -0,65	29 % +0.28	25 % -0.25
<i>Szilvási: Appassionata</i>	42 % +0.25	52 % +0.42	62 % +0.48	51 % +0.22	55 % -0.26
<i>Tolsztoj: Anna Karenina</i>	68 % +0.21	68 % +0.12	70 % +0.35	73 % +0.19	77 % +0.16

25. tábla

Jól érzékelhető, hogy a romantika és a hagyományos realizmus, valamint szerényebb súllyal a kulturális lektűr mindegyik réteg ízlésének alaprétegét képezte, igaz már ebben a közös alapon is vannak jelentős eltérések: a hagyományosan megformált realizmus kortárs rétege leginkább a legnagyobb össztökével rendelkező diplomások ízlését jellemezte. Jelentős eltéréseket tapasztalhattunk a modern irodalom, a krimi és kalandregény és a társadalmi lektűr elutasításának mértékében (Balogh, Kamarás 1978:347-375). Ennek a táblázatnak legfontosabb (és legmeglepőbb) „üzenete” a (többnyire munkájuk mellett tanuló) érettségizett 20-29 fizikai munkásoknak a hazai ízléstérképen elfoglalt helye. Nemcsak az alacsonyabb végzettségű társaiktól különböztek, hanem több vonatkozásban is közelebb álltak diplomás kortársaikhoz, mint a velük azonos végzettségű szellemi foglalkozásúak. Igaz, egyes lektűrökkel szemben az átlagosnál „védtelenebbnek” bizonyultak, de az *Elfújta a szél*-t – bár közülük is sokan elolvasták – ugyanolyan mértékben utasították el, mint a diplomások. Mi lehet az oka annak, hogy nekik jobban tetszett az *Anna Karenina*, az *Édes Anna*, a *Makra*, az *Égető Eszter*, a *Buddenbrook ház*, a *Hús óra* és a *Legyek ura*, mint a diplomásoknak? Nem találtam más okot, mint azt, hogy ez a réteg mozgásban felfelé, a fölöttük lévő társadalmi rétegek és a célul kitűzött eszmények értékeibe kapaszkodott. Bármilyen rétegbe tartozó kortársainál nyitottabban (s egyben persze védtelenebbek is) voltak. Hipotézisemet – ilyesmi szociológussal is ritkán történik meg – egy váratlan találkozás és egy három éven keresztül tartó kapcsolat igazolta: egy alkalmi rádiós műsorvezetés kapcsán összeismerkedtem az Angyalföldi Darugyár huszoneves, munkájuk mellett tanuló, már zömmel érettségizett munkásaival, akik a szó szoros értelmében megtestesítették ezt rendhagyóan kategóriát. Barátjuknak fogadtak, s

„Hetedik” néven²²⁴ havonta egy alkalommal három éven keresztül beszélgettünk koradélutántól késő estig (Kamarás 1987). Ezenközben bőven volt alkalmam képzőművészeti alkotások, filmek (*Fábry, Rózsa János, Fellini*) és irodalmi művek (*Akugatava, Csurka, Goethe, Nagy László, József Attila, Örkény, Pilinszky, Sánta* műveinek) befogadjaként is megismerni őket (Kamarás 1985b).

A TRILLA PÉLDÁJÁN

A kulturális tőke különböző lépcsőfokaira feljutók irodalmi ízléséről és befogadói viselkedéséről már esett (és még esik) szó, de az azonos szinten lévő, de kulturális tőkájuk tartalma és funkciója szerint eltérő rétegek olvasói magatartásáról még nem. A *Trilla* című *Örkény-novella* értelmezésének vizsgálatakor lehetőségem nyílt különböző humán-diplomások olvasatainak összehasonlítására:

<i>értelmezés elemek →</i>	<i>a domináns értelmezés elemek</i>	<i>csoportra jellemző értelmezés-elemek</i>
<i>pedagógusok</i>	monoton munka, monoton élet, elgépiesedés, magányosság, elfásultság, nem akar változtatni, sokak sorsa, egyediség, munkája fontos, elrettentő példa,	
<i>magyar szakos tanárok</i>	elgépiesedés, magányosság, monoton munka, monoton élet, egyediség	a lét értelmetlensége, a civilizáció embertelensége, kiszolgáltatottság, elkopás, értelmetlen élet
<i>irodalmárok</i>	elgépiesedés, monoton munka,	sokak sorsa, egyediség, megbízható, jelentéktelen, ismeretlen hős, magányos farkas, kilátástalanság, szenvedés, kisemberség, a lét abszurditása,
<i>szociológusok</i>	monoton élet, magányosság, elgépiesedés, monoton munka, beletörődik sorsába, jelentéktelen, elfásult,	sokak sorsa, kiszolgáltatott, Wolf meghalt Auschwitzban, özvegy, elvált
<i>pszichológusok</i>	elgépiesedés, monoton munka, magányosság, monoton élet,	Wolfné mi vagyunk, sokak sorsa, egyediség
<i>filozófusok</i>	monoton munka, elgépiesedés, egyediség, magányosság,	megbízható, kiszolgáltatott, istenkép, kilátástalanság, kiközösítettség,
<i>keleti vallásokkal foglalkozó tudósok és oktatók</i>	monoton élet, magányosság, elgépiesedés,	elszemélytelenedés, idegesség, kilátástalanság, a novella egy ima, örök körforgás.
<i>képzőművészek</i>	elgépiesedés, magányosság,	az alkotó ember élete is ilyen,
<i>lelkészek</i>	monoton munka, elgépiesedés, monoton élet, egyediség, magányosság, jelentéktelenség, elgépiesedés, monoton munka, megbízható	kisemberség, Wolfné ember, Wolfné mi vagyunk, Wolfné sokak sorsa, munkája értékes lélekölő monotonitás, munkája fontos kitartás, fontos személy,

26. tábla

²²⁴ A József Attila-vers hatására.

Az átlagolvasó számára a magányosan élő és leépülő Wolfné munkája és élete monoton és üres, sorsa sokaké. Legnagyobb mértékben a „hivatásos olvasók” közé sorolható magyartanárok és náluk is nagyobb mértékben az irodalmárok²²⁵ értelmezései tértek el a fiktív átlagolvasóétól és a valóságos többiekétől. Mindemellett a többi – nem irodalommal foglalkozó – humán értelmiségi csoport olvasataiban találhattunk foglalkozásukra jellemző megközelítésre utaló kulcsszavakat: szociológusok²²⁶ (sokak sorsa, kiszolgáltatott, özvegy, elvált, férje meghalt Auschwitzban) pszichológusok²²⁷ (Wolfné mi vagyunk, egyediség), filozófusok²²⁸

²²⁵ Egy jellegzetes irodalmár-értelmezés: „Örkény *Trilla* című írása minimálszöveg, ismétlésből és az ismétléstől való parányi eltérésekből építkezik. Az első trilla háromszor sorjáz, a negyedik: »kicsavarja a papírt« sorváltozatot kezd. Azután az ismétlés visszáját találjuk: a »Wolfnének« ragos tulajdonnév eltérés a szintén háromszor ismétlődő ragozatlan tulajdonnévi alakhoz képest. Három és még valami, valami és még három: a *Trilla* szerkezete e tekintetben tükörszimmetrikus. A tükörben a mozdulat kényszeresen követi a cselekvést, nincs szabadsága, nem személyiség. A tükör: a mozdulat halála. Wolfné, aki kényszeresen gépel bennem, aki teret enged a megszólalásnak: a személytelen, a mítoszon átütő mitológia. Aki nem »költ«, hanem közvetíti a szöveget. Az, aki a szöveg mögött, a szövegen túl van.”

²²⁶ Egy jellegzetes szociológus-értelmezés: „1. változat: Az élet monoton. Wolfné egy gép. A jól teljesítő »embergépeket« meg kell becsülnünk. Lehet, hogy érez, lehet, hogy nem. Jobb lenne, ha nem érezne, mert úgy hasznosabb nekünk. Ki kell használnunk őt, ha kell, rúgjunk bele. Fontos, hogy a rúgást simogatásnak érezze. Wolfné kevéssel is beéri, a takarékoság fő erénye. Mindent megemész, akár egy földigiliszta. Wolfnéval kár foglalkozni, Wolfné árucikk, egyszer használható fogyóeszköz. Mégis meg kell jegyeznünk nevét, mert e természet örök körforgásában táplálja a nála értékesebb lényeket. 2. változat: Amikor Wolfné papírt cserélt, gyakran jutott eszébe, amint 14 évesen ott ült a zongora mellett és egy-egy szép melódiát próbált eljátszani. Szülei zongoraórákra is járatták, mert apja tehetséget vélte felfedezni benne. Apja sem lett zongoraművész, csak kistisztviselő. Ahányszor Wolfné papírt cserélt, mindig csak az a tizenéves álmodozó lány jutott eszébe, aki zongoraművész akart lenni és önfeledten játszott. Az írógép billentyűzete klaviatúrává vált és írt-játszott húsz éve ugyanannál a vállalatnál. A hideg ebéd, valamint a rideg egyszobás lakása azonban kijózanította. Jegyezzük meg, Wolfnének hívják, de hiába emlékeztet neve a farkasra, csak kiszolgáltatott »birka« maradt, akin közvetlen főnöke is átnéz, csak utasítja, utasítja, utasítja, hogy mit kell lemásolnia.”

²²⁷ Egy jellegzetes pszichológus-értelmezés: „Wolfné nevét azért kellene megjegyeznünk, amiért Bloom-ét az Ulyssesből. A hajdani »euroszubjektum« szétesését, végét jelképezi. Viszont sokáig fennmarad ez a létezési mód, mert a monotonía konzervál. Wolfné schizofren, de nem a fogalom klinikai értelmében. Környezete éppen ezért nem minősíti elmebetegnek, részben mert nincs környezete, részben pedig autizmusa konform világának kiürültsége miatt. Wolfné nem szenved, csak vegetál, de erről sem tud. Senki nem tud semmit. Én csak azt a szegény Wolfot sajnálom, mi történhetett vele?”

²²⁸ Egy jellegzetes filozófus-értelmezés: „Örkény novellája alig pár sor, az is szinte egyetlen mondat ismétlődése. frappáns kifejezése ez az írógép monotonitásának, s ugyanakkor a »kisember« élete egyhangúságának. Örkény a »kis formák mestere«, aki pár sor leírásával ki tudja fejezni mindazt, amit a 19. és a 20. századi egzisztencia- és életfilozófiák klasszikusai – Kierkegaard, Nietzsche, Heidegger, Ortega –, »inautentikus tömeglétnék« neveznek. Ezzel a pár sorral be tudja mutatni az »egydimenziós ember«, illetve az »általános ember« életérzését. Wolfné teszi a dolgát a maga kiszolgáltatott szituációjában, nincs múlt, nincs jövő, csak az értelmetlen, gépies ismétlődés van. Az »indigó« és az »írógép« szavak jelzik, hogy Wolfné a modern kor mára tovatűnt figurája, de a novella sejteti, hogy mindezt folyton reprodukáljuk, mindegy, hogy a technikai eszközt írógépnek vagy számítógépnek nevezik. Wolfné »egyedi« mivolta csupán nevében adott, minden más vonatkozásban általános ember ő, s mint ilyen, felcserélhető. Nevét talán éppen azért kell megjegyezni, hiszen az ő általa reprezentált szituáció is a nevezetes névtelenség egy formája.”

(istenképmás, kilátástalanság), lelkészek²²⁹ (Wolfné ember, fontos személy, lélekölő monotonitás), képzőművészek (az alkotó ember élete is ilyen), keleti vallásokkal foglalkozó tudósok (a novella egy ima, örök körforgás). Ezeknek az értelmezéseknek nem a szakmai nézőpont volt legfőbb sajátságuk, hanem mélységük, árnyaltságuk és egyediségük, ami egyfelől iskolázottságukkal, másfelől az „emberi dolgokban” való jártasságukkal magyarázható (Kamarás: 2002:86-143).

AZ ISKOLA A HATÁRON PÉLDÁJÁN

Az *Ottlik*-regény pozitív-negatív fogadtatásában a társadalmi-kulturális ranglétra különböző fokain állók között viszonylag kisebb eltérések voltak. A regény tetszésindexe a gimnazistáktól magyartanárokig 5.0 és 5.6 között volt, tőlük csak a tisztí iskolások (4.7), de még inkább a katonai középiskolások (4.0) és a szakmunkástanulók (3.6) tetszésindexe tért el jelentősebb mértékben. Hasonló eltérések voltak abban a tekintetben, hogy mekkora művészi értéket tulajdonítanak a műnek, valamint abban, hogy mennyire érzik ízlésüknek megfelelőnek (Kamarás 2002:188-189).

A regény hatását a különböző társadalmi szerepre felkészülő középiskolás és felsőfokon tanuló csoportokban, valamint egy tipikusan humán és egy tipikusan technikai foglalkozású rétegben vizsgáltam.

hatás- elemek ↓	szakmun- kástanulók %-a (n=26)	katonai középisko- lások %-a (n=23)	gimna- zisták %-a (n=26)	tisztí iskolások %-a (n=23)	magyar szakosok %-a (n=20)	mérnökök %-a (n=21)	magyar- tanárok %-a (n=20)
iszonyatos	16	5	4	–	5	5	10
nyomasztó	36	51	47	43	41	14	34
unalmas	35	46	11	16	21	5	–
izgalmas	15	19	65	24	34	49	40
szórakoztató	15	19	44	49	25	49	26
titokzatos	11	29	21	4	19	24	36
felkavaró	39	35	33	34	55	41	66
megható	16	16	16	21	15	26	14
megrendítő	46	34	42	20	44	25	41
filozofikus	35	71	62	56	55	35	72

27. tábla

²²⁹ Egy jellegzetes lelkész-értelmezés: „Minden ember fontos. Wolfné is. Isten képmása. És ezen mit sem változtat, hogy élete egyhangú, s nehezen lehetne még egyhangúbb. Ezt jeleníti meg, szinte filmszerűen a négy mondat háromszori ismétlése. Ma ez számítógépes változatban is megírható lenne: Bekapcsolja a gépet. Megnyitja a fájlt. Ír. Ment. Néha »másként ment«. Ennyi a variáció életében. Ha kedve tartja, változtathatja a betűtípust. Egyáltalán sokat variálhat. De minek? A főnök ragaszkodik az egységes megjelenéshez. Azt mondja, ez a »corporate identity«, ez az imázs... Istenem, ma ennyi az egyéniség, az azonosság. egy előírt betűtípus és méret. Wolfnének jobb dolga volt. Elűthette a gépen a szöveget, és javíthatott, mint egy gyerek, szép fehér lakkal. Ma ezt is a gép végzi. Wolfné sejti, hogy egy szép napon felesleges lesz. Nem sejti, hogy már rég az. Csak Örkénynek fontos. Hisz gyermeke. Író szülötte. S persze fontos nekünk, olvasóknak is, ha hiszünk Örkénynek. Wolfné magányos, mint ma milliók. Este a televízió előtt ül. S újabban azt hazudják, hogy az Interneten kommunikálhat. Talán jobb lenne beülni egy presszóba. De azokból is lassan »internet café« lesz. Wolfné. Sokat kell ismételni a nevét. Millióan vannak. Millióan vagyunk. Ki hiszi el, hogy Istennek fontos?»

A középfokon tanulók között voltak azok, akik legnehezebben – olykor szó szerint értve – „szenveték el” ezt a regényt. A gimnazistákat sokkal mélyebben érintette, mint a többi középiskolást, ugyanakkor ők találták legizgalmasabbnak, de olyanok is akadtak köztük többen, akiket inkább nyomasztott. A felső fokon tanulók közül a tiszti iskolásokra eléggé eltérő hatást gyakorolt a mű: voltak, akiket inkább nyomasztott, voltak, akiket inkább szórakoztatott, és voltak, akiket mélyebben érintett. A magyar szakosok jóval kevésbé tartották izgalmasnak és szórakoztatónak, és jóval többekre gyakorolt erős pozitív, mint negatív hatást. A két diplomás réteg között még nagyobbak voltak az eltérések, mint a két alsóbb szinten. Az összes csoport közül a (többségben férfi) mérnökök számára jelentett ez a regény legkellemesebb és legkevésbé mélyre hatoló olvasmányt. A (nagyobb részt nő) magyar tanárookra gyakorolta az összes csoport közül a legmélyebb és legerősebb (leginkább katartikus) pozitív hatást, de körükben is akadt egy kisebbség, akiket inkább nyomasztott a regény (Kamarás 2002:118-119).

Az értelmezésben rendre nagy eltéréseket tapasztalhatunk a magasabb iskolai végzettséget is jelentő társadalmi létra különböző fokain, mint ezt a regényből kiemelt nyolc szövegrészlet értelmezése is mutatja:

<i>értelmezési szintek</i> ↓	<i>szakmun- kástanulók</i> %-a (n=26)	<i>katonai középisko- lások %-a</i> (n=22)	<i>gimna- zisták</i> %-a (n=26)	<i>tiszti iskolások</i> %-a (n=23)	<i>magyar szakosok</i> %-a (n=20)	<i>mérnö- kök</i> %-a (n=21)	<i>magyar- tanárok</i> %-a (n=20)
<i>majdnem mindegyik értelmezés a szöveghez alig kapcsolódó és belemagyarázó</i>	59	24	9	9	12	0	13
<i>majdnem mindegyik tautologikus, redukáló, felszínes, alig árnyalt értelmezés</i>	39	49	74	65	28	23	13
<i>az előbbieken kívül néhány árnyalt értelmezés is akad</i>	12	19	9	26	25	68	53
<i>legalább felerészben árnyalt és eredeti értelmezések</i>	0	8	8	0	10	9	21
<i>majdnem mindegyik árnyalt és eredeti értelmezés</i>	0	0	0	0	25	0	0

28. tábla

Csak az szorul igazából magyarázatra, hogy a magyar szakos főiskolai és egyetemi hallgatók körében majdnem kétszer akkora volt az árnyalt értelmezések aránya, mint a magyartanárok körében. (Még akkor is, ha a redukáló értelmezések aránya a pályára készülők körében volt másfélszer nagyobb.) Ez talán azzal magyarázható, hogy hivatásos olvasónak lenni sem jelent egyértelműen előnyt, ugyanis a professzionistákat sajátos szakmai előítéletek akadályozhatják az értelmezésben²³⁰ (Kamarás 2002:170).

²³⁰ Természetesen fontos szerepe lehet az irodalmi ízlés irányának is- Elképzelhető, hogy a mintába bekerülő magyartanárok irodalmi ízlése kevésbé kedvezett az *Ottlik*-regénynek, mint például a magyar szakosoké.

4.2.3.5. Laikus és hivatásos olvasók

Az irodalmi mű befogadását vizsgáló kutatások is alátámasztják Kálmán C. Györgynek a laikus és hivatásos olvasó szembeállítás érvényességével kapcsolatos szkepszisét (Kálmán C. 2006). A kutatások eléggé meggyőzően igazolják, hogy a hivatásos olvasókat inkább lehet a laikus olvasók részhalmazának tekinteni, mint fordítva: hogy mindkét részhalmaz eléggé erősen tagolt, hogy a laikus gyakran foglalja el a laikusként azonosított pozíciót, mint a profi a profiét, valamint azt is, hogy egyes olvasmánytípusok profi olvasói laikusnak bizonyulhatnak más olvasmánytípusok esetében, és fordítva. Rákai Orsolya eléggé meggyőzően bizonyítja (Rákai 2006:27), hogy a „mesterséges” hivatásos és laikus megkülönböztetés leginkább az intézményesült irodalom képviselőitől származik, és ennek előzménye a művészet társadalmi alrendszerként való elkülönülése. Az irodalmár kétségkívül speciális kulturális tőkével rendelkezik: irodalmi műveltséggel, és ebben a tekintetben az irodalmi kultúra létrájának csúcán, a magyartanárok, és az irodalmár pályára készülő irodalom szakos főiskolai és egyetemi hallgatók fölött áll. Ezen a lépcsősoron az irodalmár pályára készüők feltehetően magasabban vannak, mint általában a humán diplomások, és talán a könyvtárosokat is megelőzik. A valaha e tekintetben eléggé magas presztízssű könyvterjesztők – rendre elégtelennek bizonyuló könyv- és irodalomismeretük alapján – ma már jóval lejjebb csúsztak a presztízsskálán. Több kutatásomban vizsgáltam, hogy milyen mértékben különböznek a laikus és a hivatásos olvasók általában és egy-egy mű befogadása alapján, hogy mennyiben van igazsága az olyan megállapításoknak, hogy „nincs olyan »professzionális« olvasásmód, mely bizonyos mértékig ne volna egyszersmind szükségképpen laikus is” (Kulcsár Szabó 2006).

A MEDDIG ÉL EGY FA? ÉS A NÁCIK PÉLDÁJÁN

Feltételeztem, hogy a legmagasabb (analitikus-szintetikus) értelmezési szint olvasatai többé-kevésbé eléri a hivatásosok színvonalát. Ezt éppen maguk a kritikusok igazolták, mint egy nem mindennapi „értelmezési verseny” irodalomkritikusokból álló 13 tagú zsűrije. A „versenyre” negyven olvasót neveztünk: a *Sánta*-novella és az *Örkény*-novella tíz-tíz legeredetibbnek tartott laikus²³¹ és hivatásos²³² értelmezését. A kutatásban nem résztvevő irodalmárokból álló zsűritől azt kértük, hogy a csupán számokkal azonosított értelmezéseket sorolják három kategóriába: A) a mű közleményét megértő, B) nagyjából megértő, C) nem értő, félreértő. A három kategória sorrendben 3-2-1 pontot ért, így egy-egy értelmezés maximálisan 39 pontot kaphatott. A *Meddig él egy fa?* esetében a 13 szakértő a 20 értelmezés közül átlagosan hetet sorolt a „közleményt megértő”-kategóriába, ebből 5 volt a hivatásosok és kettő a laikusok értelmezése. Az összesen húszfőnyi mezőnyben hármas holtverseny alakult ki két „hivatásos” és egy „laikus” olvasó között: A „laikus” olvasó „nyertes” értelmezése: „A halálosan beteg asszony, akinek sohasem lehet gyermeke, és nagyon szereti a gyerekeket, valami maradandót szeretne maga után hagyni, ami az övé. Egy kicsit irigyli a másik asszonyt, aki egészséges gyermeket vár, mert gondozhatja, ápolhatja, de ha ő meghal, nem marad utána semmi és senki. Ezért kell neki a fa, és kéri, hogy ápolják és vigyázzanak rá, mint ahogyan egy anya is ápolja és vigyázza gyermekét.” Az egyik hivatásos értelmezés így szólt: „A halál nem semmisítheti meg egészen az embert. Az elhibázott, tönkrement élet után is lehet találni módot a továbbélésre. A fiatalasszony még értetlenül áll a dolgok előtt, de idővel, amikor hasonló helyzetbe kerül, tanulságos lehet számára.”, a másik pedig így: „A pusztulás, melyet a háború, a közelgő front jelent, és a halál, mely a méhrákos asszonyban készül elvégezni pusztító munkáját, áll a mű középpontjában. Ezt a konfliktus-réteget erősíti a terméketlen és a termékeny asszony szembeállítása. A halálra készülő még szülni akar, alkotni valamit, amit maga mögött hagy.”

²³¹ Amelyeket 530 értelmezés közül választottunk ki.

²³² Amelyeket 37 értelmezés közül választottunk ki.

A *Nácik* értelmezése a „laikusok” számára már nehezebb feladat volt. Ebben a „versenyszámban” is ugyanannyi értelmezés került a „közleményt megértő”-kategóriába (átlagosan nyolc, ebből átlagosan 5 volt a „hivatásosoké” és három a „laikusoké”). Míg azonban a húsz *Örkény*-novella értelmezés közül átlagosan hatot, ez esetben kilencet ítelt a zsűri félreértelmzésnek. Ezt a versenyt egy „félhivatásos” olvasó, egy könyvtáros nyerte, a következő három helyre irodalmárok kerültek, az ötödik helyet pedig egy középiskolás diák szerezte meg, megelőzve hét irodalmárt. Az első két helyezett értelmezései: „Az erőszakos, embertelen hatalomnak kiszolgáltatott emberek néma ellenállásáról szól ez a novella. A két pástör, bár emberi mivoltukban megalázták őket, magasan fölötte áll a két fegyveres embernek. Látszatra a fegyveresek vannak nyeregben, magasan, és a két pástör földig hajtja gerincét előttük, a fiú még a kecskéről is elismeri, hogy kutya. Ők az erős és igaz emberek, éppen megalázottságuk, és védtelenségük folytán. Nem tesznek ugyan mást, mint hogy nem vesznek tudomást a fegyveresekről, s csak akkor fordulnak feléjük, amikor szólítják őket, de ez a legfőbb értelmes dolog, amivel ebben a helyzetben ellenállhatnak megalázóiknak, s a fegyveresek éppen azzal, hogy ezt a két embert megalázzák, önmagukat alázzák meg” (a könyvtárosé); „Az emberi kiszolgáltatottság lázító erejű rajza. A szituáció két végletes pólus: az abszolút hatalom és az abszolút kiszolgáltatottság ellentétére épül, ennek következtében a novellában az abszolút determináltság uralkodik” (az irodalmaré).

Ennek a „versenynek” – amelyekben a laikusok 1-3., 5-6., 7. és 8. helyezéseket értek el, megelőzve neves (többféle címmel és díjjal rendelkező) irodalmárokat is²³³ – semmiképpen sem az a tanulsága, hogy a kritikusok mihaszna népség, ugyanis ez esetben először is a „hivatásos olvasók” átlagával az „laikusok” elitje állt szemben, továbbá csupán egy-egy olvasmány értelmezésében sikerült a laikusoknak felülkerekedni, nem állandó értelmezői teljesítményükkel. Ugyanakkor kísérletünk azt is igazolta, hogy a „laikusok” között szép számmal akadhatnak – egyes művek esetében hazánkban is akár ezrével –, akik a hivatásosokéival összemérhető olvasatokra képesek. Ha értelmezéseik nem is kerülnek napvilágra, tudni kellene ezekről a felfedezni érdemes a kincsekről, amelyek majd egyszer egy, a maitól eltérően működő társadalomban, amelyben majd előtérbe kerül az elolvasott, megnézett és meghallgatott műalkotásokról való beszélgetés, akár tömegesen napvilágra kerülhetnek (Fogarassy, Kamarás 1981:143-146).

Ezek a kutatások csak részben igazolják *Kulcsár Szabó Ernő* feltevését, mely szerint a laikus olvasásra leginkább az „önmagát nem reflektáló s a formaképződés értelmezésének retrospektív horizontját nem érvényesítő” olvasás, a „formai képződés művészi-poétikai egyedisége iránti semlegesség” jellemző. Ez az elsősorban „azonosuló és belehelyezkedő” befogadómód²³⁴ „nem érdekelt önmaga (poétikai) ellenőrzésében” és „úgyszólván önmagát zárja el a nyelv irodalmi működésének teljes megtapasztalásától”, melynek egyformán fontos eleme a „nyelvművészeti kompetencia” valamint annak megtapasztalása (és a megtapasztalás készsége), hogy azt, amit poétikai történésként megértettünk, azt „a nyelvi való(di)sága (valóságossága) szerint sem saját uralmunk alá vonni, sem másfajta közlés »tárgyává« tenni nem lehet” (Kulcsár Szabó 2006:77-78). Úgy tűnik, a laikus befogadók „nyelvművészeti kompetenciája” – legalább is, ami ennek laikus a megfogalmazásait illeti – kétségkívül alatta marad a hivatásosokénak, ami viszont a poétikai történéis kimondhatatlanságának és birtokolhatatlanságának felismerését illeti, az ebben való hivatásosok és laikusok közötti különbséget szinte lehetetlen empirikusan bizonyítani, hiszen ehhez valóban az olvasó csendjét kellene „szinkronizálni”.

²³³ Az *Örkény*-novella esetében öt nyolc általánost végzett szakmunkás előzött meg legalább két irodalmárt, a *Nácik* esetében pedig három.

²³⁴ *Kulcsár Szabó*, úgy tűnik, nemigen számol a laikus olvasók körében korántsem ritka racionalizáló, távolságtartó olvasással.

4.2.3.6. Életstílus, értékrend, világnézet

Szemben a társadalmi-gazdasági helyzet szerepét az akkori „neofita” szociologizálás divatjának megfelelően túlhangsúlyozó felfogással *Józsa Péter* – ahogyan ő nevezte – kulturális blokkokban” gondolkodott. Ezt az elképzelést *Bourdieu* habitusához érzem leginkább hasonlíthatónak. Különböző írásaiban *Józsa* „a kulturális javak fogyasztásában megnyilvánuló viselkedés közös ízlés-struktúrákkal és beállítottság-rendszerekkel jellemezhető csoportoknak” nevezte, vagy „olyan emberek sokaságának, akik a kulturális javak fogyasztása terén a javak kiválasztásában, befogadásában és feldolgozásában hasonlóan viselkednek”. Az egyes blokkokhoz tartozók *Józsa* elképzelése szerint sajátos „vezérlő automatával” rendelkeznek a szelektálásban és az értelmezésben. Ilyen blokkokat feltételez, mint a humán elit, műszaki értelmiség, egészségügyiek, pedagógusok, szakközépkáderek, gyárnegyedben élő szakmunkások, kertvárosi szakmunkások, belterületi kispolgárok, fiatal segédmunkások. Sajnos hipotézisei verifikálására nem került sor. A *Leenhardt*-tal való közös kutatásban nem ilyen „blokkok” szerepelnek, hanem hagyományos szociológiai-statisztikai, társadalmi-foglalkozási rétegek. Miközben kutatásuk középpontjában az értékrend és az értelmezés állt, nem alakítanak ki különböző értékrendű csoportokat, nem feleltetik meg az egyes értelmezési rendszereket értékrendszereknek.

Az életstílus és az irodalmi mű befogadás közötti összefüggést már az olvasó érzékelhette a *Makra* befogadása esetében a 3.2.3.4. fejezetben. Más kutatásokban megpróbáltunk még alaposabb eljárásokkal bizonyítani az értékrend és a befogadás közötti összefüggést.

A MEDDIG ÉL EGY FA? ÉS A NÁCIK PÉLDÁJÁN

Hankiss Elemér szempontjait és kutatási eredményeit felhasználva a vizsgáltakat²³⁵ értékrendjük alapján három csoportba osztottuk.

értékrendek ↓	elemszám	<i>Meddig él egy fa?</i> tetszésindexe (1-5)	<i>Nácik</i> tetszésindexe (1-5)
<i>létfenntartó (stagnáló, statikus)</i>	78	3.5	3.2
<i>létkiegészítő (elsősorban mennyiségi, technikai eszközökkel, jóléti elemekkel bővülő)</i>	222	3.9	3.6
<i>létkiteljesítő (elsősorban jól-léti, személyiséget és a közösséget jobbitó elemekkel bővülő)</i>	96	4.2	4.1

29. tábla

A viszonylag szoros összefüggés eléggé egyértelmű. Még erősebb egyértelmű (és szignifikáns) kapcsolat van az értékrend és az értelmezés szintje között is:

értékrend→	<i>létfenntartó %-a</i> <i>n=78</i>	<i>létkiegészítő %-a</i> <i>n=222</i>	<i>létkiteljesítő %-a</i> <i>n=96</i>
<i>Meddig él egy fa?</i>			
<i>I-II. értelmezési szint</i>	28	29	18
<i>III. értelmezési szint</i>	42	30	31
<i>IV-V. értelmezési szint</i>	40	41	51

²³⁵ *Rokeach*-féle értékeszt, és jövőtervek és más adatok alapján.

<i>Nácik</i>			
<i>I-II. értelmezési szint</i>	29	20	8
<i>III. értelmezési</i>	62	48	58
<i>IV-V. értelmezési szint</i>	9	32	42

30. tábla

Ezúttal is a nagyobb mértékű szellemi munkavégzést, erősebb olvasói aktivitást kívánó novella esetében tapasztalhatunk erősebb összefüggést. Érthetően, hiszen a három (egyre „aktívabb”) értékrend és az elsajátítási aktivitás között is meglehetősen szoros pozitív összefüggést mérünk (Fogarassy, Kamarás 1981:100, 152).

A MESTER ÉS MARGARITA PÉLDÁJÁN

Az olvasási-értelmezési stratégiák és az értékrend között a *Bulgakov*- regény esetében eléggé egyértelmű összefüggést tapasztaltunk:

a) Faktuális olvasási-értelmezési stratégia: átlagosnál nagyobb arányban vannak a társadalmat az átlagosnál kevésbé kritikusan szemlélők, valamint az individualista és biztonságelvű olvasók körében.

a) Naiv olvasási stratégia: átlagosnál nagyobb arányban találhatók a társadalmat az átlagosnál kevésbé kritikusan szemlélők, az individualista értékrendű olvasók, valamint azok körében, akik szerint a világ alapjában véve jó.

c) Racionális olvasási-értelmezési stratégia: átlagosnál nagyobb arányban találhatók a társadalmat az átlagosnál kritikusan szemlélők, az individualista és biztonságelvű, valamint a magabiztos olvasók körében.

d) Elemző-összegező olvasási-értelmezési stratégia: átlagosnál nagyobb arányban vannak a személyiséget, a közösségi, eszmei és esztétikai értékeket fontosnak tartók és a társadalmat az átlagosnál kritikusan szemlélők körében.

E regény befogadását vizsgálva – első alkalommal – a vallásosság befolyásoló szerepét is megkíséreltem figyelembe venni. Megállapíthattam, hogy a regény sokkal jobban tetszett a vallásos középiskolásoknak (1.39), mint a többi középiskolásnak (0.86), s jelentős mértékben jobban a vallásos diplomásoknak (1.39), mint a nem vallásos műszaki (1.10) és humán (1.08) diplomásoknak.

Elégé jelentős eltéréseket tapasztaltam a szereplők értelmezésében is. A vallásos középiskolások sokkal inkább tekintették Wolandot a dialektika és kritika szellemének, kiváló művésznak és titokzatosnak, mint a többiek, Margaritát ők látták leginkább a szerelem megtestesítőjének a boldogságért áldozatot vállaló embernek, a Mesterben tehetsége mellett gyarlóságát is hangoztatják, Ivánnal szemben is kritikusan szemlélők, mint a többiek. Ők észlelték legárnyaltabban Pilátust, Berliozt pedig nemcsak okosnak tartották, mint nem vallásos társaik, hanem hitetlennek is. A vallásos diplomások Wolandot a többi diplomás négy-ötféle értelmezésével szemben eléggé egyöntetűen az erő kisebb hatalmú részének tekintették. Jesua-képük is eltért a többi értelmiségétől: míg azok többféleképpen látják Jesuát is, ők a megértés és szeretet képviselőjének. Szemben diplomás társaikkal Margaritát elsősorban önzetlennek és áldozatkésznek látták. Az ő Iván-képük a legpozitívabb: becsületesnek, tehetségesnek és fejlődőképesnek tartották. Ők ítélik leginkább gyávnak Pilátust, és jószándékúnak, de butának Lévi Mátét. Annak ellenére, hogy a diplomások értelmezései között a filozófiai mellett bőven akadt filozófáló, az erkölcsi mellett pedig moralizáló, a vallási mellett vallásos, az ő értelmezéseik mégis valamivel árnyaltabbak, mint nem vallásos társaik olvasatai.

A kutató által felajánlott értelmezések²³⁶ elfogadásában és elutasításában a következő kép alakult ki:²³⁷

<i>felkínált értelmezések</i> ↓	<i>vallásos közép- iskolások</i>	<i>közép- iskolások</i>	<i>vallásos diplo- mások</i>	<i>humán diplo- mások</i>	<i>műszaki diplo- mások</i>
<i>Nincs veszélyesebb a bürokratikus hatalomnál, mely sakkfigurává fokozza le az embert</i>		—			
<i>A lapos igazságok és hazugságok leleplezője segítségére siet azoknak, akik az alkotás, a lelkiismeret és a világnézet szabadságát hirdetik</i>		---			
<i>A hatalommal visszaélők és a hatalmat elszennvedők egyenlőtlen harcába az igazság nevében beleavatkozik az író képviselő Woland</i>			---	++	—
<i>Egy író sorsának ábrázolásával a harmincas évek szovjet művészvilágát mutatja be a maga furcsaságaival</i>					++
<i>A harmincas évek szovjet valóságát mutatja be, érzékelteti a szocializmus építésének ellentmondásait</i>		---			+
<i>Wolandék nem ítélik meg, csupán olyan értékeket képviselnek, mint a dialektika, a kritika, az irónia, a játék és az öröm</i>		---		++	
<i>A jóság tehetetlen, a művészet és a szerelmeken nem a Jóisten segít, hanem az ördögi Woland, aki a változtatni akarást, a dialektikát és a szabadságot képviseli</i>	---		---		—
<i>A jézusokat ma is megfeszítik, ezt példázza a Mester sorsa</i>	+	---			
<i>A szerelem és a művészet győz az embertől elidegenedett hatalom felett</i>		+			---
<i>A sztálinizmus kíméletlen bírálata</i>	—	---		+	
<i>Woland Isten segítőtársa, Isten az ő közreműködésével menti ki a hitetlen és szeretet nélküli világból azokat, akik még hisznek és szeretnek</i>		---		+	---
<i>A regény főhőse Iván, egy műveletlen, öntelt, dogmatikus fiatal költő, aki a lelki megrázkódtatások hatására megváltozik</i>	++		++	—	

²³⁶ Az ilyen eljárás természetesen vitatható, hiszen ezek az értelmezések – miként mindenféle olvasónak felkínált kulcsszó – amennyire segítik (levéve az olvasó válláról a megfogalmazás terhet) az élmény és értelmezés differenciált megfogalmazását, „annyira el is torlaszolják a saját élményhez való hozzáférés útját” (írásom kéziratára reflektáló Horváth Géza megfogalmazása).

²³⁷ átlagosnál nagyobb (+) jóval nagyobb (++) mértékben egyetértők, az átlagosnál nagyobb (–), jóval nagyobb (—) mértékben elutasítók.

<i>Az önzésnek és a kicsinyességnek és az embertelen hatalomnak nincsen ellenszere, a világ javíthatatlan</i>			–		–
<i>Ebben a bolond világban semmi sincs a helyén, minden a visszájára fordult, a Sátán vette át Isten szerepét</i>	–		–	–	
<i>Az ördög önkényesen szórakozik az emberekkel</i>			–		+
<i>Két egymást szerető ember megható története azt bizonyítja, hogy a szerelem mindent legyőz</i>	++	++		–	–
<i>Történjék bármi, a jó elnyeri jutalmát</i>	++	+			
<i>Ennyire reménytelen világban, ahol az ember teljességgel tehetetlen és már semmiben sem tud hinni, már csak a túlvilági megoldásban lehet reménykedni</i>	++			–	
<i>Bizonyíték egy kisszerű, földhözragadt és hitetlen világ számára, hogy mégis van ördög, következésképpen Isten is</i>	++		+	–	

31. tábla

A vallásos középiskolások értelmezései két vonatkozásban térnek el nem vallásos társaiktól: egyfelől kevésbé utasítják el az árnyalt értelmezéseket, másfelől teljesen magukénak érzik mind a redukált vallásos, mind pedig az árnyalt vallási értelmezést. A vallásos diplomások jóval kevésbé utasítják el az árnyalt értelmezéseket, mint a műszaki diplomások, jobban elutasítják a pesszimista értelmezéseket, mint a humán értelmiségiek, akiktől csak az árnyalt vallási értelmezés és az Iván megváltozását hirdető értelmezés megítélésében különböznek.

AZ ISKOLA A HATÁRON PÉLDÁJÁN

A világnézet befogadást befolyásoló szerepét első alkalommal a *Stalker* című *Tarkovszkij*-film befogadás-vizsgálatában tanulmányoztam, mely egyenesen a különböző világnézetű nézőkre irányult. Megállapíthattam, hogy a művészetekkel kapcsolatos beállítódás, az ízlés erőteljesebben befolyásolja a fogadtatást és a hatást, az értelmezést viszont a világnézet. A két hatás összeadódhat, és így ez a film a fejlett ízlésű egyházasan vallásosaknak jobban tetszett, mint a fejlett ízlésű istenkeresőknek, közömbösöknek és ateistáknak. Úgy találtam, hogy a világnézet a műalkotás befogadásában elsősorban a műalkotás ideológiai lefordítását befolyásolhatja. Mivel azonban a világnézet áthatja az értékrendet, a beállítódásokat, az érzelmeket, azok meg a világnézetet, mégis csak szó lehet a világnézetnek általában a befogadást befolyásoló szerepéről (Kamarás 1989:77,129).

Az *Ottlik*-regény esetében már nem általában a világnézet, nem is a különböző szintű vallásosság, hanem a különböző vallások mint feltételezett különböző habitusok, ízlések, talán szubkultúrák és/vagy értelmező közösségek befogadást befolyásoló szerepét vizsgáltam.

A regény fogadtatásában (a hatás irányában, a művészi érték megállapításában és az ízlésnek megfelelésben) a katolikus és az állami gimnáziumokba járók között csak egy esetben volt számottevő különbség: a katolikus diákok ízlésükhöz közelebb (4.2) érezték a művet, mint az állami iskolába járók (3.8). Érthető, hiszen mint ahogy értékrendjükben, irodalmi kódismertükben és beállítottságukban sem volt komolyabb eltérés, csak az istenhitben²³⁸, valamint

²³⁸ Jogosan lehet feltételezni, hogy esetleg az állami iskolába járók között is lehettek szép számmal vallásosak, ám ez nem így volt, mert az istenhit mutatója náluk – öt fokú skálán – csak 1.8 volt, míg a katolikus iskolába járók körében (ahol szintén lehetett nem vallásos tanulókkal számolni) pedig 3.7.

abban, hogy a katolikus gimnazisták felelősség-érzete nagyobb értéket²³⁹ mutatott (3.5), mint állami gimnáziumba járó társaiké (3.2). Mindhárom klerikus csoportnak – vagyis a 21-30 éves katolikus, református és Krisna-hívő papoknak- és szerzetesnövendékeknek, valamint a hasonló korú lelkészeknek és szerzeteseknek²⁴⁰ – az átlagosnál (4.8) jobban tetszett²⁴¹ ez a regény: legjobban (a magyartanárokhoz hasonlóan) a református (5.6), nem sokkal kevésbé a katolikus (5.4), és még az átlag felett a Krisna-hívő klerikusoknak (5.2). A mérnökök (4.4) és a magyartanárok (4.6) mellett katolikus klerikusok (4.3) érezték ízlésükhöz legközelebb a regényt.²⁴²

Ami a regény hatásának mélységét és tartalmát illeti, a katolikus középiskolásokra mélyebb hatást gyakorolt, hiszen társaiknak csak 38 százalékát rendítette meg a mű, körükben pedig 60 százalék volt ez az arány. A református (14 %) és a Krisna-hívő (21 %) klerikusok körében ugyan volt egy kisebbség, akiket untatott a regény (nem nagyobb arányban, mint a magyar szakosokat!), de a katolikus gimnazisták mellett őket (62 és 64 %-ban) rendítette meg legjobban a regény. A katolikusokat a többi klerikushoz képest kevésbé untatta, ugyanakkor kevésbé rendítette meg a regény, viszont találták legnagyobb arányban a regényt filozofikusnak. A három klerikus csoport irodalommal kapcsolatos pozitív beállítottságában – mely meghaladta az átlagot (2.8) – csak egy kicsi eltérés volt a katolikusok javára (3.3), de a katolikus irodalmi kódismerete (3.5) lényegesebben meghaladta a reformátusokét (2.5) és a Krisna-hívőkét (2.5). Mindez magyarázza azt, hogy a katolikusok érezték legközelebb ízlésükhöz és világukhoz az *Ottlik*-regényt, és még azt is, hogy kisebb részüket untatta, de nem magyarázza azt, hogy őket rendítette meg legkevésbé. Számolni lehet azonban azzal, hogy a regény „filozofikusnak” minősítése is mélyebb, de a kognitív dimenzióban lezajló hatásra utal, míg a megrendítő inkább az érzelmi dimenzióban történtre.

Figyelemreméltó, hogy az átlagosnál nagyobb arányban tartották a művet unalmasnak az anyagi-as-individualista és az aktív-vállalkozó életszemlélettel rokonszenvezők, átlagosnál kisebb arányban a humanista-spirituális életszemlélettel azonosulók. Erősen befolyásolta a megrendülés mélységét az irodalommal kapcsolatos pozitív beállítódás mellett az istenhit és valamivel gyengébben a humanista-spirituális életszemlélettel való rokonszenvezés.

Az olvasók által megfogalmazott értelmezéseket tekintve a katolikus gimnazistáké jóval árnyaltabbnak bizonyult, mint állami gimnáziumba járó társaiké, a szövegrészletek értelmezésében viszont alulmaradtak társaikkal szemben. Az összes csoport közül a katolikus klerikusok átfogó értelmezései tűntek legárnyaltabbnak, és a magyartanárokkal együtt a felkínált értelmezések közül is ők választották a legárnyaltabbakat. A szövegrészletek értelmezését tekintve a magyar szakosoké után a Krisna-hívőké volt a legárnyaltabb, e téren a katolikusok a reformátusokkal együtt utánuk következnek, megelőzve a magyartanárokat. A katolikus klerikusoknak az értelmezésben mutatott legjobb teljesítményét nem magyarázhatja sem az irodalommal való beállítottságuk, sem kódismeretük, sem élményszerkezetük összetétele, ugyanis e téren mind a magyar szakosok, mind a magyartanárok egyértelműen magasabb szinten állnak. Magyarázatul egyértelműen vallásos értékrendjük és beállítottságuk kínálkozik. Ezzel igazolódni látszik a filmbefogadás-vizsgálatomban felállított hipotézis is, mely szerint az értelmezést erőteljesebben befolyásolja a vallásos értékrend, mint az ízlés.

²³⁹ Öt fokú skálán mértük.

²⁴⁰ Nagyjából fele-fele arányban férfiak és nők.

²⁴¹ A tetszést ezúttal hét fokú skálán mértük.

²⁴² Ezt öt fokú skálán mértük.

4.2.3.7. Irodalmi beállítódás és ízlés

Tapasztalhattuk, hogy a magasabb iskolázottság és a nagyobb kulturális tőke, valamint a kifelé (a világra) való nyitottságot és a befelé mélyülést elősegítő értékrend általában együtt jár a nagyobb terjedelmű irodalmi olvasottsággal, értékesebb élmény-szerkezettel, az erős olvasói aktivitással, a magasabb irodalmi ízléssel, az esztétikailag értékes művek mélyebb hatásával és az árnyaltabb és eredetibb értelmezéssel. Most az irodalmi beállítódás és ízlés és a befogadás összefüggésére vonatkozó kutatási eredményekből villantok fel néhányat.

A MEDDIG ÉL EGY FA? ÉS A NÁCIK PÉLDÁJÁN

A *Nácik* esetében egyértelmű pozitív összefüggés mutatkozott az elsajátítási aktivitás és a novella tetszéssel fogadása között: a gyenge aktivitású (vagyis passzív) olvasók tetszésindexe 3.0, a közepesen aktívaké 3.3, az erősen aktívaké 4.0 volt. Vagyis ahhoz, hogy a *Sánta*-novella tetszést váltson ki, erősen aktív olvasónak kell lenni. A *Meddig él egy fa?* esetében is kevés volt a gyenge aktivitás (3.2), de a már közepes (4.2) is elegendőnek bizonyult, ráadásul az erősen aktív olvasóknál alacsonyabb volt (3.9) a tetszésindex. Ez utóbbi azzal magyarázható, hogy ez a novella – bár az élet-halál kérdése körül örvénylik – még úgy-ahogy olvasható naiv-azonosuló stratégiával, érzelmes novellaként.

A két novella értelmezési szintjei és az elsajátítási aktivitás között nem túl erős, de egyértelműen pozitív összefüggés mutatkozott:

értelmezési szintek ↓	az aktivitás értéke a <i>Meddig él egy fa?</i> esetében ²⁴³	az aktivitás értéke a <i>Nácik</i> esetében
I-II. szint	3.1 (121)	3.3 (151)
III. szint	3.3 (152)	3.5 (144)
IV-V. szint	3.6 (123)	3.6 (89)

32. tábla

A novella árnyalt értelmezéseiben szereplő értelmezés-elemeket használók aktivitása rendre az átlag (3.3) feletti volt. A *Meddig él egy fa?* esetében: élet és halál (3.7), funkciótlanság (3.7), túlélés (3.5), emlék (3.4), magány (3.4). A *Nácik* esetében: megalázás (3.8), fasizmus (3.8), elzárkózás-tűrés (3.6), kiszolgáltatottság (3.6), elembertelenedés (3.5) hatalom (3.5), gonoszság (3.4) emberi tartás (3.4).

AZ ISKOLA A HATÁRON PÉLDÁJÁN

A mű kedvező fogadtatását még az iskolázottságnál is eléggé erőteljesebben befolyásolta az irodalommal kapcsolatos pozitív befogadói beállítódás szintje (mely magába foglalta az irodalmi olvasottságot, az ízlésszintet, kódismeretet, a kurrens olvasmányok és a legnagyobb élmények értékét, valamint az elsajátítási aktivitást).

az irodalommal kapcsolatos pozitív befogadói beállítódás szintje	a tetszés–nem-tetszés átlagos szintje (1-7)
nagyon magas	5.9
elég magas	5.4
közepes	5.0
elég alacsony	4.3
alacsony	4.1

33. tábla

²⁴³ Zárójelben az elemszám.

4.2.3.8. Az ízlés alakíthatósága

Eddig jobbra úgy esett szó az irodalommal kapcsolatos beállítódásról és az ízlésről, mint az egyén (vagy csoport) állandó meghatározó jegyéről, pedig ezek egyfelől a szocializáció során alakulnak ki, másfelől „életfogytiglan” alakulhatnak. Amennyiben az irodalommal kapcsolatos beállítódást olyan átfogó kategóriának tekintjük, melynek az irodalmi olvasottság, a kódismeret, a művek kiválasztásában és értékelésében mutakozó ízlés és egyéni élményvilág különböző dimenziói, akkor számolnunk kell azzal, hogy ezek között feszültség és oda-visszahatás van. Vegyük például olyan olvasókat, akiket kedvenc és leggyakoribb irodalmi olvasmányai alapján *Gereben* „Lektűr” nevű ízlés-kategóriájába sorolhatnánk, akiknek ízlését a szórakoztató irodalom direkt műfajainak dominanciája jellemzi (esetleg némi romantikával ötvözve). Vajon teljesen egyforma-e ezeknek az olvasóknak az irodalommal kapcsolatos beállítódása? Vajon egyformán reagálnak-e olyan (értékesebb) irodalmi művekre, melyek nem tekinthetők tipikus olvasmányoknak, melyeknek ízlésük alapján nem adnánk komolyabb esélyt? Az eddig megismert kutatási eredmények alapján mindkét kérdésre nemmel válaszolhatunk, de volt egy olyan kutatás, egy szociálpszichológiai kísérlet, mely közvetlenül is erre a kérdésre kereste a választ.

AZ „IRODALMI ÉRTÉK ESÉLYE LEKTÜROLVASÓKNÁL” KUTATÁS

Az 1.4.1.1. fejezetben ismertetett kísérlet alanyai a *Gereben*-féle ízléskategória-rendszer szerint lektürolvasók kategóriába tartoztak. Cseppet sem lepődtünk meg, amikor irodalmi beállítódásuk alapján a vizsgáltak felét – az akkor használt, később finomított kategória-rendszer szerint – a „kikapcsolódó-menekülő” beállítottságú olvasók közé sorolhattuk, és az sem különösebben, hogy negyedüket a „köznapi-informálódó” kategóriába, de az már igen, hogy fennmaradó negyedük leginkább a „lényegi-esztétikai” kategóriába kívánczolt. Mondhatni, hogy ezek az olvasók éppen akkori olvasói praxisuk (aktuális olvasmányaik) alapján ugyan lektürolvasók voltak, beállítódásuk alapján – legalább is mérőeszközü használt attitűdskálánk alapján – értékesebb művek potenciális olvasói. Nyilván a mérési hibával is számolni kell, ám az is nyilvánvaló, hogy mással is, amit igazolni is tudtunk. Amikor megvizsgáltuk ezeknek a rendhagyó lektürolvasóknak az irodalommal kapcsolatos aktív-passzív beállítódását, azt tapasztaltuk, hogy csak felerészben aktív beállítódásúak. A kísérleti olvasmányok elfogadás és elutasítása a három beállítódás-kategóriába sorolt lektürolvasók körében így alakult²⁴⁴:

<i>a kísérleti olvasmányok típusai</i> ↓	<i>kikapcsolódó- menekülő</i>	<i>köznapi- informálódó</i>	<i>lényegi- esztétikai</i>	<i>összesen</i>
kevésbé értékes romantika	0 — 17	2 — 3	0 — 5	2 — 25
értékes romantika	1 — 16	1 — 8	1 — 6	3 — 30
19. századi klasszikus realizmus	6 — 16	5 — 8	0 — 9	11 — 33
kevésbé értékes 20. századi realizmus	6 — 23	4 — 8	1 — 9	11 — 40
értékes 20. századi realizmus	9 — 31	5 — 19	6 — 18	20 — 68
modern	10 — 8	5 — 7	1 — 12	16 — 27
<i>összesen</i>	32 — 111	22 — 53	9 — 59	63 — 221

34. tábla

A 137 lektürolvasó a kísérleti olvasmányok 78 százalékát kedvezően fogadták, és csak 13 százalékát utasították el. A másfajta (értékesebb olvasmányokkal jellemezhető) ízlésű

²⁴⁴ Elöl az elutasított, utána az elfogadott kísérleti olvasmányok száma.

kontroll-csoportban²⁴⁵ 84 és 5 százalék volt ez az arány. Több más fontos közlendője van még ennek a táblázatnak. Először is az, hogy a leginkább passzív (kikapcsolódó, szórakozó, a problémák elől menekülő) beállítottságú olvasók körében sem volt kisebb az átlagosnál a kísérleti olvasmányok elfogadása. Érthetően az átlagosnál racionálisabb, és a mindenféle fikció iránt kevésbé nyitott köznapinformálódó beállítottságúak körében volt legalacsonyabb. Az is eléggé egyértelmű, hogy romantikus művek elfogadása volt a legkönnyebb, és a modern műveké a legnehezebb, különösen a kikapcsolódó-menekülő beállítottságúak számára. Természetesen a modern irodalom tekintetében volt a legnagyobb különbség a kísérleti és kontroll-csoport között (64 és 86 %), de jellemző volt a kontroll-csoportban a romantikus művek nagyobb arányú elutasítása is (95 és 78 %) (Kamarás 1974).

Mivel azzal is számoltunk, hogy a lektürolvasó abban is különbözik a fejlettebb ízlésű olvasóktól, hogy környezetében kevesebben vannak a számukra értékes irodalmat ajánló személyek, valamint értékesebb irodalom elolvasására ösztönző alkalmak, 1972-74-ben egy olyan kísérletet is végeztünk két közművelődési könyvtárban²⁴⁶, amelyben megváltoztattuk az olvasmánykínálat összetételét oly módon, hogy a leggyengébb esztétikai értékű műveket (a szépirodalmi állomány 5, a szabadpolcon lévő állomány 10 %-át) fél évre eltávolítottuk. A „rendkívüli állapot” idején egyik könyvtár forgalma sem csökkent, s csak nagyon kevesen reklamáltak a polcokról hiányzó kedvenceket. Ugyanakkor mindkét könyvtárban jelentősen (33 és 37 %-kal) nőtt a kikölcsönzött ismeretközlő könyvek aránya, ami arra utal, hogy inkább ilyen művekkel, mint értékes szépirodalommal pótolták a „veszteséget”. Ha nem is jelentős mértékben, de azért 5-6 százalékkal nőtt az egyértelműen értékes művek aránya a kölcsönzött könyvek között, különösen azok körében, akiknek a könyvtárosok a hiányzók helyett „valami hasonló” értékesebb művet ajánlottak (Arató, Kamarás 1985).

4.2.3.9. Az irodalmi alkotás befogadását alakító tényezők súlya és hierarchiája

Az eddig elmondottak alapján az olvasó érezkelhette, hogy a kultúra birtoklását és használatát az iskolázottság mellett döntően befolyásoló erők, a hatalom és a pénz – noha az irodalmi művek létrejöttének körülményeiben és közvetítőrendszerének működésében döntő szerepe is lehet – közvetlenül nem játszik meghatározó szerepet az irodalmi művek befogadásának alakulásában. Természetesen ez a kijelentés azonban többféleképpen is finomításra szorul. Míg az újságok előfizetése és az otthoni könyvállomány nagysága, a színházba járás gyakorisága *Ferge Zsuzsa* számításai szerint kevésbé szoros összefüggést mutat a jövedelemmel, mint az iskolai végzettséggel és a társadalmi származással (1969:238-249). A hatalmi helyzet szerepét illetően eléggé egyértelmű a kulturális javak birtoklása és fogyasztása terén a „vezető állásúak és értelmiségiek” kategória legfelsőbb pozíciója, ha azonban kettébontjuk ezt a kategóriát vezető állásúakra (amivel szükségszerűen együtt járt a párttagság) és értelmiségiekre, eléggé egyértelműen megmutatkozik az értelmiség nagyobb kulturális tőkéje. Kérdés, mennyire erősen befolyásolják ezek a tényezők az olvasmányok kiválasztását és a befogadást. Az irodalmi művek kínálata a lényegében ingyenes közkönyvtárakban minden társadalmi réteg számára egyenlőnek tűnhet, csak hogy más egy falusi és egy városi könyvtár kínálatának gazdagsága, és másféle indítékokat kaphat egy értelmiségi családban élő gyerek a könyvtárhasználatra, mint egy kevesebb gazdasági és kulturális tőkével rendelkező családban, nem is beszélve az otthonokban kéznyújtásnyira lévő könyvek által keltett ingerek erősségének

²⁴⁵ Nemi és életkori összetétele egészen hasonló volt a kísérleti csoportéhoz, a fizikai dolgozók aránya volt fele, a szellemi dolgozók (itt is főleg diploma nélküliek) aránya pedig kétszerese. Természetesen lényegesen eltért az irodalommal kapcsolatos beállítódás. A kontroll-csoportban alig volt (10 %) kikapcsolódó-menekülő beállítottságú olvasó, és több mint háromszor nagyobb (64 %) volt a lényegi-esztétikai beállítottságúak aránya.

²⁴⁶ A miskolci városi könyvtár egyik (lakótelepi) fiókjában és a jászárokszállási községi könyvtárban.

különbségéről. Az irodalmi választék és választás különbségére utalt a Központi Statisztikai Hivatal *Mit olvasunk?* kutatásának (1965) *Ferge* által idézett adata, mely szerint a leginkább olvasott első tíz író aránya a vezető állásúak és értelmiségiek körében 20, az egyéb szellemi dolgozók körében 27, a szak- és betanított munkások körében 30, a segédmunkások körében 32, a mezőgazdasági termelősövetkezeti tagok körében pedig már 41 százalék, ugyanakkor az „egyéb” (vagyis nem szovjet és népi demokratikus) világirodalom olvasottságának aránya ugyanezekben a társadalmi csoportokban 23–16–12–10–5 százalék (*Ferge* 1969:276-277). *Ferge* úgy találta, hogy az egyes társadalmi rétegek kulturálisan homogénebbek, mint jövedelmileg, ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a rétegen belüli „használni akarás” (a réteg normáinak követése) a „státuskristályosodásra való törekvés oldódása és a rétegen belüli magatartás-eltéréseket toleráló határok tágulása” ellenére „a rétegeken belül kevésbé törekszenek a különbségek szimbolikus hangsúlyozására, mint a rétegek között” (1969:285). *Ferge* KSH-adatokra támaszkodó megállapításaival szemben nem reprezentatív saját adataim tükrében úgy vélem, hogy az irodalmi művek olvasásra kiválasztásában, hatásában és értelmezésében a munkamegosztásban elfoglalt hely szerinti társadalmi réteghez tartozás nem játszik ilyen komoly szerepet, és legalább ekkora súllyal kell számolni a személyiségen kívül olyan, a társadalmi pozíciótól korántsem teljesen független szociológiai-szociálpszichológiai tényezők szerepével, mint a nemzedékhez, szubkultúrához és értelmező közösséghez tartozás, habitus, értékrend és világnézet. A befogadást befolyásoló különböző tényezőknek a befogadás különböző dimenzióiban érvényesülő hatását csak egy megfelelő nagyságú mintán lehetne bemutatni, amire eddig nem adódott lehetőség, így csak a különböző mértékű bizonyító erővel rendelkező mintákkal operáló kutatások hiányos mozaikjából érzékelhetünk ebből valamit. Most két – ugyancsak nem reprezentatív mintájú – kutatásom adataival vázolok fel olyan hipotéziseket, melyeket remélhetően majd mások tapasztalatai és főképpen megfelelő bizonyító erővel rendelkező kutatásai is megerősítenek.

AZ ISKOLA A HATÁRON PÉLDÁJÁN

Az irodalommal kapcsolatos pozitív beállítódás és a kódismeret szintje (mint független változó) valamint a regény hatása (mint függő változó) között a következőképpen alakult a kapcsolat:

	<i>függő változók</i>							<i>független változók</i>	
	<i>elem- szám</i>	<i>tetszés (1-7)</i>	<i>ízléséhez közelség (1-5)</i>	<i>világához közelség (1-5)</i>	<i>unal- mas %</i>	<i>filozo- fikus %</i>	<i>megren- dítő %</i>	<i>kód- ismeret (1-5)</i>	<i>irodalmi beállítódás (1-5)</i>
<i>állami gimnáziumba járók</i>	26	5.2	3.8	3.5	8	70	38	2.1	2.6
<i>katolikus gimnazisták</i>	20	5.0	4.2	3.8	10	68	60	1.9	2.7
<i>szakmunkástanulók</i>	26	3.6	2.9	2.8	35	35	46	1.1	1.9
<i>katonai középiskolások</i>	22	4.0	3.5	3.5	45	68	36	1.4	1.7
<i>tiszti iskolások</i>	23	4.7	4.0	4.0	13	57	22	2.3	2.2
<i>mérnökök</i>	21	5.1.	4.4	4.0	5	57	24	2.3	2.8
<i>katolikus klerikusok</i>	21	5.4	4.3	4.2	4	76	38	3.0	3.3
<i>református klerikusok</i>	21	5.6	3.7	3.6	14	62	62	2.5	3.1
<i>Krisna-hívő klerikusok</i>	14	5.2	3.4	3.6	21	64	64	2.6	3.1
<i>magyar szakosok</i>	20	5.0	3.8	4.2	20	65	45	3.5	3.8
<i>magyartanárok</i>	20	5.6	4.6	4.2	0	72	40	3.9	4.3
<i>idősek</i>	18	3.6	2.9	3.3	17	50	33	2.4	2.6
<i>nők</i>	129	4.8	3.9	3.6	17	59	54	2.5	3.0
<i>férfiak</i>	139	4.8	3.8	3.8	16	64	33	2.3	2.6

35. tábla

Úgy tűnik, hogy a mű kedvező fogadtatását eléggé erőteljesen befolyásolja az irodalommal kapcsolatos beállítódás és a kódismeret, erősebben mint az iskolázottság²⁴⁷ és az életkor, az értékrend és életszemlélet. Az ízlésnek való megfelelés – mondhatni értelemszerűen – elég erős pozitív kapcsolatot mutat a kódismerettel, az irodalommal kapcsolatos pozitív beállítottsággal és az értékes művészet ismertségével, erősebbet, mint az értékrenddel. Az ízlésnek való megfelelés esetében tapasztalható hasonló összefüggések érzékelhetők a mű világához való közelség érzése esetén is.

Átlagosnál nagyobb arányban tartják a művet unalmasnak – az anyagi-as-individualista és az aktív-vállalkozó életszemlélettel rokonszenvezők, és az átlagosnál kisebb arányban a humanista-spirituális életszemlélettel azonosulók, az iskolázottabbak, a magasabb szintű kódismerettel rendelkezők és az irodalommal kapcsolatos legpozitívabb attitűddel jellemezhetők.

Erősen befolyásolja a megrendülés érzését az istenhit, de nem kevésbé az irodalommal kapcsolatos pozitív beállítódás.

A szereplőkkel való rokonszenvezésben egyfelől erősebb a konszenzus, mint a hatásban, másfelől már kisebb befolyása van az irodalommal való beállítódásnak és a kódismeretnek, mint az értékrendnek.

Az értelmezés és az olvasó beállítódás közti összefüggés így alakult:

	<i>függő változók</i>					<i>független változók</i>	
	<i>elem-szám</i>	<i>Az árnyalt átfogó értelmezések %-a</i>	<i>a redukált átfogó értelmezések %-a</i>	<i>A választott értelmezések arányossága (1-3)</i>	<i>A szövegek értelmezésének arányossága²⁴⁸ (%)</i>	<i>kód-ismeret (1-5)</i>	<i>irodalmi beállítódás (1-5)</i>
<i>állami gimnáziumba járók</i>	26	27	74	2.2	5—9	2.1	2.6
<i>katolikus gimnazisták</i>	20	62	56	2.3	6—41	1.9	2.7
<i>szakmunkástanulók</i>	26	34	66	1.9	0—60	1.1	1.9
<i>katonai középiskolások</i>	22	33	58	1.8	5—25	1.4	1.7
<i>tiszti iskolások</i>	23	33	60	2.1	0—11	2.3	2.2
<i>mérnökök</i>	21	16	51	2.3	8—0	2.3	2.8
<i>katolikus klerikusok</i>	21	57	19	2.5	23—4	3.0	3.3
<i>református klerikusok</i>	21	50	43	2.0	17—0	2.5	3.1
<i>Krisna-hívő klerikusok</i>	14	30	40	1.9	30—0	2.6	3.1
<i>magyar szakosok</i>	20	52	40	2.5	40—6	3.5	3.8
<i>magyartanárok</i>	20	56	43	2.3	20—13	3.9	4.3
<i>idősek</i>	18	57	42	2.4	0—26	2.4	2.6
<i>nők</i>	129	40	40	2.2	14—21	2.5	3.0
<i>férfiak</i>	139	45	59	2.2	12—15	2.3	2.6

36. tábla

²⁴⁷ Ebben a tekintetben korántsem reprezentatív a minta, hiszen 15-19 éveseket nagyjából lefedő középiskolásokkal szemben ebben a mintában a huszonéveseket csupán humán szakos egyetemisták és frissen végzett humán szakosok (zömmel nők), klerikus pályára készülők és frissen a pályára kerülők, végzős katonatiszt-növendékek (mind férfiak), mérnökhallgatók és frissen végzett mérnökök (zömmel férfiak), vagyis a korosztályhoz tartozók átlagához képest iskolázottabb rétegek képviselik.

²⁴⁸ Az árnyalt és a redukált szövegértelmezések aránya.

Ez a táblázat is megerősíti azt a hipotézist, hogy ugyan az értelmezésben is komoly szerepe van az irodalommal kapcsolatos pozitív beállítódásnak és a fejlett kódismeretnek, de legalább ekkora, s esetenként nagyobb az élettapasztalatnak, értékrendnek és világnézetnek, amit első-sorban a katolikus és az állami gimnáziumokban járó diákok közötti különbség, valamint a magyar szakosokhoz és a magyartanárokhoz képest kevésbé fejlett irodalmi ízlésű katolikus klerikusok legárnyaltabb értelmezései támasztanak alá.

A MESTER ÉS MARGARITA PÉLDÁJÁN

A *Bulgakov*-regény esetében is alkalmazott olvasási-értelmezési stratégiák kialakulásában, választásában és alkalmazásában a különböző jellegű befolyásoló tényezők súlya így alakult:²⁴⁹

olvasási-értelmezési stratégiák → befolyásoló tényezők ↓	<i>faktuális</i>	<i>naiv</i>	<i>racionális</i>	<i>elemző- összegező</i>
demográfiai				
nők		+		
férfiak			++	
fiatalok	+	+		+
idősek	+		+	
társadalmi-kulturális				
szakmunkások	++	+		
diploma nélküli szellemi dolgozók		+		
bölcsészek				+
diplomások			+	
mérnökök			++	
humán diplomások				+
képzettség	—	—	+	+
értékrendi				
a társadalom kritikus szemlélete	—	—	+	+
individualista és biztonságelvű értékrend	+	+	+	
a személyiség értéknek tekintése				+
a közösség értéknek tekintése				+
szellemi értékek fontossága				+
a világot alapjában véve jónak tartók		+		
magabiztosság			+	
irodalmi beállítódás				
esztétikai értékek fontossága				+
romantikus művek kedvelése	+			
klasszikus realizmus kedvelése				+
klasszikus orosz irodalom kedvelése				+

²⁴⁹ A + jel erős, a ++ nagyon erős pozitív, a – jel erős, a — nagyon erős negatív korreláció.

<i>kortárs realista művek kedvelése</i>			+	+
<i>modern művek kedvelése</i>				++
<i>lektűr kedvelése</i>	++	+		
<i>aktív beállítódás</i>	—		—	+
<i>formaélmény szükséglete</i>		+		++
<i>a humorra és az iróniára érzékenység</i>	—			++

37. tábla

Ez a táblázat jól érzékelteti, hogy az olvasási-értelmezési stratégiák kiválasztásában és alkalmazásában mind a négy tényező-együttesnek komoly szerepe van. Viszonylag gyengébb befolyással rendelkeznek a demográfiai tényezők, s nagyobb szerepet játszanak a középső szint inkább a nőkre jellemző naiv, s a jóval inkább a férfiakra jellemző racionális olvasási-értelmezési stratégia megvalósulásában. A stratégiák emelkedő szintjei párhuzamba állíthatók a kulturális tőke emelkedésével. Bár a racionális stratégiával jellemezhetők iskolai végzettsége magasabb, mint az azonos szinten lévő naiv stratégiával rendelkezőké, csupán emiatt nem helyezhető az előbbi az utóbbi fölé, ugyanis ezt sem az értékrend, sem az irodalommal való kapcsolat nem igazolja. A racionális stratégiával rendelkezőknek ugyanis nem fejlettebb, hanem csak más mind az értékrendje, mind az irodalommal való viszonya. Igaz, hogy a racionális stratégiájú olvasók ízlése valamivel fejlettebb, de a naiv stratégiájú olvasók náluk valamivel aktívabbak, s határozottan jelentkezik náluk a formaélmény szükséglete. Az elemző-összegező stratégiának igazából nincsen demográfia feltétele, hiszen a fiatalság – a nagyobb nyitottság és a sajátos nemzedéki tapasztalat mellett – legalább ennyire jelent magasabb iskolázottságot is. Egyértelmű feltétel a képzettség és a humán végzettség, vagy az arra felkészülés. Még erősebb az értékrenddel való összefüggés: az egyszerre „kifelé és befelé forduló”, vagyis a közösségi, de társadalomkritikus, a személyiséget és a szellemiséget előtérbe helyező értékrend. Legalább ennyire fontos az irodalommal kapcsolatos az értékes művek olvasásában létrejövő intenzív és aktív, a formaélmény igénylését is magában foglaló kapcsolat. Az orosz klasszikusok kedvelése nyilvánvalóan a *Bulgakov*-regény olvasására is alkalmas stratégia alkalmi eleme, a humor-és iróniaérzék feltételezésem szerint jóval szerve-sebb része ennek a stratégiának, ám ez még további bizonyításra szorul.

5. Kitekintés

Ottlik felfogásában „a regény nem mondani akar valamit, hanem lenni akar valami”.²⁵⁰ Az *Iskola a határon* – és minden más hasonló „merítésű” regény – mondanivalója ugyanis a létezés egésze, a teljes élet. Tapasztalhattuk, hogy a különböző befogadás-vizsgálatokba bevont olvasók nem túl nagy, mégis jelentős hányada érzi és/vagy tudja, és meg is fogalmazza ezt. „Nem az én véleményemre volt kíváncsi Szeredy (...), hanem a saját véleményére. Azt remélte tőlem, hogy én messzebből tudom nézni élete összegubancolódott zűrzavarát, s az én közbeiktatásom segítségével talán majd ráeszmél, hogyan is fest a helyzet annak az istennek a szemszögéből, aki nézi mindezt”²⁵¹, olvashatjuk. Mivel Bébé „meséje” valamiképpen a teljes életéről szól, Szeredy megtalálhatja benne a jelentést (és a ki-jelentést), az értelmet, a fogódzót. Így lehet ezzel az olvasó is. Ő is kíváncsi „saját véleményére”, vagyis arra a személyre, aki őbenne a műalkotás epifániája által és az ő társszerzői közreműködésével megszólíttatik.

„Az irodalom önnön univerzumában létezik, nem az élet magyarázata, hanem magába foglalja az életet és a valóságot”, hangoztatja *Frye*. Ez a „magába foglalja” természetesen azt is jelenti, hogy valamiképpen megjeleníti (még hozzá „képes” szavakkal) a végső soron elmondhatatlant. A megértés megformálása – vagyis a káoszban rejtekező és abból pillanatokra felsejlő rend szavakkal megragadása – az értelmezés, ami mindig előzetes birtokláson, *K. Rahner* fogalmával léttapasztalaton alapul. Ha nem is az értelmezés csinálja a rendet, természetesen az értelmezés bizonyos mértékig minden esetben rendezés is. Erre azonban nem akárki képes, csak a magunk által megragadott Önmagunk (Heidegger, 2001:156). Nem feltétlenül a teoretikusnak van a legnagyobb esélye arra, hogy az életet és valóságot magába foglaló mű világát megértse és értelmezze, hanem – *Gadamer* szerint – az adott helyre vonatkozó és a tapasztalással összefüggő gyakorlati tudásnak (phronészisnek), és ezt empirikus kutatásaink is igazolták. Az ilyen tudásból fakadó olvasat nem igazolható episztemikus (racionális vagy empirikus) eljárásokkal. A társszerzősége felszólított olvasó értelmezésének (vagyis saját szövegváltozatának) helyessége nem a külvilágra vagy logikára, hanem más, alternatív olvasatokra vonatkoztatva igazolható (László, 1999: 59-60).

Az önnön univerzumában létező irodalmi mű természetesen nem lehet híján jelentésnek, hanem – még az első önmaga által megragadott olvasóval való dialógus előtt – az értelem és értelmezés nyomait viseli magán (Hoffmann, 1999, 35-41). Ezért vitatható a *Georg Christoph Lichtenberg* – különböző irányzatokhoz tartozó irodalmárok és hermeneuták által idézett – frappáns megfogalmazása, mely szerint minden irodalmi mű olyan piknik, ahová a szavakat a szerző, míg jelentésüket az olvasó hozza (Radnóti 1998: 155). Az aforizmát legtöbbször úgy értelmezik, hogy az irodalmi mű az olvasó aktív és alkotó közreműködése nélkül „nem működik”. *Radnóti Sándor* szerint az aforizma homályban hagyja azt, hogy az aktív és kreatív olvasó hozzáférhet-e a műhöz, s ezzel kapcsolatban két tucatnyi kérdést tesz föl, melyek közül a kutatásomhoz legszorosabban kapcsolódókat idézem: „A munkamegosztás azt jelenti-e, hogy a szerző ki van zárva a jelentésadásból?, A nyersanyagból végtelen számú étel készíthető, azaz végtelen számú jelentés képzelhető el? Amit az olvasó hoz a piknikre, az nem volna más, mint a történelmileg mindig változó ízlés? A kontextusok végtelenek, de a jelentés véges? Az értés szükségszerűen félreértés? A szavak (a mű) keltette elvárásokból létrejövő hatás vagy az olvasói tapasztalatból létrejövő befogadás nyom-e többet a latban, vagy remélhető a kettő szintézise? Minden olvasó saját piknikre jár, vagy elképzelhetők olvasóközös-

²⁵⁰ *Hosszú beszélgetés Hornyik Miklóssal.* (Ottlik, 1980:251)

²⁵¹ 14. old.

ségek közös kirándulásai?” (1998:156-158). Láthattuk az *Ottlik*-mű és olvasói találkozását vizsgálva is, hogy a jelentéstulajdonítás nem szubjektív önkény eredménye, hogy a szöveg bizonyos mértékig „tereli” a befogadást. Ugyanakkor nehezen vitatható a hermeneutikai recepcióesztétika alaptétele (tudniillik az irodalmi szöveg a befogadói aktusban jut léthez), mely arra a filozófiai tételre támaszkodik, mely szerint a valóságról csakis akkor szólhatunk, ha az már tudatunknak a része. Az is igaz, és ezt is tapasztalhattuk ebben az empirikus vizsgálatban, hogy az irodalmi művel dialogizáló olvasó önmagával is dialogizál. Úgy vélem, kutatásom eredményei alátámasztják *Radnóti Sándornak* azt az állítását, mely szerint, amikor irodalmi művet olvasunk „Ha ezt-azt viszünk is magunkkal (bort, virágot, azaz esztétikai beállítottságot és autorizációt), de mégis vendégségbe megyünk és nem piknikre” (1998:170).

Erről a vendégségről, vagyis a kívül maradó, az érintett és a bekapcsolt, a cselekményt felmondó, a redukált és az értelmezést megfogalmazó, a lelkiző és a pszichológiai, a moralizáló és az etikai, a „filózgató” és a filozófiai, vallásos és a vallási értelmezést megfogalmazó, a faktuális, a naiv, a racionális és az elemző-összegező szemüveggel olvasó befogadóról – ha még nem is eleget, de – egyet és mást már tudunk, és ehhez reményem szerint ez a könyv is hozzájárult. Ilyen hozzájárulásnak (netán találmánynak²⁵²) érzem²⁵³ a következőket:

- a műhöz túl közel kerülő és túl távol maradó, valamint az optimális befogadói sávban lévő olvasó;
- a közelmúltra kellő rálátást nem biztosító olvasási stratégiák helyett a régebbi múltban játszó művek esetén használt stratégia alkalmazása;
- a vágyvezérelt és valóságvezérelt stratégiák és azok ötvözte;
- a társadalmi rétegenként eltérő „tetszési” szokások, értékelési mércék;
- az élményalakzatok és élménykörök;
- a befogadási és értelmezési stratégiák és tipológiák;
- a redukció-típusok;
- az olvasó és mű közötti dialógus erősítői és akadályai;
- az újraolvasás jelenségének alaposabb megismerésének első lépései;
- a megfelelő befogadási feltételei és akadályai;
- a hivatásos és laikus olvasók összehasonlítása;
- az „akinek van, annak adatik” és az „annak is adatik, akinek nincs elég” elvek empirikus igazolása;
- annak a tételnek a bizonyítása, hogy megfelelő – részben szociológiai – feltételek esetén az esztétikai hatóerővel rendelkező mű komoly erőket (képességeket, aktivitást) mozgósíthat az befogadóban;
- az ízlés és az értékrend eltérő erősségű befolyásoló szerepe a mű kiválasztásában, hatásában és értelmezésében.

Hogy mégis mennyire keveset tudunk, azt éppen onnan tudhatjuk, hogy már – hála a megrendelőknek, a mestereknek, a támogatóknak, az aprómunkát elvégzőknek és a kritikusoknak – elég sokat tudunk, s így az irodalmi mű befogadójáról és a befogadásról való tudásunk körének területével együtt nőhetett a témáról való nemtudásunk körének kerülete. Remélem, erről

²⁵² Legalább is kéziratomban olvasói közül többen ezt a kifejezést használták.

²⁵³ Csak olyanokat sorolok föl, amelyeket kéziratomban olvasói is ebbe a kategóriába soroltak.

tanúskodik könyvem is a maga hiányaival. Nemcsak gyarló hiányosságaival, hanem azokkal az „üres helyekkel”, melyek reményem szerint majd vezérlik a nyitva maradt kérdések megválaszolására vállalkozó kutatókat. És ilyenek vannak bőven. Hogy csak néhányat említek:

- Mennyire igaz mindaz, amit a próza olvasójáról megállapítottunk, a líra olvasójára?
- Mennyire igaz, amit az úgynevezett „magas irodalom” olvasásáról állapítottunk meg, a populáris tömegolvasmányokra?
- Hogyan része élettörténetünknek olvasástörténetünk, narratívánknak irodalmi élményeink?
- Mennyiben igazolják kutatásaink a többdimenziós személyiség egységét vagy éppen a posztmodern sokszoros (magját vesztett) én elméletét? (Vajon ugyanaz az énünk olvassa a különböző műveket, vagy a más és más művek más és más énünket választják, ugrasztják ki?)
- Valóban képes-e az olvasó a határon való átlépésre és a társszerzősége, vagy csupán a redukciók különböző fokozataira?
- Pótolhatja-e a „passzív” irodalmi mű az „aktív” Istent, aki a vallási dialógusban kezdeményez, megszólít, dialógusba sodor?
- Ha az irónia az olvasót eltávolítja a felszíntől, s a vágy helyett az intellektus mezejére tereli az olvasást, reflektálni kényszeríti az olvasót, akkor valószínűleg igaza van *De Mannak* abban, hogy az irónia legfontosabb olvasási alakzat, ebből pedig az is következik, hogy az iróniával kapcsolatos olvasói viszonyulás vizsgálata lehet az egyik legfontosabb irodalom-szociológiai feladat?

Gáspár Csaba László szerint az ember – esetünkben az önmagával és a művel dialogizáló olvasó is – „alapvetően és ontológiai értelemben a horizont alatt van, ám a horizonttal állandó viszonyulásban. Ez az ember létezésének dialogicitása, az ember ex-istál, azaz állandóan egy hermeneutikai körben mozog. A vallásban a horizont aktív, kezdeményező, azaz kinyilatkoztató, normatív. A vele szembeni viszony megszólító találkozás, amely az embert döntésre készíteti, s a döntés eredményeként megjelenik a »személy«.” A műalkotás, mely érzéketlenül megjeleníti a horizontot, véleményem szerint hasonló aktivitást kíván a befogadótól, mint a vallási horizont. Itt is létrejön találkozás, itt is van döntés, és ez a dialógus is segíti a személy létrejöttét. Az irodalmi mű és az olvasó kapcsolatára is igaz, hogy „A »szent« megpillantása bárhol is lehetséges, és ugyanakkor sehonnan se mutatkozik meg önnön valóságában. Abszolút perspektíva helyett az ember mindig valamilyen »optimális« észlelési helyen találja magát, amelyet nem maga választ, hanem az a hely, ahol a »szent« történetesen megmutatkozik. Ezt a helyet azután az ember a maga módján elsajátítja: szellemileg belakja. Az ember az ő számára eredendően esetleges epifánia teremtette létérzékelést »optimálizálja«.” Ilyen „észlelési hely” lehet a műalkotás, melyet látszólag a befogadó választ, ám a választás a horizont alatt történik, mely hatással van az olvasmányt választó emberre, sorsára, életére, értékrendjére, és olvasmányai választására is. *Gáspár* Isten megtapasztalását a műalkotás megtapasztalásához hasonlítja: „Nem az anyagi világ érzékelése ébreszti az emberben Isten képzetét, hanem eredendő formájában az istenhít – legyen bármilyen kezdetleges, zavaros – konstituálja a világ mint »világ« vallási értékű megtapasztalását. A vallási »forma«, az epifánia esetében mindezen túl döntő változást hoz létre mind a horizontban, mind az egyénben. Az epifánia nem »fér bele« az addigi értelmezési horizontba, amiként a szubjektum szubjektív terébe sem, hanem mindkettőt megváltoztatja, átalakítja. Hermeneutikailag tehát úgy fogalmazhatunk, hogy az epifánia radikális értelemben horizont-alkotó esemény, vagyis maga alkotja meg értelmezésének „előzetes” horizontját” (1999). Annak ellenére, hogy Isten és a műalkotás nem azonos ontológiai státusú teljességek,²⁵⁴ mind az Isten és a műalkotás felől

²⁵⁴ A műalkotás – különösképpen a mai európai kultúrában – egyszerre teljesség és töredék.

érkező megszólítás, mind pedig megtapasztalásuk és befogadásuk nagyon hasonló természetű. Miként istentapasztalathoz, vagyis Isten befogadásához valamiféle istenhit szükséges, az irodalmi mű befogadásához valamiféle – legyen bármilyen kezdetleges, zavaros – irodalomra ráhangoltság, olvasói beállítódás, beavatottság szükséges. Míg az embert megszólító Isten maga az értelem, maga a jelentés (sőt, a kijelentés), a saját univerzumú műalkotás sem lehet jelentés nélküli. A műalkotással való dialógushoz – különösen a mi kultúránkban – sajátos befogadási feltételekre (köztük, tapasztalhattuk, szociológiaiakra és lélektaniakra is), valamint sajátos olvasói közreműködésre van szükség ahhoz, hogy a befogadó addigi értelmezési horizontját kitágító, személyét gazdagító epifánia létrejöjjön. A társszerzői attitűd (a közreműködés, az aktivitás, a szellemi munkavégzés) ellentéte a fogyasztói attitűdnek, a társszerző önmaga szerzője is, hiszen olvasás közben megalkotja vagy tökéletesíti saját individuális kódját, s vele nemcsak a művet, hanem vele együtt önmagát (tapasztalatait, életvilágát) is értelmezi. A bonyolultabb (művésziileg értékesebb) szöveg természetesen nagyobb akadályt jelent és ugyanakkor nagyobb lehetőséget teremt erre, vagyis az összetettebb szöveg összetettebb individuum létrejöttét katalizálhatja. Így lehet az irodalomolvasás szimbolikus cselekvés, és a mű az önmegragadás eszköze. A társszerzői olvasat – mint erre *Horváth Géza* figyelmeztet²⁵⁵ – nem csak pszichológiai értelemben egyéni, vagyis egyedi, hanem egzisztenciális értelemben is (részesedés a létben), ahogyan erről *Iser* ír olvasás-antropológiájában (1989). A jel- és jelentés-összefüggések olvasói megteremtése – mivel megtanulható – nem csupán velünk született tehetség, hanem – próbáltam bizonyítani – jelentős részben az olvasó gazdasági-társadalmi-kulturális helyzetéből származtatható adottság. Visszatérve *Radnóti* vendégség-hasonlatához, amikor irodalmi vendégségbe megyünk – amennyiben megfelelő esztétikai beállítottságot és autorizációt viszünk magunkkal – komoly esélyünk van arra, hogy olvasóként (*Kosztolányival* szólva) „egy nagy ismeretlen Úrnak”²⁵⁶ vendégei lehessünk. Optimális esetben akár társszerző minőségben is.

²⁵⁵ Írásom kéziratához fűzött reflexióit tartalmazó, hozzám írt levelében.

²⁵⁶ *Hajnali részegség.*

Felhasznált szakirodalom

- Adorno, Theodor (1970) *Zene, filozófia, társadalom*. Bp. Zeneműkiadó
- Anderson, N. H. (1965) *Primary effects in a personality impression formation using a generalized order effect paradigm*. = *Journal of Personality and Social Psychology*, 2. sz. 1-9. old.
- Apel, Karl Otto (1990) A „hermeneutika” filozófiai radikalizálása Heideggernél, és a nyelv „értelme-kritériumának” kérdése. = *Filozófiai hermeneutika*. Bp. Filozófiaoktatók Továbbképző és információs Központja.
- Arató Antal, Kamarás István (1985) Olvasmánykínálat és ízlésformálás. = Kamarás István *Légvárak vagy végvárak?* Bp. Múzsák 107-114. old.
- Bahtyin, M.M. (1966) *A szó művészete*. Bp. Gondolat.
- Balassa Péter (2001) *Törésfolyamatok*. Debrecen. Csokonai K.
- Balogh Zoltán, Kamarás István (1978) *Élményalakzatok I.* Bp. Népművelési Propaganda Iroda
- Balogh Zoltán, Kamarás István (1985) *Élményalakzatok II.* Bp. Múzsák K.
- Barthes, Roland (1976) *Válogatott írások*. Bp. Európa.
- Barthes, Roland (1997) *S/Z*. Bp. Osiris.
- Barthes, Roland (1996) *A szöveg öröme*. Bp. Osiris.
- Bartlett, Frederic C. (1985) *Az emlékezés*. Bp. Gondolat.
- Bartos Éva (1985) Fogadtatás, azonosulás, példa. = *Az Egri csillagok mint olvasmányélmény*. Szerk. Katsányi Sándor. Bp. Tankönyvkiadó 58-70. old.
- Bálint Éva, Veres András (1979) A sikertelenség környezetrajza. = Veres András: *Mű, érték, műérték*. Bp. Magvető. 255-299. old.
- Benjamin, Walter (1969) Műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában. = U. ö.: *Kommentár és prófécia*. Bp. Gondolat K.
- Berelson, B. (1957) Who reads what books and why? = *Mass culture*. Szerk. B. Rosenberg, D. M. White. New York – London. 119-205. old.
- Berger, Peter (1969) *The Sacred Canopy*. New York, Doubleday.
- Berger, Peter, Luckmann, Thomas (1998) *A valóság társadalmi felépítése*. Bp. József Attila Műhely
- Berlyne, D.E. (1983) Az esztétikai kommunikáció = *Művészetpszichológia*. Halász László (szerk.). Bp. Gondolat. 514-542. old.
- Bohár András (1999) Ami lényeges, az zárójelben. I.- II. = *Pannon Tükör*, 3. sz. 26-31. p., 4. sz. 40-50. old.
- Bojtár Endre (2001) Post festa torzo. = *Az értelmező közösségek elmélete*. Szerk. Kálmán C. György Bp. Balassi K. 180-086. old.
- Bourdieu, Pierre (1978) A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei. = *Művészet-szociológia*. Szerk. Józsa Péter. Bp. Gondolat.

- Bourdieu, Pierre (1971) Esztétikai látásmód és szakértelem. = *Valóság*, 9. sz. 52-65. old.
- Bourdieu, Pierre (2002) *A gyakorlatias észjárás*. Bp. Napvilág K.
- Bókay Antal (1997) *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*. Budapest, Osiris,
- Bruner, J. (1987) Life as narrative. = *Social Research*, 54. sz. 11-32. old.
- Buber, Martin (1991) *Én és Te*. Bp. Európa.
- Changeux, Jean-Pierre, Ricoeur, Paul (2001) *A természet és a szabályok*. Bp. Osiris
- Csányi Vilmos (1999) *Az emberi természet*. Bp. Vince K.,
- Csepeli György, Wessely Anna (1984) *A structure in process*. A magyar–amerikai irodalom-pszichológiai konferencia. (Budapest) előadása.
- Culler, Jonathan (1997) *Dekonstrukció*. Bp. Osiris-Gond.
- de Man, Paul (2000) Az irónia fogalma. In: *Esztétikai ideológia*, Bp. Janus/Osiris. 175-204. old.
- De Mello, Anthony (1999) *Ébredj tudatára* Bp. 1999. Gondverő K.
- Dixon, P. és mások (1993) Literary processing and interpretation: towards empirical foundations. = *Poetics*, 22. sz. 5-23. p.
- Durkó Mátyás (1975) *Olvasás, megértés*. Bp. Gondolat.
- Eco, Umberto (1991) *A nyitott mű poétikája*. Bp. Gondolat.
- Eco, Umberto (2002) *Hat séta a fikció erdejében*. Bp. Európa
- Erikson E. H. (1991) *A fiatal Luther és más írások*. Bp. Gondolat Kiadó
- Escarpit, Robert (1966) *Le livre et le conscrit*. Paris, Cercle de la Librairie.
- Escarpit, Robert 1973. *Irodalomszociológia. A könyv forradalma*. Bp. Gondolat
- Eslin, Jean-Claude (2005) A bibliaolvasó Paul Ricoeur. = *Mérleg*, 2. sz. 135-149. old.
- Ferge Zsuzsa (1969) *Társadalmunk rétegződése*. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Fish, Stanley (1980) *Is There a Text in This Class?* Cambridge, Harvard University.
- Fogarassy Miklós, Kamarás István (1975) Egy nemzetközi befogadásvizsgálat módszertani tanulságai. = *Könyvtári Figyelő*, 1975. 5. sz. 492-508. old., 6. sz. 600-609. old.
- Fogarassy Miklós, Kamarás István (1981) *Olvasó a labirintusban (olvasásszociológiai kutatás középiskolások körében)*. Bp. Tankönyvkiadó 177 old.
- Fröhner, Rolf (1961) *Das Buch im Gegenwart*. Gütersloch. Bertelsmann Verlag
- Fügen, Hans Norbert (1964) *Die Hauptrichtungen der Literatursoziologie*. Bonn. H. Bouvier
- Frye, Northop (1998) *A kritika anatómiája*. Bp. Helikon K.
- Gadamer, Hans-Georg (1984) *Igazság és módszer*. Bp. Gondolat
- Gánóczy Sándor (2001) Káoszelmélet — kihívás a teológia számára. = *Pannonhalmi Szemle*, 2. sz. 22-38. p.
- Gáspár Csaba László (1999) A személy megismeréséről. = *Iskolakultúra*, 2. sz. 16-29. old.
- Gereben Ferenc (1968) *A középiskolás fiatalok és a könyv*. Bp. KTK.
- Gereben Ferenc (1998) *Könyv, könyvtár, közönség*. Budapest. Országos Széchényi Könyvtár

- Gereben Ferenc (1974) Az irodalmi ízlés belső szerveződésnek kérdéséhez. = *Kultúra és közösség*, 2. sz. 75-88. old.
- Gereben Ferenc (2002) Olvasás- és könyvtárszociológiai vizsgálatok Magyarországon. = *Könyvtárosok kézikönyve. IV. kötet*. Horváth Tibor, Papp István (szerk.) Budapest, Osiris. 17-50. old.
- Gereben Ferenc (2005) *Olvasáskultúra és identitás*. Bp. Lucidus K.
- Gereben Ferenc, Nagy Attila (1984) Nemi szerepek és olvasási szokások. = *Kultúra és Közösség*, 3. sz. 7-22. old.
- Gereben Ferenc, Lőrincz Judit, Nagy Attila, Vidra Szabó Ferenc (1993) *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl*. Bp. Közép-Európa Intézet
- Goldmann, Lucien (1964) *Pour une sociologie du roman*. Paris. Gallimard
- Gondos Ernő (1971) *Ízlésalakzatok*. Budapest. Népművelési Propaganda Iroda
- Gondos Ernő (1975) *Olvasói ízléstípusok*. Bp. Kossuth
- Gray, Williams, Rogers, Bernice (1956) *Maturity in Reading*. Chicago, University Press
- H. Sas Judit (1968) *Emberek és könyvek*. Bp. Akadémiai K.
- Hajdú Péter (2001) Tegyük fel, hogy vannak értelmező közösségek. = *Az értelmező közösségek elmélete*. szerk. Kálmán C. György. Bp. Balassi K. 149-160. old.
- Halász László (1987) Anticipáció elbeszélések fogadtatásában – amerikai-magyar összehasonlítás. = *Pszichológia*, 7. sz. 92-122. old.
- Halász László (1989) Érzelmi-szerkezeti hatás és a szereplők tulajdonságai – amerikai-magyar összehasonlítás. = *Pszichológia*, 9. sz. 99-118. old.
- Halász László (1996) *Szociális megismerés és irodalmi megértés*. Bp. Akadémiai K.
- Hankiss Elemér (1969) *A népdaltól az abszurd drámáig*. Bp. Magvető
- Hankiss Elemér (2005) *Az ezerarcú én*. Bp. Osiris
- Hassenforder, Jean (1968) Les lecteurs et la lecture. = *Le livre et la lecture en France*. Szerk.: Jacques Charpentreau, F. Clement, A. Conquet. Paris, Les Éditions Ouvrières
- Hauser, Arnold (1980) *A művészet és irodalom társadalomtörténete*. Bp. Gondolat
- Hauser, Arnold (1982) *A művészet szociológiája*. Bp. Gondolat
- Heidegger, Martin (1988) *A műalkotás eredete*. Bp. Európa
- Heidegger, Martin (2001) *Lét és idő*. Bp. Osiris
- Heller Ágnes (1996) *A szégyen hatalma*. Bp. Osiris – Gond.
- Heller Ágnes (1997) A holocaust, mint kultúra. = U.ő.: *Az idegen*. Bp. Múlt és Jövő. 92-102. old.
- Hirsch, D.E. Jr. (1987) Régi és új a hermeneutikában. = *A hermeneutika elmélete*. Szerk.: Fabiny Tibor (szerk.) Szeged. JATE
- Hoffmann Béla (1999) Az irodalmi mű létmódjának kérdéséhez. = *Bár*, 2. sz.
- Hoggarth, Richard (1975) *Művelődés, gondolkodás, szokások*. Bp. Gondolat.
- Holland, Norman (1975) *Five Readers Reading*. New Haven, Yale University Press

- Holland, Norman (1990) Tranzaktív beszámoló a tranzaktív irodalomtudományról. = *Helikon*, 2-3- sz. 246-258. old.
- Ingarden, Roman (1977) *Az irodalmi műalkotás*. Bp. Európa.
- Iser, Wolfgang (1978) *The Act of Reading*. London, Rotledge and Keagan.
- Iser, Wolfgang (1989) *Prospecting: From Reader Response to Literary Antropology*. Baltimore – London, The Johns Hopkins Univerity Press,
- Jauss, Hans Robert (1997) *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Bp. Osiris.
- Jefferson, Ann, Robey, David (2003) Bevezetés. = *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*. Szerk.: Ann Jefferson, Davis Robey. Bp. Osiris. 7-26. old.
- Józsa Péter (1972) *Kulturális blokkok Budapesten*. I. kötet. Bp. Népművelési Intézet.
- Józsa Péter (1974) *Az esztétikai alkotás hatásmechanizmusa*. Bp. Népművelési Propaganda Iroda
- Józsa Péter (1976) A társadalmi kommunikáció és a kultúra egységes elmélete felé. = *Kód – kultúra – kommunikáció*. Bp. Népművelési Propaganda Iroda 7-24. old.
- Józsa Péter (1982) Az esztétikai alkotás hatásmechanizmusának társadalmi jellege. = *Az olvasás anatómiája* Szerk. Hajdú Ráfis, Kamarás István. Bp. Gondolat K. 472-493. old.
- Józsa Péter (1986a) A kulturális javak fogyasztása a fejlett társadalmakban. = U.ő.: *Az esztétikai élmény nyomában*. Bp. Akadémiai K.
- Józsa Péter (1986b) Az esztétikai értékek társadalmi kommunikációjának mechanizmusai. = U.ő.: *Az esztétikai élmény nyomában*. Bp. Akadémiai K. 96-112. old.
- Józsa Péter (1986c) Mi a művészetszociológiai és hol tart ma? = U.ő.: *Az esztétikai élmény nyomában*. Bp. Akadémiai K. 11-56. old.
- Józsa Péter (1986d) Vizsgálatok a kulturális értékek befogadásáról. = U.ő.: *Az esztétikai élmény nyomában*. Bp. Akadémiai K. 83-95. old.
- Józsa Péter – Leenhardt, Jacques (1981) *Két főváros – két regény – két értékvilág*. Bp. Gondolat
- Kamarás István (1969) *A munkások és az olvasás*. Bp. Népművelési Propaganda Iroda
- Kamarás István (1974) *Az irodalmi érték esélye lektűrölvásóknál*. Bp. Népművelési Propaganda Iroda.
- Kamarás István (1981) *Az olvasó munkások és az irodalom*. Bp. Táncsics
- Kamarás István (1985a) Olvasó kritikusok és kritikus olvasók. = U.ő.: *Légyvárok vagy végvárok?* Bp. Múzsák. 161-163. old.
- Kamarás István (1985b) /Hozzászólás a „Munkások a műben – művek a munkások között” tanácskozáson/ = „Mű? Munkás?” Szerk. Csordás Gábor. Bp. Magvető K. 189-196. old.
- Kamarás István (1987) *Hetedikek*. Bp. Művelődéskutató Intézet.
- Kamarás István (1989) *Zónák és átlépők*. Bp. Vita.
- Kamarás István (1996) *Olvasatok*. Bp. Osiris K
- Kamarás István (2002) *Olvasó a határon*. Bp. – Szombathely, Pont Kiadó – Savaria University Press

- Kamarás István (2003) *A Trilla szólamai (Egy Örkeny-egyperces olvasatai)*. Bp. Holnap K.
- Kamarás István (2005a) *A Sorstalanság sorsa. = Irodalomtörténet*, 2. sz. 212-241. old.
- Kamarás István (2005b) Bulgakov-szeánsz a Veszprémi Egyetemen. = *Kritika*, 10. sz.
- Kamarás István (2005c) *Olvasásügy*. Pécs, Iskolakultúra.
- Kamarás István (2005d) Regény-olvasatok a hatvanas-hetvenes évek és az ezredforduló irodalmi élményvilágában. = *A regény nyelvei*. Szerk.: Szilágyi Zsófia, Sztár Katalin, Bp. Argumentum K. 355-375. old.
- Kamarás István (2006a) *A Sorstalanság sorsa*. Szombathely, Savaria University Press, 64 old.
- Kamarás István, Kiss Endre, Somorjai Ildikó (1977) *A „Makra” és 116 olvasója*. Bp. OSZK KMK.
- Kamarás István, Kovács Katalin 1985. *A Kenguru és a kenguruság. = U.ő.: Légvárak vagy végvárak?* Bp. Múzsák. 130-140. old.
- Kamarás István, Luckham, Bryan (1980) *Olvasmányválasztás Manchesterben és Miskolcon*. Bp. Könyvtártudományi és Módszertani Központ
- Kamarás István, Katsányi Sándor (2005) *Irodalomközvetítés az 1950-80-as évek olvasómozgalmaiban. = Kamarás István Olvasásügy*. Bp. Iskolakultúra. 23-70. old.
- Kamarás István, Polónyi Péter (1970) *Értelmiség, olvasás, könyvtár*. Bp. Népművelési Propaganda Iroda
- Kaposvári-Dányi Éva, Lőrincz Judit (1990) *Olvasás- és könyvtárszociológia*. Bp. OSZK.
- Katsányi Sándor (1985) *Az Egri csillagok, a gyermek és a történelem. = Az Egri csillagok mint olvasmányélmény*. Szerk. U.ő. Bp. Tankönyvkiadó 71-83. old.
- Kálmán C. György (2006) „Az ártatlanság elvesztése”: lehetünk-e laikusok? = *Laikus olvasók?* Szerk. Lóránd Zsófia, Scheibner Tamás, Vaderna Gábor, Vári György. Bp. L'Harmattan 12-19. old.
- Kálmán C. György (2001) *Mi a baj az értelmező közösségekkel? = Az értelmező közösségek elmélete*. szerk. U.ő. Bp. Balassi K. 36-62. old.
- Kiss Endre (1982) *A „Makra” és a munkások. = Az olvasás anatómiája*. Szerk. Hajdú Ráfis, Kamarás István Bp. Gondolat K. 451-471. old.
- Kirstinä, Leena, Lőrincz Judit (1992) *Magyarok és finnek a fikció világában*. Bp. OSZK KMK – Múzsák.
- Kulcsár Szabó Ernő (1978) *A regényi fikció három modellje. = Alföld*, 2. sz. 41-51- p. 3. sz. 56-64. old.
- Kulcsár Szabó Ernő (2006) *Laikus olvasás és esztétikai megkülönböztetés. = Laikus olvasók?* Szerk. Lóránd Zsófia, Scheibner Tamás, Vaderna Gábor, Vári György. Bp. L'Harmattan 65-79.
- Kulcsár Szabó Ernő (1998) *Név, konvenció, írás. = Alföld*, 1. sz. 84-90. old.
- Kulcsár Szabó Zoltán (1997) *Az olvasás lehetőségei*. Bp. JAK-kijárat. 15-39. old.
- Lányi Dániel (1995) *A sorstalanság kísértete. = Holmi*, 5. sz. 665-674. old.
- László János (1999) *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Bp. Scientia Humana, Kairosz
- Lenkei Júlia (1975) *Kertész Imre: Sorstalanság. = Kritika*, 8. sz. 30. old.

- Lotman, Jurij M. (1973) *Szöveg – modell – típus*. Bp. Gondolat K.
- Löwenthal, Leo (1973) *Irodalom és társadalom*. Bp. Gondolat K.
- Lőrincz Judit (1984) *A megközelítés fokozatai. (Nádas Péter családregényének hatásvizsgálata)*. Bp. Művelődéskutató Intézet.
- Lukács György (1968) *Művészet és társadalom*. Bp. Kossuth.
- Marton, M., Wenestam, C. G (1988) Minőségi különbségek a több alkalommal olvasott szövegek emlékezeti megőrzésében. = *Pszichológia*, 8. sz. 107- 214. p.
- Maslow, Abraham H. (1968) *Toward a Psychology of being*. New York, John Wiley
- Mándi Péter (1965) *A könyvolvasás és könyvvásárlás Magyarországon*. Bp. KTK.
- Mándi Péter (1968) *A Könyv és közönsége*. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- McElroy, Elisabeth (1968) Subject variety in adult reading. = *The Library Quarterly*, 2. sz. 154-167. old, 3. sz. 261-269. old.
- Maclean, Ian (1995) Olvasás és értelmezés. = *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*. Szerk.: Ann Jefferson, Davis Robey. Bp. Osiris. 139-164. old.
- McLuhan, Marshall (1962) *The Gutenberg Galaxy*. Toronto – London, University of Toronto Press.
- Mit olvasunk? (1965) = *KSH Statisztikai Időszaki Közlemények*. 2. sz.
- Moles, Abraham Antoine (1973) *Információelmélet és esztétikai élmény*. Bp. Gondolat K.
- Molnár Gábor Tamás (1996) Fikcióalkotás és történelemszemlélet. = *Alföld*. 8. sz. 57-71. old.
- Monory András, Tillmann József (2000) *Ezredvégi beszélgetések*. Bp. Palatinus
- Muth, Ludwig (1970) Bleibt das Buch ein Klassenmedium? = *Börsenblatt für Deutschen Buchhandel*. 62. sz.
- Nagy Attila (1991) *Keresik életük értelmét*. Bp. OSZK KMK.
- Nagy Attila (1997) Modernizáció, globalizáció, amerikanizáció? = *Könyvtári Figyelő*, 3. sz. 476-484. old.
- Nagy Attila (2003) *Háttal a jövőnek? Középiskolások olvasás- és művelődésszociológiai vizsgálata*. Bp. OSZK–Gondolat
- Nagy Attila (2005) Törés vagy folytonosság, avagy új/régi olvasók Újbudán. = *Könyv és nevelés*, 2. sz.
- Naumann, Manfred (1975) *Gesellschaft, Literatur, Lesen*. Berlin.
- Oatley, Keith, Jenkins, Jennifer M. (2001) *Érzelmek*. Bp. Osiris
- Ottlik Géza (1980) *Próza*. Bp. Magvető.
- Pilinszky János (1973) *Szöveg, modell, típus*. Bp. Gondolat.
- Plessner, Helmut (1965) *Die Stufen der Organischen und der Mensch*. Berlin.
- Posner, M. (1973) Coordination of Internal Codes. = *Visual Information Processing*. W. Hase (ed). New York, Academic Press 35-73. old.
- Prince, Gerald (1982) *Narratology*. New York, Mouton.
- Radics Viktória (1988) Az ember mélye. = *Életünk*. 1. sz. 80-85. old.

- Radnóti Sándor (1998) „Az ambivalens műbíráló”. = U.ö.: *Diptychon. Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről 1986-88.* Bp. Magvető, 93. old.
- Radnóti Sándor (1998) Piknik (I). = *Holmi*, 1998. 2. sz. 155-174. old.
- Rákai Orsolya (2006) A többi néma csend. A laikus olvasás némaságáról. = *Laikus olvasók?* Szerk. Lőránd Zsófia, Scheibner Tamás, Vaderna Gábor, Vári György. Bp. L'Harmattan. 20-31. old.
- Richards, I. A. (1972) A képzelet. = *Strukturalizmus I.* Szerk. Hankiss Elemér. Bp. Európa.
- Rickheit, G., Schnotz, W., Strohnert, H. (1985) The concept of inference in discourse comprehension. = *Inference in Text Processing.* Rickheit, G., Strohnert (eds.) H. Amsterdam, Elsevier.
- Ricoeur, Paul (1998) A szöveg világa és az olvasó világa. = *Narratívák 2. Történet és fikció.* Szerk. Thomka Beáta Bp. Kijárat K. 9-42. old.
- Ricoeur, Paul (1999) *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok.* Bp. Osiris
- Rifatterre, Michael (1978) *Semiotics of Poetry.* Bloomington, Indiana University Press.
- Rosenblatt, L. M. (1985) The transactional theory of literary work: implication for research. = *Researching Response to Literature and the Teaching of Literature.* Ch. R. Cooper (ed). Norwood, Ablex 33-53. old.
- Sarkany, Stéphane (1979) *Az irodalomelmélet mint társadalomtudomány.* Bukarest, Kriterion K.
- Sartre, Jean Paul (1969) *Mi az irodalom?* Bp. Gondolat
- Schmidchen, Gerhard (1968) Lesekultur in Deutschland. = *Börsenblatt (Frankfurter Ausgabe)* 24. évf. 70. sz. 1977-2152. old.
- Smith, Roger H. (1962) *The American Reading Public.* New York, The Deadalus Symposium
- Scholes, E. (1986) *Textual Power: Literary Theory and the Teaching of English.* New Haven, Yale University Press
- Schulze, Gerhard (1998) A Német Szövetségi köztársaság kulturális alakulása. = *A kultúra szociológiája.* Wessely Anna (szerk.) Bp. Osiris
- Schwartz, D. R. (1991) *Case for a Humanistic Poetics.* Philadelphia, University of Pennsylvania Press
- Spiro, R. J. (1981) Subjectivité et memoire. = *Bulletin de Psychologie*, 35, 553-556. old.
- Spiró György (1985). Non habent sua fata. = U.ö.: *Magániktató.* Bp. Szépirodalmi 383-392. old.
- Steinberg, Heinz (1969) A könyv szociológiájáról. = *A könyv*, 1. sz. 76-87. old.
- Stotland, E., Canon, L. K. (1972) *Social Psychology.* Philadelphia, Saunders,
- Szegedy-Maszák Mihály (1993) A bizonytalanság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban. = *Szó – művészet – társadalom.* Szerk. Lőrincz Judit. Bp. Múzsák K.
- Szegedy-Maszák Mihály (1994) *Ottlik Géza.* Pozsony, Kalligram.
- Szente Péter (1978) *Mihail Bulgakov: A Mester és Margarita (Műelemzés)* Bp. (kézirat, megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár szakkönyvtárában)
- Szentirmai László (1967) Olvasáselemzés a Szegedi Ruhagyárban. = *Tiszatáj*, 1. sz. 36-44. old. 2. sz. 117-126. old.
- Szirák Péter (2003) *Kertész Imre.* Bratislava, Kalligram. 217 old.

- Tánczos Gábor (1970) *Mit olvasnak a fiatalok?* Bp. Tankönyvkiadó
- Tánczos Gábor (1972) *A pedagógusok és a szépirodalom.* Bp. Népművelési Propaganda Iroda
- The Sociology of Art and Literature* (1970) Szerk. Albrecht, M.C., Branett J. H., Griff, M.London
- Thomka Beáta (1998) Világmetsetek, mikrovilágok. = *Alföld*, 1. sz. 42-47. old.
- Tillmann József (1991) Töredezett teljességben. = *Vigilia*, 1. sz.
- Ughy Jenő (1965) *Ezer falusi lakos és a könyv.* Bp. Könyvtártudományi és Módszertani Központ
- Varpiö, Yrjö (1991) Az idegen megértéséről. = *Könyvtári Figyelő*, 1. sz. 53-57. old.
- Vári György (2003) *Kertész Imre.* Bp. Kijarat Kiadó.
- Veres András (1979) *Mű, érték, műérték.* Bp. Magvető.
- Veres András (1994) Az irodalmi mű és az olvasó. = *Literatúra*, 3. sz.
- Veres András (1996) Az értelmező közösség: fikció vagy realitás = *Literatúra*, 3. sz. 394-404. old.
- Veres András (2001) *Bevezetés az irodalmi művek olvasásába.* Bp. Krónika Nova.
- Veres András (2002) *Kritikai észrevételek Kamarás István Olvasó a határon című munkájához.* Lektorai jelentés. Bp. Kézirat
- Vidrányi Katalin (1982) *Krisztológia és antropológia.* Bp. Osiris.
- White, Hayden (1997) *A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás.* Bp. Osiris.
- Zemplényi Ferenc (1982) Regény a határon. = *Irodalomtörténeti közlemények.* 4. sz. 473-485. old.